

891.99.092

2-38

ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ ՏԱՂԱՍԱՅՆԵՐ

Գ.

ՀԻՆԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՏԱՂԱՍԱՅՆԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՉԷ

ՀԻՆԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՏԱՂԱՍԱՅՆԵՐ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1921

13 APR 2011

891.99.092

4-38

by

ՀԻՆԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՏԱՂԱՍԱՑՆԵՐ

... ՎՐԹԵՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՈՆԿԵՑԻ — 2. ՄԻՆԱՍ
 ԴՊԻՐ ԹՈՒՆԹԵՑԻ — 3. ՍՏԵՓԵՆՈՍ ԵՐԷՑ ԹՈՒՆ-
 ԹԵՑԻ — 4. ՅԸԿՈՐ ԵՐԷՑ ԹՈՒՆԹԵՑԻ — 5. ՂԱԶԵՐ
 ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՆԹԵՑԻ

ԳԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՒՆԵԱՆ

ՄԻՒԹ ՈՒԹՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԻՒԹ ԱՐԵՎՆ ՏՊԱՐԱՆ

1921

8008 / 37523

9785

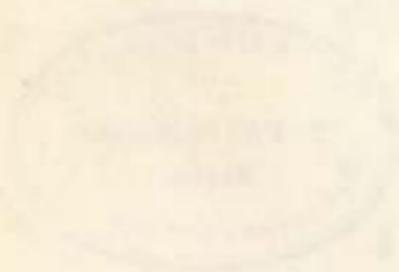
- 5 FEB 2013

Handwritten text, possibly a title or header, appearing as a faint, mirrored bleed-through from the reverse side of the page.

Several lines of faint, mirrored handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text, possibly a title or header, appearing as a faint, mirrored bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text, possibly a title or header, appearing as a faint, mirrored bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten number '9775' written vertically in the lower center of the page.

Handwritten number '2112' written vertically on the right side of the page.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ք Ա Ն

«Պանդուխտ տաղասացմեր», անուանեցի այն ՚ինգ տաղերգուներն, որոնց կենսագրութեանն ևւ գրական գործունէութեանն վրայ կը ծառուի հատորիս մէջ: Անոնք սուրեցան հայրենիքէն դուրս՝ տաքագրութեան մէջ լալով իրենց դարիպութիւնը, մաշելով հայրենիքի կարօտէն:

Անշուշտ ժամանակակից հայ գրականութեան նշանաւորագոյն ղէմքերն չեն ներկայացներ անոնք, յայց այն անկասկած է որ հայ գաղթականութեան մէջ անոնք աննշանակ անճնաւորութիւններ ալ չեղան. ևւ այսօր կրնան իրաւամբ իրենց շրջանին գրական կեանքի ներկայացուցիչներն նկատուիլ:

Բուկոյիճա - Լեհաստան - Ղ-իմ՝ գծին վրայ գործեցին անոնք ևւ ինն սպասեցին իրենց ոյժերը: Չորսը, համարադարացի են, յայց ՚ինգն ալ ժամանակակից, ևւ զրեթէ նոյն պարագաներու տակ հեռացած հայրենիքէն:

Ուշագրաւ երևոյթ մը կը պարզեն անոնք հայ գրականութեանն պատմութեանն մէջ. Սւղոկիա միաժամանակ կու տայ շորս քանաստեղծ նեղիմակներ, շորսն ալ լեզու առած հայրենիքէն դուրս. մինչ - գոնէ Ինճի - անճանօթ են հայրենի նողին վրայ զարգացած ուրիշ թոբիաթեցի նեղիմակ իրենցմէ յառաջ, շիշելով Արգար զպիրն, որ նոյնպէս օտարութեանն մէջ զարգացաւ: Ի՞նչպէս քացատրել այս երևոյթը: Ինճի կ'երևայ թէ թոբիաթի փարթամ ևւ հանգստաւէտ կեանքը գրականութեան համար յարմար նող չէր ընճայեր. երկրագործ կամ արուեստի ևւ վաճառականութեանն անճատուր ժողովրդեան վերացականէն սուեի գործնականը, զգա-

լին գրաւիչ էր: Բայց Նայրնի սահմաններէն դուրս կ'ընդարձակի անոր մտածմունքի նորիզոնը. ինն կ'ըմբռնել շուտով գրչի ստեղծագործութեանց արժէքը, կը գնահատէ զայն եւ կը փորձէ իւր տուրնւտիկ փոփոխութեանց նիւթ դարձնել նաեւ գիրքը: Այսպէս Արզաք դպիք, որուն կը յաջորդեն ուրիշներ: Տարբեր է սակայն նանգամանքը նկատմամբ մեր շորս Թոխաթնցի բանաստեղծներու: Հոս ասելի Նայրնաստիքութիւնն նրբւան կու գայ, որ ներքին ազդակ մ'եղած է քարքառել տալու մունջ լեզուններու. Թոխաթի դժնգակ Ճակատագիրը, որ ցիր եւ ցան ըրաւ անգործ միջավայրին մէջ գիրկընդխառն մնած անդրլնամօնները: Անոնք օտար նրկնցի տակ կրկին գտան զիրար եւ ի միասին լացին Նայրնիքի սեւ օրերը: Ստեփանոս, Յակոբ եւ Ղազար միաժամանակ, կարծես մէկ նրամանով, իրենց գրչի ստաշին փորձն կը սկսին Թոխաթի ողորով: Գրական մրցութիւն մը: Նաեւ Մինաս ողբախառն նառաչանքներով կը լսեցնէ նրապարսկին իւր ձայնը: Հայրնի նորդին սէրը նրանդացուցած էր Նայրնաստիքութեամբ դժբախտ տարագիրները, ամէնն ալ կը խորովին իրենց նոզույն մէջ նրկրին կարօտով, կուզեն դէպ ի նրկիր, բայց «Ժոխս Ովկնանոս ի մէջ մեր ծփի . . .»:

Զգայուն սիրուն է որ կը գալարի . . .

Արդեամբք ալ զգայուն եղած է Եւզոկիացին, ուրախ ուրախութեան ժամերուն, եւ տանջուած նոզուով արկածներուն մէջ. բայց միշտ անմտեղան, կորովի. նարքիմաց: Ուրախ ժամերուն երգած է եւ տխուր ժամերուն ողբացած, միշտ սաստկութեամբ: Իր երգաւէր օտքին վկաններն են Ստեփանոս եւ Յակոբ: Եւզոկիացին երբ տակաւին անգործութեան մէջ կ'ըմբռնէնէր նանգագիտը, կը սիրէր երգել, թեզացնել եկեղեցիներու կամօրները, երբ ժողովուրդը նոզուոր պաշտաման ժամանակ միախառն միաքարքառ կ'արձակէր իւր ձայնը՝ «գոռայր տանարն Նըման ամպի»: Անշուշտ նաեւ Եկեղեցիէն դուրս՝ ինճոյններու ժամանակ եւ ճմեռուան երկայն օրեկոնները շէին լսեք նոյն ուրախ տրամադրութիւնները: Այսպէս ապա օտարութեան մէջ ալ: Ոչ միայն երգելու, այլ եւ ստեղծելու եւ ուրիշներու ստեղծագործութիւնները գնահատելու մէջ նրկելի նանդիսացաւ Եւզոկիացին: Ինքն եղաւ զխաւորաբար ժողո-

վրդեան բերանը շրջած անգիր քանահիւսութեան հաւարիչը:

Հայ Տաղարունը առանկապէս գանձականութեան մէջ կերպարանք առաւ. զարգացաւ Եւզոկիացիներու նախածնունդութեամբ: Այսպիսի ՚րն Տաղարաններ ծանօթ են ինձի՝ Մինաս Թոխաթեցւոյ Տաղարանը (Նման. էջ 64), Ստեփանոս Թոխաթեցւոյ կրկին Տաղարանները (Նման. էջ 125), Կազար Թոխաթեցւոյ Տաղարանը (Նման. էջ 216): Լենցնէ ծագած են մեծաւ մասամբ միւս ծանօթ Տաղարանները: Գաղթականութեան մէջ – մանաւանդ առաջին շրջանին, սիրեց հայ ժողովուրդը միտքարուիլ իւր ազգային երգերով: Լենցն տաճարապետութեան մայր հողէն՝ դիւրաւ ենթակայ էին մտաբուխեան եւ ազաւաղման, եթէ ինամով շնորհաբերէին ի մի. ապա քարդուցան անոնց վրայ ինչ որ նոր յերիւրուցան եւ կամ քերին եկուորները մայր երկրէն: Այսպէս որ հայ տաղերը Հայաստանէն ցանապարտորդելով Եւրոպա՝ կրկին վերադարձան Հայաստան: Եւզոկիա կամ այլուր ընդօրինակուած շատ մը Տաղարաններ իրենց հիմ ունին Լեհաստան կամ Խորիմ ծնունդ առած օրինակներ, որոնց մէջ վայրակատին կը տեսնուին միշտ այն կողմերը երգուած տաղեր, ըլլան Թոխաթեցի կամ այլաշխարհիկ երգիչներէ:

Ուրիշ կէտ մ'ալ ուշադրութեան արժանի է ժԶ եւ ժԷ դարու հայ գրական կեանքի մէջ. ինչպէս Յակոբ Թոխաթեցի Լեհաստանի մէջ կը ձեռնարկէ թարգմանել եօթն իմաստասիրաց աստամութեանք. նոյնպէս Յովհաննէս Տէրզնցի կը հայացնէ Մարտիրոսի մէջ Պատմութիւնն Փարէզ մանկան. երկու գրուածքներն ալ ժողովրդական հանրամատչելի երկեր էին Եւրոպայի մէջ: Թէեւ Տէրզնցւոյ ձեռնարկութիւնն չունեցաւ մեծ յաջողութիւն, քայց Յակոբ իւր թարգմանութեամբ վայելեց ժողովրդականութիւն: Այս եւս գրուական մըն է, թէ Եւզոկիացիին որպիսի դեր խաղաց ժամանակակից գրականութեան մէջ: Կը թողում յիշել Աւետիս Եւզոկիացին եւ Յակոբ Նալեանը, որոնք յաջորդ դարուն մէջ գործեցին:

Մեր փափայն էր հատորիս մէջ ուսումնասիրուած ստղասացներու կենսագրութեանց կից հրատարակել նաեւ անոնց տաղերը. այս ծրագրով առաջին երկու

տաղասացներու արտադրութիւնները գրեթէ ամբողջութեամբ ամփոփեցինք¹. քայք այս ծրագիրը կարելի չնդաւ իրագործել միւսներու համար ալ, առ այս կը պակսէր մեզի մասամբ լաւագոյն ձեռագիր օրինակ եւ մասամբ նիւթական մեջոց: Ինչ որ ներկան շնորհք, կը յուսանք թէ Դարբար կ'ընէ ապագան:

Այստեղ կարեւոր կը համարիմ ուղղել կէտ մը. որուն մասին կասկածանքով իրօսած էի էջ 78-79: Եանուն Մինաս Քոխաթեցոյ հրատարակուած տաղը՝ «Տեսէք դուք զարմացք քազում», ոչ այլ ինչ է. քայք եթէ առնթնըրարութիւն մը Պրննն քաղաքի պատմութեան մէջ Գրիգորիս Աղթամարցիէն մուծուած Կաֆամնայն: Այս նկատմամբ հմտ. ինչ որ ըսինք Հանդէս Ըմսօրեայ, 1921, էջ 544:

Վիեննա, 25 Դեկտ. 1921:

ՀԵՂԻՆԵՎԷ:

¹ Կենսագրական եւ գրական տեղեկութիւնները մաս առ մաս հրատարակուեցան Հանդէս Ըմսօրեայի մէջ հմտ. 1920-1921:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

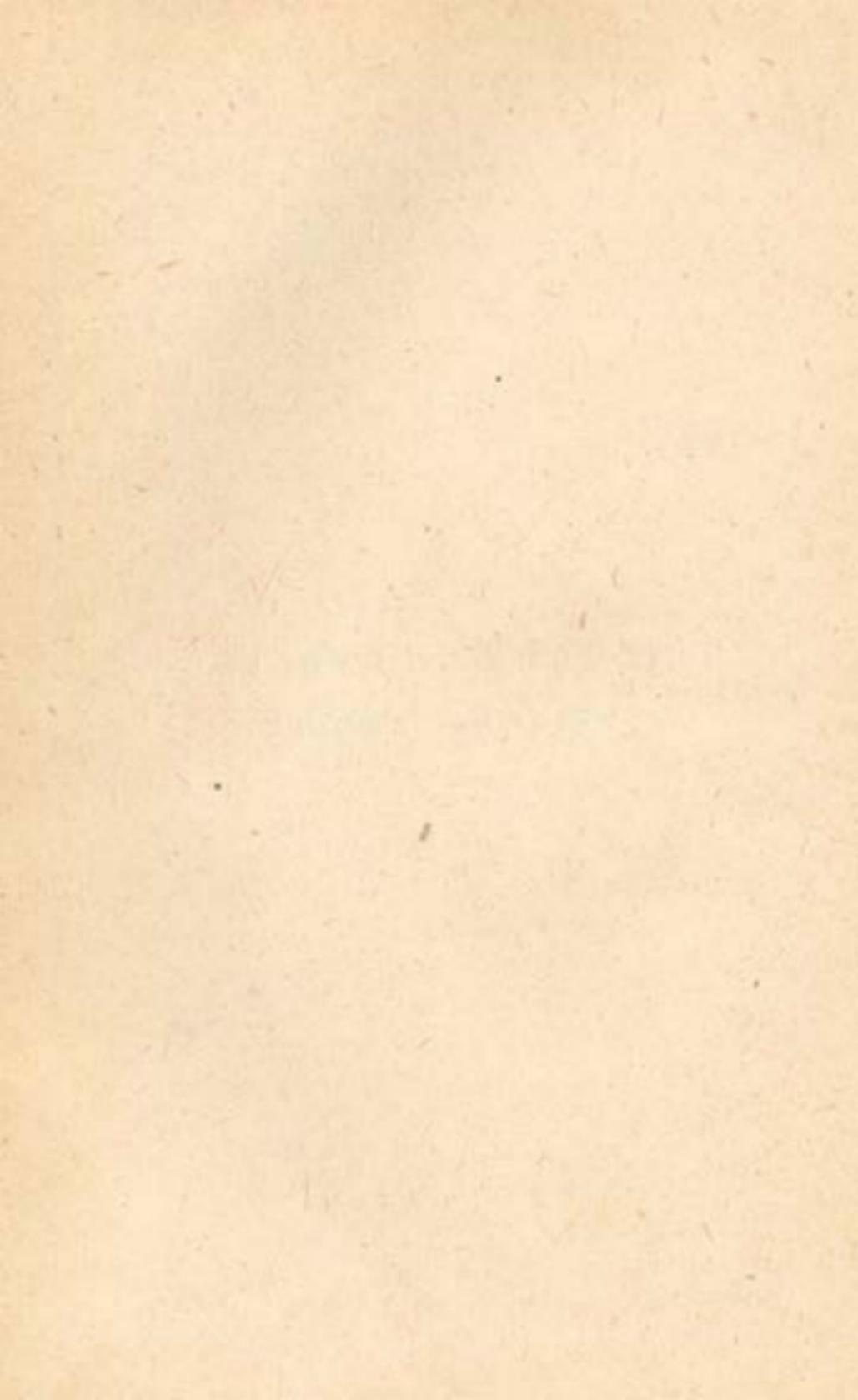
	Էջ
Յառաջարան	Ե-Է
Բովանդակութիւն	Թ-Ժ
Ա. Վրթմանէս Սոնկեցի, եպիսկոպոս Կաֆայի (1520 ^o —1570 ^o)	
Տաղեր. 1. Այբլն միչեւ ի քէն Թրիստոս մեղայ քեզ	1-14
2. Այբլն մինչեւ ի քէն զովնցի գքեզ	15-16
3. Այբլն մինչեւ ի գիտն վերջինս .	18-23
4. Այս սուտ կենցաղոյս վերայ . .	23-29
5. Այբլն մինչեւ ի քէն քեզ՝ զոնու- թիւն տէր	29-30
6. Մէկ մարդ մի ճշրագ վառեր .	31-37
7. Հայաստաննայց հազար թրիին	38-47
8. Աստուած Հայր երկնաւոր . .	47-53
Բ. Մինաս Գոլիք Թոխաթեցի (1510—1622 ^o) .	
Տաղեր. 1. Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն. (Գոչեմ առ ձեզ ող- բերգական)	55-84
2. Գովասանք Հերիսի. (ի հողոյ հա- լասար սնճնէ	85-102
3. Գովասանք ի Գրիգոր վարդա- պետ (Պայծառ արեգակնն նս գու.)	102-111
4. Տաղ ի վերայ մահուան (Տեսէք տարմացք քազում)	113-114

Գ. Ստեփանոս երէց Քոխաթեցի (1558-1630)	115-137
Դ. Յակոբ երէց Քոխաթեցի (1573-1680)	139-202
Ե. Ղազար եպիսկոպոս Քոխաթեցի (1550-1610)	203-216
Բառարան	217-223

Ա.

ՎՐԹԱՆԷՍ ՍՌՆԿԵՅԻ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԵՓԵՏԻ

Ա.

Վ Ր Թ Ա Ն Է Ս Ս Ի Ն Կ Ե Տ Ի

Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Կ Ա Յ Ա Շ Ի

Վրթանէս մին է Միջնագարեան այն տաղա-
սացներէն, որոնց անձնաւորութեան մասին ժա-
մանակակիցներն ոչինչ աւանդած են: Իր կեն-
սագրութեան համար միակ աղբիւրն, ուսկից
կրնանք օգտուիլ, ինքն է: Քայց նաեւ իրմէ մեծ
բան մը չենք իմանար:

Հայրենեօք Այրարատեան գաւառի Գիլան
գիւղէն էր, ազգաւ «Սըռնկեցի». ինքը կը գրէ
(Գ. 73—76).

Վրդանէս անպէտ հոգի, որ եւ ազգէ Սըռնկեցի,
ի գաւառէն Այրարատի եւ ի գեղջէն Գիլանեցի:

Ինչպէս այսօր մեզի անձանօթ է Գիլան
գիւղն Այրարատայ, եթէ չէ Սիւնեաց համա-
նուն գաւառակն, նոյնպէս անբացատրելի կը
մնայ Սոնկեցի ազգանունն, որ Սոնիկ (Սոխիկ)
վայր մը կամ շէն մը կ'ենթադրէ:

Մանկութեան օրերուն իրեն ընկերակից
եւ «դասակից», ունեցած է զԳրիգոր Վարա-
գեցին, որուն հետ անխառն սիրով կապուած է՝

Նկատելով զինքը իրեն « հարազատն », « համշիրակն », եւ ինչպէս կը գրէ (Գ. 23).

« Բանի որ տղայ էար, հանապազ զիրար սիրեար, »

Այս սերը կը ձգէ զինքն ամէն տեղ ուր Գրիգոր կ'ընթանայ (Գ. 17—18).

« Ես ի քս սիրուդ, եզրայր,
յաշխարհէ յաշխարհ ընթացի : »

Թէ ինչ պատճառաւ առին երկու համշիրակներս պանդխտութեան ցուպն եւ թողուցին հայրենիքը, յայտնի չէ :

Երկու պանդուխտներուս քայլերն կ'ուղղուին Եւրոպա, եւ Լեհաստանի հոծ հայ գաղութն կը ձգէ զիրենք իրենց : Գրիգոր Աւարգեցի (կոչուած Նաեւ Աւանեցի), կը հաստատուի ի Լեմբերգ (Լով, Իլով, Լեպոլիս), ուր 1552ին կ'ընտրուի արքեպիսկոպոս տեղւոյն Հայոց (Ալիշան՝ Կամենեց, էջ է) : Զինքը կը յիշէ Ստեփանոս Ռօշքա իւր ժամանակագրութեան մէջ յամսն 1557, 1562, 1568 :

Հաւանօրէն այս շրջանին Արթանէս ալ կ'երթայ կը հաստատուի ի Սուչաւա (Սեչով) իրրեւ տեղւոյն Եկեղեցւոյն քահանայ : 1557ին կը գրէ առ Գրիգոր (Գ. 89—90).

Նստեալ ես դու ի Լով քաղքի,
ես անարժանս ի Սեչովի :

Օտար երկնքի տակ երկար կը մնայ Արթանէս, ուր նոյն իսկ ծերացած կը զգայ ինք զինք. Գ. 117 եւ Ա. 14 կը գրէ.

Վասն քո սիրուդ, եղբայր,
այս յաշխարհ շատ յամեցի...
Երեւոյցար մեք այսօր, որպէս քաջ գիտես:

Անյայտ պատճառաւ մը, բայց հակառակորդ եւ շարախօս անձանց սադրանօք, երկու սրտակից համշիրակներու մէջ սատանայ կը մտնէ, գժտութիւն կը ծագի. որուն հետեւութեամբ իրարու մէջ իրիստ նամակներ կը փոխանակուին. թէ երբ տեղի ունեցաւ այս, չենք գիտեր, բայց կը տեսէ «բազում ժամանակ», Ա. 2—9 կը գրէ Արթանէս.

Բազում խռովութեանց հետեւեցայ ես...
Եւ շատ անկարգ թղթեր քեզ գրեցի ես...
Չարմանամ հիմայ թէ ո՞նց համբերես...
Թուի թէ թշնամին յիրար ձգեց զմեզ:

1557ին, երբ Գրիգոր Ազի եւ Կամենիցի մէջ հինաւուրց դատական խնդիրներն կը լուծէ երկուստեք միարանութեամբ¹, ի միտս կու գայ Արթանէս. եւ սթափած իւր սրտին դառնութենէն հաշտութեան ձեռք կը կարկառէ Արքեպիսկոպոսին, որ եւ սիրով կ'ընդունի: Երկազողմանի սիրալիր թղթեր կ'առաքուին իրարու:

¹ Ստեփանոս Ռօշքա իւր ժամանակագրութեան մէջ յառն ՌՁ (1557) կը գրէ. «Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոս Լեւոպոլի. եր Արարգեցի յարեւելից. ընդ Կամենացոց յայտ մօր մարտ է, զգալինս ասնէ. զնեն. զի մօ որ ի քահանայից թէ ի ժողովոցականաց ի դատ կոչեացէ ի Լեւոպոլիս. այլ ինքնին եկեալ ի Կամենից երկու քահանայիք եւ շարիք դատաւորք զգատ արացէ: Եւ յազապ նա իրակացն եւս հաստատեցին թէ զինչ ասցեն», Կամենից. էջ 135:

Վրթանէս գրած է այս առթիւ շորս թուղթ
 ասանաւոր շափով, որոնք պահուած են մեր
 Մատենադարանի թ. 797 Ձեռագրին մէջ:

Իւր առաջին թուղթն գրած է ինքնա-
 բերաբար (Ա. 15).

Կամու թուղթս գրեմ առաքեմ առ քեզ:

Ասոր պատասխանն կ'ընդունի Վրթանէս
 արտասուախառն (Գ. 95—96).

Երբ որ քո թուղթըն անայ՝
 շատ լացի հանցեղ իմանաս.

Եւ կը գոչէ ուրախութեամբ (Բ. 9—13).

Ահա հետ իմ եղբորըն հաշտեցայ ես.
 Բաղում խոռվելով սխ պահեցի ես.
 Գրիգոր Վարազեցի գու պարծալի ես.
 Գու իմ աշացս լոյս եւ սիրելի ես:

Եւ այլուր (Գ. 119, 135, 145).

Գիտէ ծածկագէտն Աստուած,
 հաշտելոյ կարօտ ես էի...
 Այսօր բարով հաշտեցաք
 եւ շարին նալաթ ասացաք...
 Այս թուղթս որ Սեչով գրուի,
 տի երթայ ի Լովըն հասնի,
 Ի վանքըն Հաճկասարի,
 ձեռն եղբորն իմ հարազատի:

Պանդուխտի կեանքը ծանր երեւցած է
 Վրթանէսի սրտին եւ կը խորհի այլ եւս դառ-
 նալ հայրենիք: Տեղ մը կը գրէ (Բ. 34).

Պանդուխտ եմք եւ զարիպ, ինչ ասեմք քեզ .

եւ ուրիշ տեղ մը (Գ. 89—92).

Նստեալ ես գու ի Լով քաղքի,
 ես անարժանս ի Սեչովի.
 Սոքա գեմ շեն մեզ հայրենի,
 այլու ի մեր սերն է պիտանի:

Արթանիսի երրորդ թուղթը թուական կը
 կրէ՝ 1557, Օգոստոս 27 (Գ. 141):

Գրիգոր Աւարագեցի թեւեւ 1562, Յու-
 լիս 25ին կ'անուանուի Լեհաց Արկիսմունդ
 Աւգուստ թագաւորի (1548—1572) հրո-
 վարտակաւ՝ եպիսկոպոս «ընդ բոլոր թագաւո-
 րութիւն Լեհաց» (Ռօշքա՝ յամն 1562. Կամե-
 նից, էջ 136), բայց քանի մը տարի ետքը՝
 1568ին «վան հերձուածողութեան եւ հա-
 կառակութեան ժողովրդոցն երթայ յԵրուսա-
 ղէմ եւ անտի ի շում», (Կամենից, էջ 136) եւ
 1574ին կը վախճանի ի Կ. Պոլիս, 22 տարի
 եպիսկոպոսութենէն ետքը (Կամենից, էջ 46,
 ըստ Կամենիցի Տարեգրին):

Այս միջոցին Արթանէս հեռացած էր
 արդէն Սուչաւայէն, հաւանօրէն 1560ի մօ-
 տերը: Թէ գէպի ո՞ր ուղղութեան իւր քայլերը,
 յայանի չէ: Հաւանօրէն անցաւ նա Կաֆա. գոնէ
 հոս կը գտնենք զմերը 1567ին, ուր ականատես
 կ'ըլլայ Պարոն Լոյս նահատակի վկայութեան
 (1567 Յունուար 5—Մայիս 15) եւ յետ նա-
 հատակութեան կ'ամփոփէ անոր սուրբ նշխար-

ներն եւ կը գրէ վկայարանութիւնը: Ըստ կը կարդանք իր անձի մասին.

“Եւ ես անպիտան Վրթանէս՝ արուպս ի վարդապետաց եւ յետինս ի քարոզողաց՝ ականատես եղէ այսու ամենայնի եւ անմարբ բազկաւ իմով գրկեցի եւ եղի ի տապանի, եւ ըստ կարի աղկացեալ մտաց իմոց գրեցի զպատմութիւնս զայս” (Հայոց Նոր վկաները, էջ 394):

Բաց ի այս Վկայարանութենէն կը նուիրէ Վրթանէս սոյն վկայիս ուրիշ երկու ոտանաւոր ներքող ալ. երկրորդին մէջ կը գրէ (Ը. 119—120, 151—154).

Վրդանէս Վարդապետըն քո ծառայն, Տէր,
 Վասըն Պարոն Լուսին զայս ասացի, Տէր, ...
 Անուն մարտիրոսիս սուրբ Պարոն Լոյս է,
 Անուն տաղս ասողին տէր Վրդանէս է,
 ՅԱյրբարեան յերկրէն Կ-Ֆ-ն էիլ է,
 Արդիւնաւոր բանիւ զայս ասացեալ է:

Ուսկից յայտնի չէ, թէ Վրթանէս Սուչաւայէն նախ Այրարատեան Հայրենիքն վերագարձաւ եւ անկէ անցաւ Կաֆա, թէ ուղղակի Սուչաւայէն: Թամենայն դէպս Կաֆացիք մեծ սէր ցուցուցած են իրեն եւ նոյն իսկ յանձնած տեղւոյն եպիսկոպոսութիւնն իւր ինամոց, այս աւելի պարզ կը տեսնուի առաջին տաղին վերջաւորութենէն ուր կ'ըսուի (Ը. 189—196).

Մի մոռանար երգող բանիս՝
 ԸզՎրդանէս անպէտ Հոգիս
 ԸզՎարդապետան Հայոց ազգիս,
 Շիւղիւնդան Կ-Ֆ-նս.

Ով սուրբ վեհայ Տեառն Յիսուսի,
 զքո քաջութիւնդ աչօք տեսի.
 Զքեզ իմ բազկաւքս զըրկեցի,
 եւ գերեզմանքն հանգուցի:

Այս մասին ուրիշ կողմանէ տեղեկութիւն
 չունիմ:

Իւր աշակերտն կ'երեւայ թումայ (Կա-
 ֆացի), որ իւր ուսուցչին հրամանաւ երգած է
 Պարոն Լոյսի վրայ նոր տաղ մ'ալ ('Նոր վկաներ,
 էջ 411). թումա հոս կը բացագանչէ.

Վբրդանէս վարդապետ եւ անուն բարի,
 Թող դու պայծառ կենաս ի մէջ աշխարհի.
 Որ ես առի հրաման եւ զտաղս ասացի,
 Թումայ խիստ մեղաւոր ի յոյսմ աշխարհի:

Անծանօթ կը մնայ մահուան տարին, որ
 եօթանասնական թուականին իյնալու է:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ: Ունիւք իրմէ արձակ վկայա-
 բանութիւն մը եւ Ոսանաւորներ: Առաջնոյն
 մէջ յանկուցիչ է իւր պատմութեամբը, պարզ եւ
 անպաճօյճ, վկայաբանութեանց յատուկ ոճով:
 Տաղերն ինքնուրոյն խանդ մը չեն երեւցներ.
 աղքատ են մտածմունք, անգոյն՝ պատկերները,
 երգում Գրիգորիս Աղթամարցոյ տաղերու
 ազդեցութեան տակ, ուսկից տեղ տեղ կը զգա-
 ցուին նաեւ բառական բանագոյութիւններ,
 Բայց կան ցիր եւ ցան՝ սրտի արտազեղումներ
 ալ՝ անկեղծ, սեռն, քերոյշ, որոնք կը զգեցնեն
 երգչին արտայայտութեանց գրական շնորհք.
 եւ այսպէս անոնք միշտ շահագրգիռ կը հան-

գիտածան իրրեւ ցողքեր միջնագարեան զգացմանց, Գեղեցիկ է « Լայսասանեայց հազար թուին, վկայարանական տաղը: Եաջող պէտք է համարիլ մանաւանդ՝ «Մէկ մարդ մի ճրագ վառեր, զաւելչտական ոտանաւորն, ուր թանկագին հատուած մը պահուած է մեր միջնագարեան զաւելչտարանութենէն: Ի՛նչպէս ճարտարօրէն եւ նմանութիւններով իրրեւ երկսայրի սուրի հարուածներով կը հեղնէ կարգալ չգիտցող գրամօրն, որ քաջակազմ, սկեպատ Արարածոց մեկնութիւնն ընդ գրուանաւ գրած՝ ինքը չի կրնար գործածել, եւ այլց թոյլ չի տար օգտուիլ անկէ:

Տաղերն բացի պատմական ակնարկութիւններէն հետաքրքրական են նաեւ լեզուական տեսակէտէ, ուր ռամկօրէնն կ'իշխէ հզօր շարիւղ:

Արթանէսի անուան վերագրուած ութ տաղ ծանօթ է ինձի: Թէ ասոնք ամէնն ալ մէկ գրչի արդիւնք են, պատճառ չունիմ տարակուսելու: Ոճի նկարագիրն նոյն է ամէնուն մէջ՝ առանց զգալի տարբերութեան. եւ այն պարագան, որ — բաց ի առաջինէն եւ վերջինէն, ամէնն ալ կը գտնուին մեր Թ. 797ի մէջ խնամով ի մի հաւաքուած, անոնց ծագումն որոշ շրջանէ ցոյց կու տայ, Սուչաւա-Կաֆա տարածութեան վրայ:

Այս 2եռագիրը (Թ. 797) նոր ընդօրինակութիւն է Կերլայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյն վերաբերեալ ընտիր Տաղարանին (չոր 2. Կ. համառօտագրութեամբ առընթեր կը նշանակեմ), գրուած 1604—1614ի մէջերը:

Վրթանէսի գրչէն մեղի հասած գրուածոց
պատկերն է հետեւեալը:

Ա. Արշի քր--նի--ն:

Վկայարանութիւն Պարսն Լոյս Կաթնացւոյ
(† 1567, Մայիս 15): «Ի ժամանակս թագաւորու-
թեան Սուլթանն Ալիմին, որ նստէր ի քաղաքն
Կոստանդինուպօլիս . . .

Չեռագիրք: Էջմ. Կար. Յուլ. 1598,
թղ. 69 ա: — Չեռագիր Խաչիկ Վ. Դագեանի:
— Յուլ. Բերլինի, Թ. 46, թղ. 166 ա—
169 բ:

Հրա.: Հայոց Նոր Վկաներ, էջ 386—
394 (Էջմիածնի կրկին ձեռագրերներէն):

Բ. Տ-չէր:

1. Այբէն մինչեւ ի քէն քեղ գահութիւն, Տեր-
Բարեաց քոց գահանալք, յաւիտենից Տեր:

Չեռ.: Շաւարշ Վ. Սահակեանի (յեւ-
զոկիս) Թ. 3 Տաղարանն, էջ 185—187:
Ընդօրինակութիւն մ'ընդունած եմ 1913 թուին:
Չեռագրին ստացիչն նահատակուեցաւ 1915ի
տարագրութեան. հաւանօրէն նաեւ Տաղարանն
անհետացաւ նոյն միջոցին: Թող ծառայէ այս'
դոյլն յուշարար գրասէր բարեկամիս ազնիւ
զգածմանց:

Տաղս ունի նմանութիւն «Աօտուած, Հայր
երկնաւոր, առդին հետ, որով կը լուսաւորուի
մերջին ասն (տ. 37) մթութիւնն եւ Սանկեցւոյ
անն կարկառուն կ'ընծայուի:

Հրա.: Հանգ. Ամս. 1920, էջ 359:

2. Այբէն մինչեւ ի քէն քրիստոս մեղայ քեզ.
Բազում խոսվութեանց հետեւեցայ ես...
- 2եռ.: Մեր Մատենադարանի Թ. 797,
195բ (= 2. Կ. 288ա): — Աճառեան՝ Յուլ.
Թաւրիկի, էջ 61:
Հրատ.: Հանդ. Ամս. 1920, էջ 283—284:
3. Այբէն մինչեւ ի քէն գովեցի զքեզ,
Այբէն մինչեւ ի քէն եղբայր մեղայ քեզ...
- 2եռ.: Թ. 797, 196ա (= 2. Կ. 289բ):
Հրատ.: Հանդ. Ամս. 1920, էջ 284—285:
4. Այբէն մինչեւ ի գիրն վերջին մեղայ ասեմ ես
քրիստոսին.
Բազում բանիւ խոսվութեանց հետեւեցայ
ի հեռ շարին...
- 2եռ.: Թ. 797, 197բ (= 2. Կ. 292ա):
Հրատ.: Հանդ. Ամս. 1920, էջ 285—288:
5. Այս սուտ կենցաղոյս վերայ ես միայն շուտով
խարեցայ.
Թողի զկամքն աստուածային, բանասրկուին ես
հետեւեցայ...
- 2եռ.: Թ. 797, 200բ (= 2. Կ. 296ա):
Հրատ.: Հանդ. Ամս. 1920, էջ 288—292:
6. Աստուած, Հայր երկնաւոր զքէն գոհանամ,
Տէր.
Որ դու զօրացուցեր յզքս ծառայն Տէր...
- 2եռ.: Թ. 797, 190բ (= 2. Կ. 279բ):
— Թ. 344, 220ա:

Հրտ.: Հայոց Նոր Վկաներ, էջ 396—400 (մեր թ. 344 էն). թ. 797 ունի տեղ տեղ մանր խոսորումներ սպազրէն:

7. Հայաստանեայց հազար թըվին, եւ տասնու վեց աւելորդին,
Քաջ նահատակ մի բնարեցաւ, աստուածաշէն
Կաֆայ քաղքին...

Չեռ.: թ. 797, 70ր (= 2. Կ. 109ա):
— թ. 344, 213ա: — Էջմ. Կեւ. թ. 281,
Թղ. 91ա—93ր: 283, Թղ. 109ա—115ր.
"երկուսն էլ միջից կամ վերջից պակաս"
(Տմնա. Հայոց Նոր Վկ., էջ 408):

Հրտ.: Հայոց Նոր Վկաներ, էջ 401—408
(Էջմիածնի ձեռագիրներէն, պակասաւոր):

8. Մէկ մարդ մի ճրագ վառեր,
Բարէր ի տեղ դրեր...

Չեռ.: Կը գանուի 1784ին Նոր Նախի-
ջեւան գրուած "Ժողովածու պատմագիրք" ձե-
ռագրին մէջ, որուն գրիչն է տեղւոյն Ս. Համ-
բարձում եկեղեցւոյն քահանան՝ Մարտիրոս
Աւետիքեան (Տմնա. Մասեաց Աղաւնի, էջ 263
եւ 266—267):

Հրտ.: Մասեաց Աղաւնի 1863, էջ 264—
265: — Հանգ. Ամս. 1920, էջ 360—363:

Թէ հեղինակն Սանկեցի՞ն է, խորագիրն
կուսան չի տար հաստատելու. բնագիրն ալ
ձեռք չի տար առ այս. բայց ո՞՞ն անտարակոյս
Սանկեցւոյ է:

Տաղին վերջաւորութիւնն խանդարուած է — հաւանօրէն օրինակողէն, որ նոր յաւելուածներ ալ կցած է:

Այս 1—8 տաղերը կը հրատարակենք ստորեւ ամբողջութեամբ:

Բնագիրները կազմուած են ձեռագիր եւ տպագիր օրինակներու վրայ հիմնուած: Շեղումները, մեծաւ մասամբ զուտ ուղղագրական, դիւրին է տեսնել ծանօթութիւններէն. հոն չեն նշանակուած միայն ը կիսաձայներու յաւելումները կամ յայտուումները, որոնք կատարուած են հաստաներու շարին յարմարցնելու համար. նոյնպէս կիտագրութիւնը:

Հաստաներու կազմութիւնն ամէն տեղ ըստ օրինի չէ. մեծ մաս մը անշուշտ ընդօրինակողներու անուշագրութեան վերագրելու է. այսու հանդերձ կը մնայ դեռ մաս մը հեղինակին հարազատ, օր. համար իրմէ է առանց տարակուսի Գ. 158, ուր Աստուծոյ մէկ վանկ առնուած է, հաւանօրէն Ա՛յ համառօտագրութենէն շփոթած (հմմտ. Գ. 109, ուր հազար թուականն Ռ թուանշանով պահուած է յօրինելու համար սկզբնակապ գիր):

1.

ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՎԵՍՆ ՀԵՂՏՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ ԲԱԶՈՒՄ ԺԱՄԸՆԵԿՍ ԻՌՈՎ ԿՈՅՆԵԱԼ Է
 ՀԵՏ ԴԵՍԵՎՅՈՒՆ ԻՐՈՅ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
 ՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԷՐ ԼՈՎԱՅ ՔԱՂՂՔԻՆ, ԵՒ Ի ԵՑԻ
 ԲՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԸՆԵԿԻՆ ՀԵՂՏԵՑԵՒ ԵՒ ԳՐԵԱՅ
 ԱՅՊԻՍ:

Այրէն մինչեւ ի քէն քրիստոս մեղայ քեզ,
 Բազում խոսվաթեանց հեռեւեցայ ես,
 Գրիգոր քաջ հռետոր դու իմ եղբայրն ես,
 Դու ես սուրբ հայրապետ եւ առաջնորդ ես:
 Եւ շատ անկարգ թղթեր քեզ գրեցի ես,
 Զարմանամ հիմայ թէ ցնց համբերես.
 Եթէ լինի այսպէս որ հանդիպիմ քեզ,
 Ընդ քո սուրբ երիտիգ յոյժ կարտաիմ ես:
 Թուի թէ թշնամին յիրար ձգեց զմեզ,
 Ժամանակս է խարոզ որպէս քաջ գիտես.
 Իմ համշիրակ եղբայր Աստուած աւգնէ քեզ,
 Լինի թէ տեսանեմ զքո սուրբ երես:
 Խընդիրք ունիմ ի քէն եթէ կու լսես,
 Զերացար մեր այսօր որպէս քաջ գիտես.

ՉԻ--ԻԻԴ՝ A = 797, թղ. 195բ—196ա (2. Կ.
 288ա—289բ):

Խ--ԻԻԴ՝ Նորին վ. վարդապետէ ասացեալ է
 Վ. հ., որ... Լ. գա: — 1 մեղս: — 3 հռետոր: —
 11 համշիրակ:

- 15 Կամու թուղթս գրեմ առարեմ առ քեզ,
Համբրեն աշխարհի պարծանքքն դու ես,
Ձեռովդ գեղեցիկ եւ վայելուչ ես,
Ղամպար ես դու վառեալ անշիջելի ես,
Ճշմարտութեանց սիրող ուղղագուան ես,
20 Մաքուր ես եւ պայծառ որպէս զլոյս ես:
Յիսուս Քրիստոս վկայ որ կու սիրեմ զքեզ,
Նման ես արծուի բարձրաթախչ ես,
Ենորչօք լցեալ ես քան զակր Ներսէս,
Ով տերդ իմ Գրիգոր յայտնի գովեմ զքեզ,
25 Ձանիմք շատ սիրելիք, զայն այլ քաջ գիտես,
Պարտ է մեզ սեր առնել աղաչեմ զքեզ,
Ձրեն անմահութեան դու արբուցանես,
Ռարբի բարձրագիտակ Հայոց ազանց ես,
Սըրբոց հայրապետաց դու նմանեալ ես,
30 Վրդանէս մեղաւորքն կը գովէ զքեզ,
Տանս Հայաստանեաց բարունապետ ես,
Բամեալ ազանց միջի յոյժ գովելի ես,
Յանկալի հրեշտակաց այլ եւ մարգկան ես,
Իիւսիսային երկրին ուրախութիւն ես,
35 Փարթամ ես դու հոգւով զուտ եւ մաքուր ես,
Քրիստոս քեզ ազնական զի արժանի ես:

2.

ՆՈՐՈՆ ՎՐԹԱՆԷՍԻ ԱՍՄԵՏԱԼ

Այբէն մինչեւ ի քէն գովեցի զքեզ
Այբէն մինչեւ ի քէն եղբայր մեղայ քեզ
Արդ զայս սակաւ բանիկըս գրեցի ես
Ձիարգ կաս կենցաղոյս՝ հարցանեմ քեզ:

24 տերտ, այտնի: — 34 հիւսիսային: — 35 հոգով
21—22: A = 797. թղ. 196ա—197ա (= 2. 4
289բ—291ա):
2 մեղաւ:

5 Եթէ գու գիտ հարցման արժանի առնես
 'Ներողութեամբ փրկչին առողջ եմ' եւ ես
 նրանի այս թղթիս որ տեսանէ զքեզ
 Երբեմն որ ընթեանուս մեկ բերան յիշես :

Ահա հետ իմ եղբայրն հաշտեցայ ես
 10 Բազում խոսովելով սի պահեցի ես
 Գրիզ որ վարագեցի գու պարծալի ես
 Դու իմ աշացս լոյս եւ սիրելի ես :

Ես շատ եմ մեղուցեալ թողութիւն առնես
 Զայցքան աւարք խոսով հետ ինձ պահես
 15 Է իմ եղբայր սիրուն զամեն տեւմ քեզ
 Ընդ մեզ սով որ արար զայն այլ տեւմ քեզ :

Մեկ ցեղ հետ ինձ ասաց մեկ այլ ցեղ հետ քեզ
 Ժամ է մեզ հաշտելոյ ի քէն խնդրեմ ես
 Իմ բնական սիրամ եղբայրն գու ես
 Լինիմ հոգսովս ուրախ ասարմօրի ես :

Խրնդիբբոզ կատարէ յերբ յԱստուած գիմես
 Ժանիբ իմ տեր եղբայր հաշտեցայ հետ քեզ
 Կամաւ ես հաշտեցայ զայլն գու գիտես
 Հայաստանեայց խրատիչ եւ վարդապետ ես :

25 Զայնիբոզ հեղարան քաղցրազրոյց ես
 Ղեկաւար ես ճարտար թեթեւ անցանես
 Ծրշմարիտ Հայոց աստուածարան ես
 Մարգարէից յրման աստուածատեր ես :

30 Յիմ համչիրակ եղբայր եւ սիրելի ես
 Արման ես աղանույ յոյժ միամիտ ես
 Ենորհքն աստուածային իջանէ ի քեզ
 Որ եւ երկնաւորացն յոյժ ցանկալի ես :

20 հոգսու : — 25 հեղարան քաղցրազրոյց : —
 28 աստուածատեր : — 29 համչիրակ : — 30 աղանույ :
 10000000 +

22 Զբիւոյ մեզ աւգնական սրպէս որ գիտես
 Պանդուխտ եմք եւ դարիւր ինչ ասեմ քեզ
 25 Զբբոց նբման մարբիչ եւ այլ սբբիչ եւ
 Ռեաին եւ քաղցրահամ բղմեզ կերակրես:

Սբբոց վարդապետաց զու հեանեոզ եւ
 Վան անցեալ մեղացն մեղոյ ասե քեզ
 Տեսուչ եւ առաջնորդ հովիւ կարգեալ եւ
 40 Բարունի նազելի եւ երջանիկ ես:

Յրնձութիւն եւ պարծանք ժողովրդեան եւ
 Իւրովի քաղաքին քաջ գիտապետ եւ
 Փառք եւ ճոխութեամբ պայծառացեալ եւ
 Զբիտասի սղնւնիւրն սղնւնեմ զքեզ:

45 Զայս Բ տունս այլ տաղիս նեւ ասմ:

Այբէն մինչեւ ի քէն Աստուած սգնե քեզ
 Այբէն մինչեւ ի քէն իմ սիրելին եւ
 եւ ի քս սբբութիւնդ առաքեցի եւ
 Խընդրեմ ի յԱստուծոյ որ սղջ պահե զքեզ:

50 Առաջի բընական սերբն զու յիշես
 Բայց հագուով եմ արբաւում զի կարօս եմ քեզ
 Որ եւ գեմ յանդիման խոտակցի ընդ քեզ
 Ի մէջ այլասեռից բընակեալ եմ ես:

3.

ՈՏԱՆԱԽՈՐՄ ՆՈՐԻՆ ՎՐԹԱՆԻՍՍ ԵՍԱՏԵՆԱԼ Է

Այբէն մինչեւ ի գիրն վերջին
 մեղոյ ասեմ եւ Քրիստոսին.
 Բազում բանիւ խրաովութեանց
 հեանեցաք ի հեա շարին.

51 հագով:

ՉԻ--ԳԻՐ՝ 797, 197բ—200ա (= 2. Կ. 291ա—
 296ա):

Խ-Բ-ԳԻՐ՝ Վրդանիսի (Ի Լ--. Յիտու Որդու
 Հայն ասոյ):

- 5 **Գրիգոր եղբայրն իմ սիրելին**
 որ է տեսուչ Իլով քաղաքին.
Գու հայրապետ եւ վարդապետ
 նրման սրբբոցն հարցն առաջին:
Երանելի Տէր Գրիգորին
 10 **եւ երջանիկ գիտապետին.**
Զիմ համշիրակ սիրականին
 մեղայ տեմ գարձեալ կրկին:
Էթէ կրոնանք բաւ մարդկային
 մի խոսով կացցուք նրման շարին:
 15 **Ընդ մեր հաշտիլ բոյսրովին**
 յամօթ լինի մեր թըշնամին.
Թողուլ պարտիմք բաւ հրամանին
 բաւ կանխասաց մերոյ Փրկչին.
Փշտել ապա դանձառ բարին
 20 **որ ի Տեառնէ պարզեւեցին:**
Ի մարդկանէ ոչ ոք գամնին
 որ ի մեղաց ոչ յաղթեցին.
Լալ մեզ պարտ է յոյժ արբամագին
 զի մի լացցուք ի գեհեմին:
 25 **Խրոսովեցուք հեա մեկ մեկի**
 խաւարեցուք միջօրէի.
Ժառայեցուք շարատիբին
 ծանակ եզուք բոյսրովին:
Զի կուրացի մեր թըշնամին
 30 **որ զմեզ արար հաւան կամքին.**
Հաստատեցուք սերն առաջին
 հաւատացուք պատուիրանին:
Չայն խոսվումեանց մեր լըսեցին
 բազում տեղիք բամբասեցին.
 35 **Ղարիպ եւ շար անուանեցին**
 զարիպութիւնս մեր լացուցին:
Ճըշմարտութեան ճանապարհին
 ճրդնիլ պիտէր հարցն առաջին.

6 քաղաքին: — 11 համշիրայ: — 12 մեղայ: —
 23 արամայգին: — 24 լացուք: — 27 շարայսիբին:

- Մտրբել այնու միտք եւ զհոգին
 40 մտքուր պահել յազոյզ զմարմին։
 Յանկարծակի շարիք եկին
 յանկարծ բզմեզ խոսվեցուցին։
 Նախատանգը կըժ եցուցին
 նոր սրբերով զմեզ խոցեցին։
 45 Շատ բան եւ խօսք ի քէն առին
 եւ շատ զբրոյց յինէն առին։
 Որով եւ զմեզ բարկացուցին
 որ եւ յայանի կրօնեցուցին։
 Չէր պարտ լըսել մեր շարկամին
 50 շէր մեզ պատեհ լըսել նոցին։
 Պարտ էր լըսել բարեկամին
 պահել զհրաման Տեառն Յիսուսին։
 Զանիւ բզմեզ գրչորեցին
 ջրբի նրման պղտորեցին։
 55 Ռամիկ սմանք զմեզ յազլմեցին
 աակա եւ կեղա անուն գրբին։
 Աբրտերբա մեր ոչ խորհեցին
 սերքն կենաց պատուիրանին։
 Վասն այնորիկ մեզ յազլմեցին
 վայ եւ եղուկ զմեզ պատեցին։
 60 Տեսողքն բզմեզ լոյս գիտեին,
 տիրանքման զմեզ պատուեին։
 Բարունապետք անուանեին
 Բամից սրբոց զմեզ հարկեին։
 65 Յանկանալով առ մեզ գային
 ցան եւ ցընիր բզմեզ գտին։
 Ինչանդ հոգւով բզմեզ տեսին
 չիսիւսային կողմ աշխարհին։
 Փուխով հաշտինք մեր վերբասին
 70 վաստա տացուք արարողին։
 Զբրիստոսի անմահ զատին
 Տրչմարտութեան ճանապարհին։

- Վ ըրդ անէս անպէտ հոգի
 որ եւ ազգէ Արարնկեցի
 75 ի գաւառէն Այրարատի
 եւ ի գեղջէն Գիլանեցի :
- Բարուն քաջիդ Տէր Գրիգորի
 նամարս զայս քեզ զըրեցի
 որ եմ կարոտ քո երեսի
 80 քո տեսութեանդ հրաշայլի :
- Գու ես նրման Արուսեակի
 եւ ես նրման Տրթին տեղի
 կարաւապայ քո սուրբ տեսի
 զի արբամութիւն մեր փարատի :
 85
- Արդ ով եզրայր իմ պարծելի
 քաջ հեռետար եւ հրաշայլի
 յիմարեցոք մեք յաշխարհի
 վասն անիրաւ մամնայի :
- Արստեալ ես գու ի Լով քաղքի
 90 ես անարժանս ի Սեշովի
 սոքա գէմ շեն մեզ հայրենի
 այլուի մեր սերն է պիտանի :
- Է իմ եզրայր 'ւ իմ սիրելի
 ահա տեսմ քեզ յատենի
 95 որ բանասրկուն շար թրշնամի
 ըզմեզ յիրար ձրգեց յայտնի :
- Սերբն պատուէրն է Քրիստոսին
 լլու մե աւրինաց պատուիրանին
 բայց մեք ատողք եղաք կրկին
 100 եզրայր մեզաք մեր արարչին :
- Ինձ հաւատա , եզրայր բարի ,
 որ ես շաղով զայս զըրեցի
 քո սրբութեանդ առաքեցի
 աւա եւ կարգաւ , ով հրաշայլի :

- 105 **Քայց** հարցանեմ ով սիրելի
 թէ զիմորդ կաս կամ որպիսի
 զի այս կենցաղս է ներհակի
 եւ հանապաղ է թըշնամի:
- Արդ** գորութիւնըդ Քրիստոսի
 110 միշտ հանապաղ քեզ հովանի
 եւ թըշնամին քո կրկնակի
 վազվազակի կործանեցի:
- Նաեւ** թէ դու հեղահոգի
 յիշման առնես զիս արժանի
 115 նա գոհութիւն արարողի
 առողջ մարմնով եմք յաշխարհի:
- Քան** բզրու եմ աւերակի
 քան զհաւալսան յանապատի
 որպէս ճընճուկ եմ ի տանի
 120 կամ բեկեալ նաեւ ի մէջ ծովի:
- Արդ** աղաչեմ ով սիրելի
 յիշման արա զիս արժանի
 յիշեա աղաւթբրդ քո բարի
 արտասուելոյն ժամանակի:
- 125 **Թեպէտ** որ կայր բան մի քանի
 որ գրբեցի մէջ այս թըղթի
 յարժամ տեսնում բղքեղ յայանի
 յայնժամ տեսմ զինչ կու պիտի:
- Հեա** այս թըղթիս բարեւ հասնի
 130 քո սիրելեացն ամենայնի
 քահանայից ժողովբրդի
 միահամուռ մեծ եւ փոքրի:
- Անփորձ** կենայք մէջ աշխարհի
 Քրիստոս լիցի ձեզ հովանի
 135 ով քահանայբրդ հրաշալի
 եւ ժողովուրդք իւով քաղքի:

2 եր թ ը ը ն ա մ փ ն ա մ յ թ լ ի ն ի
 որ մեր շատ սերն արար լեզի
 մեր բարեկամքն ու բախասցի
 այժմ եւ աւուրն ապագայի :

140

Ի թ վին Հայոց հազար վեցին ,
 Օգոստոսի քսան ու եւթնին ,
 սակաւ բանիկս զայս գըրեցի
 Իլով քաղաքն առաքեցի :

4.

ՆՈՐԻՆ ՂՐԳԱՆԻՍԻ

Այս սուտ կենցաղոյս վերայ
 եւ միայն շուտով խարեցայ
 թողի բղկամքն աստուածային
 բանսարկուին եւ հեռեւեցայ :

5

Բայց զայս գիտացիք եզրաբք
 որ աշխարհս է փոփոխական
 նոյնպէս բընութիւն մարմնոյս
 հանազազ է մեղանշական :

10

Գըրեմ քեզ նամակ եղբայր
 Տեր Գրիգոր արհի պանծալի
 Վարդապետ աստուածարան
 եւ տեսուչ Իլով քաղաքի :

15

Պաւ եւ հոգովըզ պոյծ առ
 արեգակն ի մէջաբէի
 ջահ եւ մէջ եկեղեցւոյ
 եւ լուսին ի աստուհընգի :

141 Թ վեցին : — 142 Ի :

21—211: 797, թ զ, 200բ — 204ա (2. Կ. 296ա — 300բ) :

2 խարեցաւ : — 6 աշխարհս : — 15 եկեղեցւոյ :
 — 16 հընկի :

- Ե**՞ ի քո սիրուտ, եղբայր,
 յաշխարհէ յաշխարհ ընթացի
 ով ըզմեզ յիրար ձրզեց
 20 կորբոսեանն որդի նա լինի:
- Զ**արժանամ ես ի յայս բանին
 թէ զհարզ զիրար ատեցաք
 քանի որ արդայ էաք
 հանապուղ զիրար սիրեաք:
- 25 **Է** իմ սիրելի եղբայր
 Մամանէն քուէլ խարուեցաք
 թողաք զԱստուծոյ պատուէրն
 անկասկած շարի զխպեցաք:
- 30 **Ը**նդ էր մէք յիմարեցաք
 բընական սէրն մտացաք
 այս սուտ աշխարհիս համար
 միմեանց յէր բաժանեցաք:
- 35 **Թ**է այս անցաւ որ երկրիս
 մեծութիւնն ամենն ինձ ատյին
 ոչինչ էր ամենն, եղբայր,
 երբ ըզմեզ ի բաց բաժնեցաք:
- 40 **Ժ**ամ է մեզ դատուալ, եղբայր,
 հերիք էր զիրար ատեցաք
 աշխարհի զբուցեցաք
 զթշնամին մեր խընդացուցաք:
- Ի**մ աչացբս լոյս, եղբայր,
 մեզ պարտ շէր խրոսով կենայաք
 թէպէտ որ գրլորեցաք
 պարտ էր մեզ շուտով կանգնեաք:
- 45 **Լ**ոյս հոգւոց մեր պակասեցաւ
 քանի մէք խըռով պահեցաք

դուն իմ սիրելի եզրայր
անգուման շարի գիպեցւոք :

Խաւսիմ եւ ասեմ յիստակ

50 Տէր Գրիգոր եզրայր պատուական
հետ քեզ այնպէս սէր ունի
որ գիտակ Տէրըն վերնական :

Թառայս գիտէիր վաղուց

ինչ ասեմ, եզրայր սիրական,
55 ծրուի այն մարդուն լեզուն
որ մէջ մեզ ձրգեց շար նըշան :

Վամիմ հետ քեզ հաշտիւ

ով եզրայր արհի պատուական
60 դու ինձ թողութիւն արսի
ես միայն եմ մեղանշական :

Հագար որ խաւար լինի

ի լուսոյն շուտով հայածի
այնպէս երբ որ մեք հաշտիմք
65 թըշնամին փութով կործանի :

Զինըն արեւուն հալի

եւ պոյծառ գարուն կու լինի
յորժամ մեք սիրով կենամք
մեք հոգին պոյծառ կու լինի :

Պամբար մեր հոգւոց վառի

70 յորժամ սերն առ մեզ հանդիպի
բարին գրբացի լինի
շարն ի մենջ շուտով բաժանի :

Յար շունիմ եզրայր բարի

75 քան զհաշտիւն այլ երբ չի պիտի
իմ սիրաս ի քո շատ սիրուն
քան ըզմամ փութով կու հալի :

- Մեղաք Աստուծոյ, եղբայր,
միմեանց շատ վաստացաք
թէ շէր Աստուծոյ խնամքն
80 մէք վազուց կորուսեալ էաք:
- Յիսուս միածին Որդին
հոգւանի քո սուրբ աթոռին
օրհնութիւն աստուածային
իջանէ քո ընտրեալ հօտին:
- 85 Մաեւ հաստատուն կենաս
լի աւուրբք բազմաք ծերանաս
այս անցաւ օրիս վերայ
հանապազ դու ուրախ կենաս:
- Շուշանի նրման փայլեա
90 եւ հասով անուշ դու մընաս
յաշխարհի մեղաց ծովեա
սրբութեամբ պայծառ վերանաս:
- Ով քաջ սիրելի եղբայր
քեզ կարաստ եմ հանց իմանաս
95 երբ որ քո թուղթըն տեսայ
շատ լացի հանցեղ իմանաս:
- Չունիմք շատ աւուրբ, եղբայր,
կամ հարիւր կամ հազար տարի
այնպէս գրնալու եմք մէք
100 զինչ ծաղիկ խոտէն թուրթափի:
- Պայծառ ես մտքուր, եղբայր,
անուանի մէջ ամէն ազգի
լեզուովքդ ճարտար հրմուտ
հասակուրդ զարմանալի:

100 **Ջ**անամբ յաշխարհիս վերայ
առաջի սիրուն հանգիպիւ
սերբն հոգեւոր առնուլ
Քրիստոսի այնով հեանելի:

Ռ. երանի թրղթիս
110 որ ըզքից շուտով տեսանէ
վայ իմ ժախրեալ անծինս
որ նքստեալ լայով կու գրբէ:

Արբառվս եմ յաւժար, եղբայր.
գքեզ գովել ի մէջ ատենի
115 թէպէտ թշնամին խաբեաց
միմեանց արար ատելի:

Վան քո սիրուգ, եղբայր,
այս յաշխարհքս շատ յամեցի
գիտէ ծածկազէան Ղստուած
120 հաշտելոյ կարուտ ես էի:

Տես որ ողորմած հոգին
ի վաշքան՝ շուտով ծանուցից.
այս շէր ատենն եկել
թըշնամին այլու ի խափանեց:

125 **Բ**արուն ես դու հրաշալի
ով եղբայր պետրդ պանծալի
ով քաջ քարտուղար ճարտար
Լուսն ասաց ի առաւուտի:

Յանկալի ամէն ազգի
130 անուանի ի մէջ աշխարհի

109 թշխախ: — 126 պանծալի: — 127 քարտուղար:

1 Վաշքս (= վատքոյ) Լեմբերդի աւագերեցն էր. յանտի կը յիշատակուի այս շրջանին մեր Թ. 44). Թգ. 118 եւ այլուր:

ով պեւեաթիկսորդ քաջ
 հովուայկեա ի մէջ Նլովի:

135 Իհւանդ ցաւագար էաք
 քանի որ քենով կենայաք
 այսաւր բարով հաշտեցաք
 եւ շարին նալաթ ասացաք:

140 Փառք եւ գոհութիւն փրկչին
 որ բզմեղ շուտով հաշտեցոյց
 բզմեղ ի շարէն փրկեաց
 բարութեանցն իւրոց մերձեցոյց:

Քեզ է խիտա կարաւա, եզրայր,
 վրդանէս եղըն եղկելի
 խոցած է բազու՛մ նեախց
 գոհութիւն փրկչին Քրիստոսի:

145 Այս թուղթս որ Սեշով գրուի
 Տի երթայ ի Ղովըն հասնի
 ի վանքըն Հաճկատարի
 Զեռն եզրաւրն ի՞մ հարազատի:

150 Բայց երթայ գիրս խընդայի
 Վազելով նրման վայիկի
 Տանողըն աւրհանալ լինի
 Աստուծոյ բարուն հասանի:

155 Բայց չէ պարտ այս թուղթս բացուի
 Մինչեւ որ իւր տէրըն հասնի
 ի ձեռըն վարդապետի,
 Բանիրուն քաջ հեռեաորի:

Հեա այս նաճակիս եզրայր
 Աստուծոյ բարին առ քեզ հասնի:

160 Լազար երանի թրղթիս
 Որ հետ քեզ մուտիկ կու խոսի :

Լանի արագ թուղթս բարով
 Ի քաղաքն շէն որ է Նով .
 Ի ձեռն եղբուս աննելով
 Իւր անունըն արհի գողով :

165 Թուղթս որ կարգաս ձայնով
 Սիրարգ թող ջընձայ խընդարով
 Թեպէս մեղաւոր եմ ես
 Թողութիւն արա դու սրտով :

5.

Տ Ա Ղ Ա Ջ Ն Ի Ի Ե Ի Գ Ե Ղ Ե Յ Ի Ե Ի Ե Ա Ր Մ Ա Ր

Այրէն մնչեւ ի քէն քեզ գոհութիւն, Տէր,
 Բարեաց քոց գոհանամք, յախաննից Տէր,
 Գովեալ փառաւորեալ երրորդութիւն, Տէր,
 Դու ես երեք անձամբ եւ մի բնութիւն, Տէր,
 5 Երկրէս մնչեւ յերկինս քեզ գոհանամ, Տէր,
 Զի դու ես սակղծ եր եւ արարեր, Տէր,
 Էիցքս բարութեանց գոյացուցիչ, Տէր,
 Ընդհանուր աշխարհաց դու ապաւեն, Տէր,
 Թագաւոր եւ իշխան Յիսուս Քրիստոս, Տէր,
 10 Ժառանգ դու զիս արա արբայութեանդ, Տէր,
 Իմաստուն զիս արա սիրել ըզքեզ, Տէր,
 Լուսաւորեալ մրադր զքեզ տեսանել, Տէր,
 Խոստովանիմ ըզքեզ եւ հաւատամ, Տէր,

159 թղթիս : — 161 յարագ, թուղթս : —
 165 թուխտս : — 168 արայ :

Զի—դիւր թ. 3 Տաղարած Շ. Վ. Սահակեանի,
 էջ 185—187 :

8 Ընթանուր : — 10 արբայութեան :

- Թարաւ եմ եւ ջրոյդ, զիս զովացն, Տէր,
 15 Կենդանարար Քրիստոս կեցն հոգւով, Տէր,
 Հոգւովս եմ եւ հիւանդ, զիս բժշկեա, Տէր,
 Զայնիւս հառաշանդք քեզ պաշտօնիմ, Տէր,
 Ղամբար հոգւոյս վառեա անշիջիւի, Տէր,
 Ծանապարհիդ կենաց հեռեւեցն, Տէր,
 20 Մարբեալ զիս ի մեղաց եւ սուրբ արա, Տէր,
 3ամենայն ժամ զիս պատրաստ արթուն պահեա,
 Տէր,
 Երստել եւ ի յառնել բզքեզ արհնեմք, Տէր,
 Ենորհօրդ աստուածային զիս լիացս, Տէր,
 Որ միշտ եւ հանապազ բզքեզ արհնեմք, Տէր,
 25 Զունիմ եւ բարի գործ որ պարծենամ, Տէր,
 Պարծանք բզքեզ ունիմ Յիսուս Քրիստոս Տէր,
 Զջեա զգիրքն կենաց զոր գրքեցի, Տէր,
 Ռաս է քս պարզեւզ արժանացն, Տէր,
 Սիրարս յստարեցն բզքեզ սիրել, Տէր,
 30 Վերստին հաստատեալ եւ մարբացս, Տէր,
 Տեոյդ աստուածային արժանացն, Տէր,
 Բամեալքս գայտեանդ զիս նորագեալ, Տէր,
 Յնամ ուրախանամ երբ գքեզ յիշեմ, Տէր,
 Իիւանդ հոգիս քենով առողջացն, Տէր,
 35 Փառք քեզ Լայր եւ Որդի եւ սուրբ Լոզի,
 Տէր,
 Քեզ վայելէ պատիւ իշխանութիւն, Տէր,
 Մեղաւոր Վրդանէսն ի քեն խնդրէ, Տէր,
 Մի թողուր ի ձեռաց եւ մի մերժեր, Տէր,
 Յիշեա եւ այց արա քս գայտեանդ, Տէր,
 40 Անմահ արքայութեանդ արժանացս, Տէր,

14 ջրոյս: — 15 հոգով: — 16 հոգովս: —
 18 հոգոյս: — 9 Ծանապարհիս: — 23 Զնորհօրդ աս-
 տուածային: — 28 պարզեւս: — 31 աստուածային: —
 40 արքայութեան:

6.

Ի ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ ԱՍԱՅԵԱԼ ԲԱՆԸՄ ԱՅՍ

Ոմն մեծատուն ոմնէր Քայրազգիրք՝ ՄեկՅիւ արարածոց
 ոսկիապատ եւ զնդեցիկ, ոչ գիտեր զիր եւ ոչ կարգալ,
 եւ ոչ տայր մարդոյ կարգալ որ ունէին:

Մէկ մարդ մի ճրբագ վառեր
 Բարձր ի տեղ դրեր.

Մէկ մի խիտա յիմար եղեր,

Ըջճրբագն ի վայր է առեր,

5 Տարեր սունտուկն է դրեր,

Ըջնորին լոյսն էր արգիլեր:

Վայ այն մարդուն հոգւոյն,

Որ ըզլոյսն առեալ թագուցեր:

Մէկ մի ծովուն տակն իջեր,

10 Ի ծովէն մարգարիտ հաներ,

Կուրաց լոյս է առեր,

Բազում ցարն էր փարատեր.

Մարդ մ'այլ հակառակ եղեր,

Զմարգարիտն առեալ թագուցեր:

15 Վայ այն մարդուն հոգւոյն,

Որ զմարգարիտն է թագուցեր:

Մէկ մի Աստուծոյ համար

Լեռնէն աղբիւր է բերեր.

Մէկ մի շարութիւն արեր,

20 Գրնացեր աղբիւրն արգիլեր,

Շատանք ծարաւած թողեր,

Ծարաւուն բազումք են մեռեր:

Վայ այն մարդուն հոգւոյն եւ զբլիտոյն,

Որ արեան պարտաւոր է եղեր:

Հրատարակուած Մասեաց Աղաւթ 1863,
 էջ 264—265.

16 յէ որ... է:

- 25 Մէկ մի քաղաքի միջի
 Գեղեցիկ ջերհոր մ'էր շիներ,
 Եւ այն պաղ անուշ ջերէն
 Մարդիկ էր զովացուցեր:
 Մարդ մի հակառակ եղեր,
 30 Ջջերհորին բերանն էր խրփեր.
 Ջմարդիկ ծարաւած թողեր,
 Քաղաքին աւեր կամեցեր.
 Ջինչ մարդ որ ծարաւ մեռեր,
 Արեան տէր իւր փակողն եղեր:
 35 Հազար վայ անոր հոգւոյն,
 Որ ըզջուրն տարեալ թագուցեր:
 Մէկ մի իւր հոգւոյն համար
 Գեղեցիկ գրբախտ էր արնկեր,
 Եւ այն գրբախտի բոլորն
 40 Աննրման պարխապ հաստատեր,
 Եւ զգուռն ամուր փակեր,
 Ջբանալիքն ի գուռն էր կախեր,
 Եւ այն բանալոյն վերայ
 Ջբանալու ծարակն ուսուցեր:
 45 Ով որ այն գրանոյն անցեր,
 Ջբանալոյ գիրքն կարգացեր,
 Ըզգուռն շուտով բացեր
 Ի գրախտին միջին շուրջ եկեր,
 Ասեր ի պրտղոյն կերեր,
 50 Այն պրտղոյն էր անմահացեր,
 Տարեալ նա բազմաց բաշխեր,
 Ով կերեր է բզնա՝ անմահացեր.
 Ելեր ողորմիտ տակ
 Ջայն գրախտին արնկողն էր օրհնէր:
 55 Օրհնեալ եղիցի այն մարդն
 Որ գրուեքըն շէր թագուցեր:
 Մէկ մի հակառակ եղեր,
 Ջայն մարդոյն վարձքըն խափաներ.

- Զբայիքքն առեալ պահեր.
 60 Ոչ ինքն ոչ այլ ոք շահեր,
 Ով ոք այն գբանովն անցեր
 Զբանակեաց պահողն անիծեր.
 Աստուած անիծեր զայն մարդն
 Որ զբայիքն ի տունն է պահեր,
 65 Մէկ մարդ մի պաղշա շիներ,
 Զանագան ծաղկամբ դարդարեր.
 Ով ոք որ պաղշան մբարեր,
 Նա ծաղկանց հոտոյն էր արբեր,
 Մէկ մի հակառակ եղեր,
 70 Զպաղշային դուռն ամբացուցեր,
 Զինքն անուշ հոտոյն զբրկեր,
 Եւ զայլ ոք եւս էր նա զբրկեր,
 Մէկ մարդ մի լեռն էր ելեր,
 Լեռներէն ծաղիկ ժողովեր,
 75 Առեալ ի մէկ տեղ բերեր,
 Զանագան ցաւոց դեղ շիներ,
 Տարեալ խանութ մի գրբեր,
 Հաքիմի է ապրսպրբեր,
 Թէ ով ոք դայ դեղ ուզէ
 80 Մի խրնայեր տուր.
 Մարդ մի վաստութիւն արեր
 Ըղգեղբանքն ամանովն էր առեր
 Տարեալ ի տունն իւր պահեր,
 Զհիւանդաց մահն է կամեցեր,
 85 Մէկ ճարտար բժիշկ մ'եկեր,
 Զգեղբուն տանողն իմացեր,
 Զգեղբանքն ի նմանէ առեր,
 Աստուծոյ համար էր բաշխեր.
 Աստուած հանց շնորհք է տուեր
 90 Որ գեղբանքն շէր պակասեր,

59 Ըղբայիքն. պահեր: — 60 շահեր:

Ով որ այն գեղէն առեր,
Է առողջացեր:

- Մէկ մեծ թագաւոր մ'եղեր,
Որ նըման նմա շէր եղեր.
95 Քաղաք մի արևակ շիներ,
Ջայն քաղաքըն մարդով լըցեր.
Մէկ մեծ շար վիշապ մ'եղեր,
Անդընդոց իվեր է ելեր,
Քաղաքն ամէն շուրջ եկեր
100 Եւ զմարդիկըն վերաւորեր.
Ջամանս ի հիւանդ ձրդեր,
Ջամանս մահուամբ սատակեր,
Քաղաքըն յիրար գիպեր,
Այն բանին ճարակ շէր գըտեր:
105 Մէկ մի քաղաքէն ելեր
Ջհայրենիքն ամէն բաց թողեր,
Մերկիկ եւ բոկիկ եղեր
Գընացեր լեռներըն ելեր,
Մէկ բարձր լեռս մի գըտեր,
110 Որ երկնից էր հաւատարեր,
Այնչափ աշխատանք տարեր
Որ լեռան գըլուխն է ելեր.
Ի հոն շատ տարիք կացեր,
Արտասուզք զԱստուած աղաչեր.
115 Այնչափ աղաչանք արեր
Որ զԱստուած մտըն է բերեր.
Աստուած ի նըմա հարցեր
Թ'ի՞նչ բանի խընդիւրք ես եկեր.
Նա էր պատասխանի տուեր
120 Թէ քաղքին համար եմ եկեր.
Վիշապ մ'անդընդոց ելեր,
Քաղաքին շատ վընաս արեր.
Ջամանս է վերաւորեր,

- 125 Չամանս մահուամբ սատակեր,
 Քաղաքն է տարակուսեր,
 Անճարակ ի վայր մնացեր.
 Ելեր ի քեզ եմ եկեր,
 Անճարակին ճարակ դու եղեր,
 Աստուած նորա սղորմեր,
 130 Եւ զխրնդ իբրբըն շուտով տուեր:

Վայ այն մարդուն հոգւոյն
 Ար ըզգեզն առեալ թագուցեր:

- Եկեր ի քաղաքն իջեր,
 Եւ մարդոցն ամեն քարոզեր.
 135 Ով որ քարոզին լըսեր,
 Ի ցուէն շուտով ազատեր.
 Ոմանք որ շէին լըսեր,
 Քարոզին մտիկ չէր արեր,
 Նորա են հիւանդ ընկեր,
 140 Չարաշար մահուամբ սատակեր:
 Առանս օվ արիացեր,
 Վիշապին գըլուխն է կտիսեր,
 Անդ էն պարզերես եզեր,
 Երկընից կամարն է ելեր.

- 145 Այն մարդն որ քարոզ արւեր,
 Յեղ ու ցեղ գեղջրանք էր գտեր,
 Գըրեր մէկ մեծ գիրք կապեր,
 Հոգւոյն յիշատակ թողեր:
 Ինչ մարդ աշակերտ եզեր,
 150 Այն գըրոց բանէն սովորեր.
 Մէկ հոգի աստուածատեր
 Այն գըրէն մէկ գիրք մի գրեր,
 Առեալ իմաստնոց արւեր,
 Գիտունաց ձեռք է ասրեր:

- 155 Այն այն մարդուն հոգւոյն
 Որ զայն գիբքն առեալ թագուցեր:
 Փոքր ինչ ժամանակ անցեր,
 Մէկ անգէտ մարդոյ ձեռք անկեր,
 Տարեալ ի պահեստ գրբեր,
 160 Չաշխարհի լոյսըն թագուցեր:
 Ետոյ մէկ գիտուն մ'եկեր
 Չայն գրբքին համբաւն է առեր,
 Առեալ եւ քարոզ արւեր,
 Շատ մարդոց սգուտ է եղեր:
 165 Այն մարդըն անգիտացեր,
 Գրնացեր շատ մարդ ժողովեր,
 Եկեր եւ տաւի արեր
 Թէ մեր գիբքն ընդէր ես առեր.
 Կոցա շատ խրբատ արւեր,
 170 Թէ պարտ չէ զայդ ըգիբքըդ պահել.
 Այն այն մարդուն հոգւոյն
 Որ ըգգիբքն առեալ է պահեր:

 Ով որ գիբք փակած պահէ,
 Իւր հոգւոյն կորուստ կամեցեր:
 175 Կոքա են հակառակեր
 Թէ զայդ գիբքըդ քեզ չենք թողեր,
 Պիտի որ մեր ձեռքը տաս
 Մեզ վաղուց հեռէ մընացեր.
 Գեռ չեմք մարդոյ ցրցուցեր,
 180 Ոչ այլոց ձեռքը եմք մըտեր:
 Գարձեալ պատասխան արւեր,
 Թէ ըգգիբքս ձեզնէ չեմ խրլեր.
 Քիչ մի թող ինձ մօտ կենայ,
 Շատ բաներ է ինձ պէտք եղեր.
 185 Որչափ իմ մտքս կենայ,
 Չեր հոգւոյն շատ շահ լինենայ,
 Ապա թէ առնուք պահէք,

Զեր հոգին խաւար աի մընայ,
 Ասեն. Թող մեզ մօտ կենայ,
 190 Այլի տանք քանի պիտենայ.
 Ով չի կարդայ գիր, պահէ,
 Իւր հոգին կապած լինայ:

Զայդ բաներն որ դու աւիր,
 Ժիր կացիր որ քեզ չի լինայ.
 200 Ժողովեցիր գիրք բազում,
 Գործք անցու գրաներն որ ի նմա,
 Գինու քրնու մի տար զքեզ,
 Աշխարհիս սիրուն պահէ զքեզ,
 Խոնարհ հընազանդ եւ հեզ,
 300 Որ անգէն լինիս պարզերես:

Խնդիրսն է ինչիւն զ 173—200: Օրինակ
 և զիւրիւն զիւրիւն ու ինչիւն՝ Մարտիրոս Երևանցի
 և թիւն 4—4 հարցում (տես ի զիւր խորհրդ, և՛,
 էջ 266—268).

Փառք անեցին աստուածու թեան
 Որ անսկիզբն եւ անվախճան,
 Էր միշտ եւ է առանց թուական.
 Զուրի սպասումն կատարման,
 Զքեցեաց զերկինս որպէս խորան,
 Եւ հաստատեաց առանց հիման.
 Եւ լուսաւորքն բազմազան
 Առանց ուրուք միշտ ընթանան.
 Զհրեշտակս յերկինս փառարան,
 Զմարդիկ յերկինս գործական:
 Պատճառ լինի աստ շինութեան
 Մինչեւ մահուամբ ի հոգ գառնան:

7.

Տաղ Վրդանէս վարդապետի ասացեալ յաղագս նոր
վկային Բրիտանի սուրբ Պարոն Լուսին, որ տղայ նա-
սակաւ նահատակեցաւ ի քաղաքն Կաֆա:

Հայաստանեայց հազար թըւին
Եւ տանուվեց աւելորդին
Քաջ նահատակ մի ընտրեցաւ
Ասուածաշէն Կաֆա քաղքին:

5 Սուրբ Պարոն Լոյս անուն նորին
Շառաւիղէ Հայոց զարմին
Գաւանութեամբ Լուսաւորչին,
Եւ Բրիտանի արեանքն գին:

10 Եւ իւր ծընոյղքն էին բարի
Ասուածասեր եւ հոգելի,
Ամենեցուն յոյժ պիտանի
Ասուածասուր անուն կոչի:

Ինքն էր ամաց ասան եւ ութին
Երբ անարկնքըն բռնեցին.

21-22: Թ. 797, թշ. 70բ—75ա (2. Կ. 108բ—
114բ) A:

344, թշ. 213ա—220ա B:

281, թշ. 91ա—95բ. Էջմ. Գեւ. 1:

283, թշ. 109ա—115բ. Էջմ. Գեւ. III:

Հր-պ-ը-ն-ի-ն-Յի-ն՝ Հայոց նոր վկաներ, էջ 401—408 N:

Խր-ը-ն-ի-ն՝ ա. վանն վրդանէս... Կաֆայ A:
ա. պարոն Լոյս նահատակ մանկանն որ կատարեցաւ ի
յաշխարհն Հանաց ի մայրաքաղաքն Կաֆա ի վրդանէս
վարդապետէ ասացեալ B: ա. պ. լուս նահատակին
ասացեալ ի վ. վ. 1N. ա. պ. Լուսին ի յասուա-
շէն Կաֆայ քաղաք նահատակեայ III:

1 Հայաստանեայց BN թվին B: — 4 անայ-
շէն A Կաֆայ BN: — 9 ծընույղքն ABN: — 10 աս-
ուածայսեր A: — 13 թըւին A ութից Nm: —

15 Տարան՝ առ չեւ գատաւորին
Թէ տանկացաւ սա յեռանդին:

Նա գատաւորն բղնա հարցաւ
Թէ ինչ կ'տեսն վասն այս բանին.
Գու տանկացեր ես կեզլովին

20 Եկր շեռ հաւնիր մեր հաւատին:

Սուա վրկաներն յառաջ եկին,
կանգնան զիմաց գատաւորին
Թէ մեր վրկայ եմք այս բանին
Որ հաւատաց մեր արեւնքին:

25 Երթամ հարցան Պարսն Լուսին
Երանելի նահատակին,
Պայծառացաւ զէմքն նորին
Որպէս սրբոյն Ստեփանոսին:

Վրիարար պատասխանեաց
30 Ընտրինաց հրապարակին
Թէ ես ծառայ եմ Քրիստոսի
Դաւանութեամբ Լուսաւորչին:

Նա անօրէնքն կատղեցան
Քան զար գազան 'ւ այլ աւելի,
35 Եւ գատամունս կրքճրակին
Ի վերայ սուրբ անմեղ գառին:

Սուրբ Պարսն Լոյսըն գաւրացաւ
Պատասխանի առնէր նոցին.
Ոչ երկրնչէր ի նոցանէ,

40 Ղառեալ էր սերն աստուածային:

16 այլ A եռանդին AN: — 17 զնայ A: — 18 բանիս
BN: — 20 էր Nm օրէնքին Nl: — 21 վրկայներն B:
— 22 կանգնեցան զէմ A: — 23 մեր N: — 28 Ստե-
փաննոսին Al: — 31 Քրիստոսին Nm: — 33 կատղե-
ցան Nl: — 34 'ւ լի+ BN յայլ B: — 37 լուսըս Al:
— 38 պատասխանին B:

Անթիւ Տաճիկ ժողովեցան
 Սուրբ Պարոն Լոյսն ի մէջ առին
 Ոմանք ըզգլուխքն ծեծէին
 Ոմանք զերեսքս կըռփէին:

45 Ընդն յունուարի ճրագալուցին
 Սուրբ Պարոն Լոյսըն ըբռնեցին
 Մինչ ի մայիս ասան եւ հընդին
 Բանդ եւ զընդան զնա պահեցին:

Բազում անգամ զնա հարցուցին,
 50 Պէտպէս պարգևիք խոստանային.
 Ոչ հաւանէր ամենեւին
 Զի նա բնակեալ էր սուրբ Հոգին:

Ըստ Տաճիկներ ժողովեցան
 Գնացին ի դուռն պարոնին
 55 Ասին Պարտ է տաճիկցընեսս
 Թէ սիրելին ես Մահմեաին:

Երբ զՊարոն Լոյսն յառաջ բերին
 Գեմքն էր պայծառ զինչ արեւին.
 Կա աներկիւզ պատասխանեաց
 60 Թէ ես ծառայ եմ քրիստոսի:

Ըստ զանազան պարգևիք ասին,
 Բընաւ շարժել շքեարացին.
 Յետոյ ասնջանք ըսպառնացան
 Եւ ոչ այնու զնա յաղթեցին:

41 տաճիկ A: — 42 յուսն AB: — 45 հինգն A
 հինգ N յունուարի AN յունուարին B: — 46 երբ
 զպարոն B յուսըն A: — 47 հընգին N հինգին A: —
 48 բանս BN փակեցին A: — 52 բ^o նա B նմա Nm: —
 53 տաճիկներ B: — 54 ժողովեցին N: — 55 ասեն N
 տաճիկցընեսս BN: — 56 սիրելի BN մահմեաին N: —
 58 զէրդ B զէս N: — 59 նայ A: — 60 քրիստոսին N:
 — 62 ոչ mN: — 63 յայնու B: — 64 զնայ A:

65 Իշխանն ասաց Պարոն Լուսին .
 Ե՛կ հաւանիր մեր աւրեւիքին
 Թէ չէ կու տամ ըզքեզ գահճին
 Ար կու մատնէ ըզքեզ սըբին :

Սուրբ Պարոն Լոյսըն զաւրացաւ .
 70 Ձի բընակեալ էր սուրբ Հոգին
 Արգէս փրկկիչըն մեր ասաց
 Յառաջագոյն 'սուրբ կըտակին :

Պարոնն ասաց Տաճիկներուն
 Թէ հարբած է ամենեւին .
 75 Տարեք զըբէք բանդըն ներքին
 Մինչեւ ի վազն առաւաւսին :

Պիղծ անաւրեւիքն խորհուրդ արին
 Ասեն Երթամք մաւա ի մա. ֆաին
 Գնացին ասին դանուշմանին
 80 Թէ ճարըն դու ես այս բանին :

Պատասխանի ետ ամբոխին
 Թէ իմ զըլուխն ի յայդ ճամֆին
 Թէ չի գառնայ նա Քրիստոսէն
 Ես սպանանեմ ի հանդիսին :

85 Մի երկընչիք ամենեւին ,
 Գնացէք բերեք իմ առաջին ,
 Ես հարցանեմ պատասխանի
 Մի թէ լինի որ հաւանի :

67 տակը A : — 68 զէեզ B : — 99—72 չի Bm :
 — 73 առաջընկերուն BN : — 74 էք mN : — 75 բան-
 արն BNI : — 77 պեղծ Bm անորեւր N : — 78 եր-
 թամք BN մա. ֆթին Nm : — 79 դանիչմանին BNm :
 — 80 տան B : — 81 ամբոխին A : — 82 ի այս Am
 ճամֆին BN : — 83 չէ B նայ A սա B նա չի N1
 ի քրիստոսէ BN : — 84 ըսպանեմ Nm : — 86 յիմ B :
 — 87 պատասխանին Nm :

- Գնացին բերին առջև մուֆտուն
- 90 Սուրբ Պարոն Լոյսն զաւակ բարին,
Սա խրնդութեամբ յառաջ երթայր
Որպէս փեսայ առազաստին:
- Պատասխանի ես շար մուֆտին
Երանելի Պարոն Լուսին
- 95 Թէ եկ զարձիր քո հաւատոցդ
Եւ հաւանիր մեր աւրէնքին:
- Ըզքեզ պատուեմք զինչ մեր որդին
Ըզքեզ յիշեմք ի յարբաթին
Թէ չի հաւնիս դու մեր բանին
- 100 Ըզքեզ կու տամք ի կեր սրբին:
- Երբ Պարոն Լոյսն զայս լսեց
Ոչ վախեցաւ ամենեւին
Զի 'նմա բնակեալ էր սուրբ Հոգին
Տաճար կազմեալ երկնաւորին:
- 105 Սուրբ Պարոն Լոյսն զբերանն երաց
Պատասխանեաց ի հանդիսին
Թէ ես ծառայ եմ մեր հաւանին
Չեմ հնազանդիր մեր աւրէնքին:
- Յայնժամ ապաակ էամ մուֆտին
- 110 Երեսըն սուրբ Պարոն Լուսին
Այլ առաւել պայծառացաւ
Երեսըն սուրբ Պարոն Լուսին:

89 մուֆթին Nm: — 90 լուսն A լուս B լոյս N:
— 91 նա BN1: — 92 յառազաստին BN1: — 93 մուֆ-
թին Nm: — 94 է. նահատակին B: — 95 հաւատոցդ
N1: — 97 պատուեմք A զերդ BN զէս 1: — 99 չհաւ-
նիս BN1: — 101 յերբ BN: — 103 նայ A զ' ի N:
— 105 արհարար քր. BN լուսն A ի բաց BN: —
106 եմ քրիստոսի BN: — 110 յերեսըն BN1: —
112 յերեսըն N սուրբ նահատակին B:

Ասին թէ գքեզ կրակով կ'այրենք .

Ասաց ես տամ ըզգին փայտին .

115 Ասին սրբով կու սպանանեմք .

Ասաց յաւժար է իմ հոգին :

Գարձեալ տարան տունըն Արնաին

Ուր սոխտաներ բընակէին .

Բարձրք ձայնիւ բողբոյէին

120 Աղաղակաւ սրտային :

Բարի ծընողքըն լըսեցին

Թէ զՊարոն Լոյսըն բրանեցին

Աղաղակաւ դուրս վաղեցին

Լալով գնացին ի յատենին :

125 Եայնժամ ծընողքըն վարեցին

Ըզքբխտանեայրն հալածեցին

Մեծ արբամութիւն եղև զաղքին

Որ արտասուաւք գետեր հանին :

Գարձեալ տարան ի բանգն դրբին

130 Մահաւ վըճիւ նրմա հատին

Մինչ ի մայիս տան եւ հընգին

Ապա սրբով դըլխտային :

Կատարեցաւ մեծ նահատակն

Սուրբ Պարոն Լոյս արգար հոգին

135 Մայիս ամոյ տան եւ հընգին

Եկա Համբարձման հինգշաբաթին :

113 թէ չէ՝ BN ըզքեզ BN կ'այրենք Nm: —
 114 զգինն B գինըն N: — 115 կը N1: — 117 գընաին
 BN: — 118 սախտայներըն B սոխտաներըն N1: —
 121 ծնաւ. գըն ABN: — 122 պարոն N լուսըն A բմբունե-
 ցին BN: — 124 ի այն տեղին Nm: — 125 ծնաւ. գըն
 ABN: — 126 գքբխտանեայրն B: — 128 արտասուե-
 ին B1: — 129 բանգ A բանարն BN1: — 130 հատու-
 ցին B: — 131 ժ.Ե.ին A հինգին B տանու. հընգին N: —
 133 նահատակ N: — 134 լուսն A լուս B: — 135 ժ.Ե.ին A
 հինգին B տանու. հընգին N: — 136 հինգ AN:

- Սուրբ Պարոն Լոյս, քեզ երանի
 Եւ քո ծնողացդ որ են 'ճարմնի
 Գու Քրիստոսի վճկայեցար
 140 Պարծանք եղար Հայոց ազգի:
- Քեզ երանի Կաֆա քաղաք
 Եւ նոր նըշան քեզ երեւին
 Քո քահանայքըն ժողովին
 Տաւնեն ըզտաւն Պարոն Լուսին:
- 145 Սուրբ Պարոն Լոյս նոր ճարտիրոս
 Եւ նոր վճկայ գու Քրիստոսի
 Երկինք 'ւ երկիր ուրախանան
 Ըզքեզ գովին ամենեքեան:
- Գունդք հրեշտակաց ուրախանան
 150 Ըզքեզ յիշեն ամենեքեան
 Երկնից յերկիր վայր իջանեն
 Ըզքեզ տաւնեն եկեղեցին:
- Ուրախանայ Հայրըն վերին
 Ղարն արեան քո հանդիսին
 155 Գառք հրեշտակացըն ժողովին
 Ըզքեզ պատուեն ի մէջ նոցին:
- Գառքըն սրբոցըն ժողովին
 Ուրախանան ի միասին

137 լուս Ա1: — 138 ծնողացդ Am ծնողացն BN:
 — 139 վճկայ եղար Bm վ. եղեք N1: — 140 ազգիս B
 ազգին N: — 141—144 լք ԳՆԻ ԸՆԴ ԳԸ Կ. 168—169 B:
 — 142 Կաֆայ BN որ նոր N երեւի BN: — 144—
 145 հո լք ԳՆԻ N1 169—172 ԿՆԻ ԿԸ: — 145—188 ԿՆ
 ԿՆԸ ԿՆԻ m: — 145 լուս AN: — 146 վճկա՛ A: —
 147 ու A լի+ BN ուրախացան BN: — 149 ուրախա-
 ցան N: — 150 ամենեքեան B: — 151 յերկնից B
 երկիր N վայր լի+ N իջանելին N: — 153 ուրախանա՛ A1:
 — 154 որ վան արեանն ի հանդիսին N: — 155 ժո-
 ղովե B: — 156 պատուեն A պատուե B: — 157 գառ-
 քըն B:

Գայցեն զիմաց Պարան Լուսին
160 Տանին փառաւք յերկրէ յերկին:

Այսաւք ջընծան զաւրք երկնային
Այսաւք խընդան ազգ մարդկային
Աւրհնեն զԱստուած զՀայրն երկնային
Վասըն սրբոյ նոր վրկային:

165 Այս մըթացեալ ժամանակի
Գու լոյս եղեր մէջ աշխարհի
Եւ ստանացեալ ձրմերայնի
Վարդ եւ շուշան մէջ պարակզի:

170 Սուրբ Պարան Լոյս գու գովելի
Քրիստանէից համապարմի
Պարծանք եղար գու յաշխարհի
Եւս առաւել կաֆա քաղքի:

Զքեզ ազաշէմք ամենեքեան
Ով նոր վրկայ պայծառագին

175 Սուրբ Յովհաննու նրմանեցար
Գրլխասեցար նրման նրմին:

Գու նմանեցար սուրբ վրկային
Նախավրկայ Ստեփանոսին
Պրասկակից եղեր նարա

180 Հեղեր զարիւն քս վարդագին:

Արդ բարեխաւս ըզքեզ ունիմք
Աս Տեր Աստուած ամենայնի

159 կանգնին N: — 161 Վ՝—ԵԼՆԻ հրեշտակաց A:
— 162 դասք B: — 165 ժամանակիս BN: — 166 եղար
BN յաշխարհի B: — 167 ձրմերայնի B: — 168 պար-
ակզի B պարակզին N: — Հ՝— ԼԷ ԴՆԻ B 141—144 Գ՝-
Վ՛ԻԷ՛ — 169 լուս AB: Տ՝— 169—172 ԼԷ Վ՛ԻԻԻ՛ N1
Ը՛ԻԴ Գ՛Ը 144—145 Գ՝—Վ՛ԻԻԻ՛ Լ՝—Ն՛Ի՛ m: — 171 աշխարհի B:
— 173 քեզ N: — 174 պայծառ պղքի N: — 175 Յո-
վաննու AN: — 178 նախայվը Բ՝—Ը՛ Գ՛ԸԴԳԻ՛ N1 Գ՝—Վ՛Ի
Բ՛Ի՛— ԸԼԻ՛Ի՛—Ը՛ Գ՝—Վ՛Ի՛ Գ՛—Ի՛— Բ՛ N1 Գ՛Ը 178—217 Գ՝—Վ՛ԻԷ՛:
— 179 նոցին B: — 180 զարիւնք B: — 182 աստուածն

Երբորդութիւն երբեակ անձին
ՁՀայր եւ զՈրդի եւ զսուրբ զՀօգի:

- 185 Ըցմեղ յիշես յաւրն ասեմին
Այժմ՝ եւ աւուրն ապագային
Աստեմն փրկեմն է փորձանայ
Անդ ազատիլ է զեհնայ:

- Մի մնումնար երգող բանիս
190 Ըցվարդանէս անպէտ Հոգիս
Ըցվարդապետն Հայոց ազգիս
Ձեպիսկապսորն կափայիս:

- Ով սուրբ վրկայ Տեսան Յիսուսի
Ձքս քաջութիւնդ աշուք տեսի
195 Ձքեղ իմ բազկաւքս զբրկեցի
Եւ զերեզմանքն հանգուցի:

- Եւ սքր երգեն զայս յասեմին
Ըցմեղ յիշէ կամաւք բարին
Աստուած յիշէ զինքրն անտին
200 Եւ իւր ամեն բան աջողին:

Տեր եւ Աստուած քեզ զօհութիւն
Որ զու արեիր համբերութիւն
Արդ սղարմեա երգող սորին
Այլ եւ զբողին 'ւ ընթերցողին

ամենայնին B: — 183 երբորդութեանն B անձին B: —
184 զորդին B հոգին B: — 185 յիշեայ A յասեմին B:
— 187 փրկեմ B: — 188 անպէտ փրկեմ հրայ զեհնային B:
— 189 մնումնայր B զերգաւք B: — 190 սգիս B
հոգին N1: — 191 ըցվարդապետ B ազգին Nm: —
192 եպիսկոպոսորն Nm կափային Nm: — 193—208 շ-
նի Nm: — 195 բազկաւքս B: — 196 ի գ. B: —
197 եւ սվ երգէ B ասեմին B: — 198 մշտաւք բարի,
Փրկեմ բարի սղարմեա է շարձեմն էրդ սորին B: —
199 զինքն ի բարին B: — 200 այժմ՝ եւ յաւուրն
յաւրքն զերջին B: — 201 քրիստոս աստուած B: —
202 ասեիր B: — 203 երգեցողին B սորին զ: B:
— 204 զբողին A ընթերցողին B:

- 205 Այլ եւ սիրով փոխարկողին
 եւ հաւատով ընդունողին
 Յերկրէ յերկիր տարածողին
 եւ բարեմիտ ունկրնդբողին :
- Քրիստոս Աստուած Տէրն երկնային
- 210 Դու բնարեցեր քո սիրելին
 Արդ ողորմեա ամենեցուն
 Աղաչանաւք քո ծառային :
- Ով զՊարոն Լոյս վերկայն յիշէ
 եւ կամ նբւէրք տացէ նորին
- 215 Քրիստոս յիշէ զինքն ի բարին
 եւ իւր ամէն մեղքքն քաւին :

8.

Տ Ա Ղ Ն Ո Ր Ն Ա Շ Ա Տ Ա Վ Ո Ն Ք Ր Ո Ս Տ Ո Ս Ի

սուրբ Պարոն Լուսին, ի վրդանէս վարդապետ
 ասացեալ :

Աստուած Հայր երկնաւոր զքէն դահանամ տէր .
 որ դու զաւրացուցեր բզքո ծառայն տէր
 զՊարոն Լոյս նահապետին սիրեցեր տէր
 որ մարտիրոսացաւ առ քեզ եկաւ տէր :

206 ընդունաւողին B: — 208 ունկրնդբաւողին B:
 — 209 տէր Nm: — 210 զքո Nm: — 213 պարոն B: —
 214 նուէր BNm: — 215 զինքքն բարին Nm: — 216 բանն
 BNm յաղողին B յաղողի Nm: — Ի ԼՊՊՇՆԻՆ ԼՊՊՇՆԻՆ B

Եւ ընդ նորին զախմար զբրչակո
 Պաղւստ անուն սուտ 'ւ անպիտանս
 եւ որ ըզմեզ յիշէ յասեանս
 Արքայութեան լինի յարմանս :

2ԻՊՊՇՆԻՆ Թ. 797, ԹՂ. 190բ—193բ (2. Կ. 279բ—
 280ա) A:

344, 220բ—226բ B:

ՀԼՊՊՇՆԻՆ ԼՊՊՇՆԻՆ՝ Հայոց նոր վկաներ. էջ 396—400
 (Bէն) N:

ԻՊՊՇՆԻՆ ԼՊՊՇՆԻՆ B: — 4 եկեալ B:

- 5 **Քաղում** ազգ եւ ազինք բզքեզ աւրհնեն տեր
յորժամ լըսեն զհանգէս քո ծառային տեր
խընդան 'ւ ուրախանան հոգւով յընծան տեր
զՊարոն Լոյս նոր վըկայն յորժամ յիշեն տեր:
- 10 **Պովեն** ազգ եւ ազինք բզքեզ պատուեն տեր
զՊարոն Լոյս նոր վըկայն յորժամ յիշեն տեր
զի ութ եւտան ամաց նա զաւրացաւ տեր,
յաղժեաց սատանայի եւ վերացաւ տեր:
- 15 **Պուն** կենաց Աստուած Յիսուս Քրիստոս տեր
գու բնարեցեր այսաւր բզքո ծառայն տեր
անթառամ պըսակաւ զարգարեցեր տեր
զՊարոն Լոյս նոր վըկայն գու կոշեցեր տեր:
- 20 **Էրջանիկ** պատուական եւ գովական տեր
երանելի բնութիւն Երրորդութիւն տեր
զՊարոն Լոյս նոր վըկայն գու ձայնեցեր տեր
անուանի մարտիրոս զնա արարեր տեր:
- 25 **Ջաւրացաւ** Պարոն Լոյսն ի յառննի տեր.
պատասխանի աւներ Հոգւով սրբով տեր
յորժամ հարցանելին ոչ երկընչեր տեր
այլ գաւանէր զԱստուած Յիսուս Քրիստոս տեր:
- 30 **Էակից** փառակից Հօր եւ Հոգւոյ տեր
գու լոյս եւ ճըշմարիտ կենդանարար տեր
զՊարոն Լոյս նոր վըկայն մեծարեցեր տեր
յերկրէ յերկինս տարար եւ պատուեցեր տեր:

7 հոգով A հոգւոյ N: — 8 պարոն A: —
10 պարոն A: — 11 ժԸ A ժ եւ Ը B նայ A: —
17 Ը-նի Կ-ու B: — 19—20 -յս Կ-ու-ն ի-ն-ն Ը-նի B

Երկին 'ւ երկիր ամեն գու արարեր տեր
այսաւր բզքո ծառայն զաւրացուցեր տեր,
սուրբ պարոն լոյս վըկայն գու սիրեցեր տեր:

21 յառննին B: — 22 հոգով A: — 25 հոգոյ A հօր
եւ սրգոյ B: — 27 պարոն A բզպարոն B նոր Ը-նի B:

- 30 Ընտրեցեր զքո ծառայն եւ սիրեցեր տէր
 ընտիր եւ անուանի զնա արարեր տէր
 եւ ի յանաւրինացն ազատեցեր տէր
 հրեշտակաց հաւասար զնա կացուցեր տէր:
- 35 Թագաւոր երկնաւոր Յիսուս Քրիստոս տէր
 Պարոն Լոյս նոր վըկայն քեզ բարեխաւս տէր
 ըզմեզ դու ազատեա յանաւրինաց տէր
 բարեաց արժան արա եւ ողորմեա տէր:
- 40 Ժամանակի բարւոյ պատահեցաք տէր
 ուրախութեամբ ձայնիւ ըզքեզ աւրհնեմք տէր
 սուրբ Պարոն Լոյս վըկայն առ քեզ միջնորդ տէր
 զի զմեզ ազատեցես յամեն շարէ տէր:
- 45 Ի քե՛նէ զարացաւ հաստատեցաւ տէր
 անաւրինաց յաղթեաց եւ քաջացաւ տէր
 ըզմեզ ուրախացոյց հոգւով մբտաւք տէր
 սուրբ վըկայն Պարոն Լոյս պարձանք եղեւ տէր:
- 50 Լուսաւորիչքն մեր երեւեցաւ տէր
 Պարոն Լուսին ասաց մի վախենար տէր
 Քրիստոս քեզ օգնական եւ պահպան տէր
 այլ եւ ըզքեզ յիշէ Լոյրն երկնաւոր տէր:
- 55 Սաշեալ Քրիստոս Ասաւած զքէն գահանամ տէր
 որ նոր ծաղիկ բուսաւ ի քո խաչէն տէր
 պայծառ եւ գեղեցիկ երեւեցաւ տէր
 նոր վըկայն Պարոն Լոյս քեզ քաղցրացաւ տէր:
- Ժառայն քո պատուական գեղեցկացաւ տէր
 որպէս գառն անարատ ընծայեցաւ տէր

29 զքո լուսնի B ըզծառայն B: — 31 անաւրինացն A
 յանորինաց B: — 35 ազատեայ անաւրինաց A: —
 36 ողորմեայ A: — 37 բարոյ A: — 40 զի լուսնի B
 ազատեցէ B: — 41 քե՛նէ B: — 42 յանաւրինաց A
 քաջացաւ A: — 43 ոյս օրչէ լուսնի B հոգով A: —
 49 զքեզ A:

55 զի զվարդագոյն արիւնն եհեղ յերկիր տէր
մարտիրոս կոչեցաւ եւ քեզ վըկայ տէր:

Պամաւոր պատարագ քեզ մատուցաւ տէր
կամաւ յաւթարութեամբ ըզքեզ սիրեաց տէր
կենդարար ձայնիդ հեանեցաւ տէր
60 կենացն յախտենից ժառանգ եղև տէր:

Հաւատաց քո բանին բոլոր սիրով տէր
հաստատեցաւ յուսով որպէս վըկայ տէր
հայաստանեաց ազգի պարծանք եղև տէր
համբռն ընտրելոցքն գտեցաւ տէր:

65 Ձայնիւ աւետաւոր զմեզ կոչեցեր տէր
ձայնիդ հեանեցաւ քո սուրբ ծառայն տէր
ձրմեռնացեալ ժամուս ծաղիկ բուսաւ տէր
որպէս վարդ մանուշակ երեւեցաւ տէր:

Պամբարափայլ Հահիք պայծառացաւ տէր
70 զեկաւար եւ ճարտար երևեցաւ տէր
զեկաւք զծով աշխարհիս ցաւար անցաւ տէր
զեկաւարիդ կենաց արժանացաւ տէր:

Ճանապարհիդ կենաց հեանեցաւ տէր
ճրչմարտիս մարտիրոս գրչխատեցաւ տէր:
75 ճրչմարտութեան բանին սիրող եղև տէր
ճրչմարտութեան կենաց արժանացաւ տէր:

Մանուկըն Պարոն Լոյս գու ընտրեցեր տէր
մանուկ քաջ եւ յաղթող զնա արարեր տէր
մանուկ տիաւք պշտաւ զնա կոչեցեր տէր
80 մանկանց առագաստի զնա գտեցեր տէր:

55 յերկիր եհեղ B: — 60 եղաւ B: — սրբաւ B:
— 63 եղաւ B: — 65 զքեզ B: — 66 ձայնիս A: —
— 67 ժամոյս B: — 69 զամգարափայլ A: — 70 սուր
լուսնի B: — 71 ծով A ցաւար B: — 72 զեկաւարիս A
հեանեցաւ B հոս իւր յուր B զողեալ ընդ այլ սրբոց
հետ վերացաւ տէր: — 73 ճանապարհիս A: — 78 յաղ-
թաւ զ. գու. ա. B: — 80 մանկանցն B:

Յաւիտենից Աստուած գրեն գոհանամ տէր
 յաւիտենս յաւիտենից բարեաց պատճառ տէր
 յաւիտենից յառաջ գու բնաբեցեր տէր
 յաւիտենից կենաց ժառանգ արեր տէր:

85 Նախանձելի սիրով բորբոքեցաւ տէր
 նախանձ բարի բուսաւ առ քո ծառայն տէր
 նըմանեցաւ սրբոյն Ստեփանոսի տէր
 նըմանեալ Արեւին քեզ հաճեցաւ տէր:

Ես հաւք թագաւորիդ նա զաւրացաւ տէր
 90 շնորհաւք Հոգւոյդ սրբոյ պարգեւեցեր տէր
 շնորհաւք պայծառագոյն գեղեցկացաւ տէր
 շընորհաւք իմաստութեամբ պատասխանեաց
 տէր:

Աւրախութեամբ ձայնիւ երգարանեմբ տէր
 ուրախալի գիմաւք զուարճանամբ տէր
 95 ուրախութեամբ յիշեմբ բզքս ծառայն տէր
 ուրախացան այսաւր զաւրբ երկնային տէր:

Զարչարանաւք իւրովք քեզ հաճեցաւ տէր
 շարչարակից եղև հաղորդ գրտաւ տէր
 շարեաց անարինաց յաղթահարեաց տէր
 100 շարեացըն համբերեաց բարեաց հասաւ տէր:

Պրսակակից եղև քո բնաբելոց տէր
 պրսակըն անթառամ գու շնորհեցեր տէր
 պարձամբ քրիստոնէից զնա արարեր տէր
 պայծառագեղ փառաւք զնա հանգուցեր տէր:

81 գոհանամբ B: — 83 յաւիտենից A զնա B:
 — 84 արարեր B: — 88 յարելի B: — 89 նայ A: —
 90 հոգոյգ A: — 92 շընորհք A պատասխանի A: —
 93 երգայրանեմբ A: — 96 ուրախացոյց B զաւրբ B:
 — 98 հաղորդեցաւ B: — 99 շարեաց A: — 100 հասաւ A:
 — 104 պայծառ ահեղ B:

- 105 **Զ**ահագգեատիւք փառաւք զարգարեցեր տէր
 Զահիւք եւ լապտերաւք զնա պատուեցեր տէր
 Զըրեն անմահութեամբ զնա արբուցեր տէր
 Զանիւն իւրով մեծաւ ընդունեցեր տէր:
- 110 **Ռ**ահ կենաց Քրիստոս քեզ գոհութիւն տէր
 աահիդ կենդանութեան հետեւեցաւ տէր
 աամկական մարդկան որոշեցեր տէր
 աահին կենաց երկնից արժան արեր տէր:
- 115 **Ս**իրով փափաքանաւք քեզ ցանկացաւ տէր
 սիրով յաւժարութեամբ նա համբերեաց տէր
 սիրով զըլիսատեցաւ կատարեցաւ տէր
 սերովբէից նրման պայծառացաւ տէր:
- 120 **Վ**րդանէս վարդապետըն քո ծառայն տէր
 վան Պարոն Լուսին զայս առացի տէր
 ով որ յաւժար սիրով զայս եղանակէ տէր
 թող մէկ բերան մեզի ողորմիս տայ տէր:
- Տ**ոնըս Հայաստանեաց մեծ աւետիս է
 Լուսաւորչի ցեղի շատ խընդութիւն է
 որ Պարոն Լոյս վրկայն նահատակեալ է
 եւ ամեն սրբոց ընկեր եղեալ է:
- 125 **Բ**ամեալ որդւոց մարդկան ընտիր եղել է
 սուրբ Պարոն Լոյս վրկայն փառաւորել է
 վերայ գերեզմանին հանապազ լոյս է
 զհոգին յերկնից խորանըն հանգուցել է:

106 Զանիւ B: — 113 փափաքանաւք B: — 114 ու
 շարչարանոց B նայ A: — 116 սերովբէից B: —
 117 ծառայ B: — 118 զայս բանս երէ B: — 119 սրբ-
 աիւ B չնչի տէր B: — 120 մեզի հայր (ի լուս-
 ողորմի) մեզոյ սակ B չնչի տէր B: — 122 լուսաւոր-
 չին ցեղին B: — 123 նահատակեր է B: — 125 սրբոց A
 եղեր B: — 126 փառաւորեր B: — 127 վան A: —
 128 երկնից B հանգուցեալ B:

- 130 **Յանկան զաւրբըն երկնից սուրբ Պարոն Լուսին**
 ցանկալի աւր մահուանն սուրբ նահատակին
 ցընծան եւ զուարճանան ընտրեալքն առաջին
 ցընծութեամբ ելանեն ի գիմաց նորին:
- 135 **Իւծեալք մաշեցան սրգիք մարգկային**
 ՚իւծեալք ծուլացան զբարին առեցին
 բայց Պարոն Լոյս մանուկըն յորժամ տեսին
 ուրախութեամբ զՆստուած փառաւորեցին:
- 140 **Փառք քեզ Լայր եւ Որդի եւ սուրբ Զոգի տեր**
 փառք քեզ երբեակ անձինք եւ մի ընութիւն տեր
 փառաւք զարդարեցեր ըզքս ծառայն տեր
 փառաց պըսակ տուեր Պարոն Լուսին տեր:
- Քրիստոս Նստուած Փըրկիշ եւ ապաւէն տեր**
 քեզ գահութիւն եւ փառք յամեն լեզուէ տեր
 աղաչանաւք սրբոյս մեզ ողորմեա տեր
 յաւիտենից կենացն արժանի արա տեր:
- 145 **Վարն անուանըզ քս շարշարեցաւ տեր**
 վարն սիրոյ քոյին զըլխատեցաւ տեր
 վանեաց ըզլծըշնամին եւ զաւրացաւ տեր
 վերացաւ քան զերկինս եւ զքեզ տեսաւ տեր:
- 150 **Անուն մարտիրոսիս սուրբ Պարոն Լոյս է**
 անուն տաղս ասողին Տէր Վրդանէս է
 յԱյրարատեան յերկրէն Կաֆան եկեւ է
 արդիւնաւոր բանիւ զտաղս տաացեալ է:

129 ցանկացան զսրք B յերկնից A: — 130 մահուան B: — 133 ՚իւծըք A: — 134 ՚իւծեալք A: — 135 բայց ընչ B զպարոն Լ. մանուկն յ. սր տ. B: — 136 ու. մեծաւ փ. B:

Բ.

ՄԻՆԸՍ ԳՊԻՐ ԹՈԽԸԹԵՅԻ

Մ Ի Ն Ը Ս Գ Պ Ի Բ Թ Ո Թ Ը Թ Ե Ծ Ի

Հաս անգամ խօսուած է Մինաս Թոխաթեցւոյ անձին եւ գրութեանց վրայ. բայց անոր կենսագրութիւնը կը կարօտի դեռ լուսարանութեան եւ գրական աշխատութիւնք պէտք են խնամով ի մի ամփոփուիլ: Նոր փորձ մը կ'ուզեմ փորձել:

Մինասի ծննդավայրն եղած է Եւզոկիա, միջին դարու մէջ Թոխաթ անուանուած, այն որ ԺԶ—ԺԸ դարերուն որրանն եղաւ կարգ մը, Երզնէներուն եւ յաճախ ներբողուեցաւ տարագիր որդիներէն կարօտալից:

Յովհաննէս կը կոչուէր իւր հայրը եւ Ղանիմաթ իւր մայրը (Յիշատ., Թ. 5*): Ենունդն կ'իյնայ 1510 ին, ինչպէս ինքնին կ'ակնարկէ 1565 ին, Փետրուարին, իւր տարիքը նշանակելով 55 ամեայ (Յիշատ., Թ. 2, Հմմտ. եւ Թ. 3—4):

* Դիւրութեան համար տեղիքներն այսպէս կը նշանակեմ. Յիշատակարանները տե՛ս վարը էջ 64—67 ի մի ամփոփուած:

Իւր կենաց առաջին երեսնամեակը անցուց Հայրենիքի մէջ ի լուսթեան: Նկատելով որ անիկա ինք զինք իւր առաջին տեսութեան 1544ին «գպիր-նօտար» կը ներկայացնէ մեզի (Յիշատ., Թ. 1), կազմարարութեան արուեստին հմուտ, կրնանք ենթադրել, թէ այս երեսնամեայ շրջանին կատարեց նա Թոխաթի մէջ ուսման ընթացք մը, երբ հմտացաւ գրչութեան արուեստին եւ յարակից ճիւղերուն՝ մանրանկարչութեան եւ կազմարարութեան: Այս երեք արուեստներու մէջ ապա նշանաւոր հանդիսացաւ: Այս իմաստով հասկնալու է իւր յորջորջանքն՝ դպիր, ինչպէս ինքն ալ յայտնապէս կը բացատրէ համազօր նօտար բառով: Յամենայն դէպս անճիշդ է երբ ժամանակակից մը զինքը իր 1551ին Օլտիաց երկրի հայերու վրայ յօրինած Ողբին խորագրին մէջ «Մինաս սարկաւազ Թոխաթցի» կը կոչէ: Մինաս մինչեւ խոր ծերութիւն դպիր կամ նօտար մնաց:

Կամ հայրենիքին շքաւորութիւնն եւ կամ կեանքի անապահօլութիւնն պատճառ կ'ըլլան իրեն առոյգ հասակին 30ամեայ «տարագիր ըլլալ» հայրենի տնէն (1539/40) պանդխտութեամբ օտար երկնքի տակ հայթայթելու աւուր պարէնը (Յիշատ., Թ. 2): Առաջին անգամ կը պատահինք իրեն 1544ին Կամենից, Ղեհահայոց գաղթականութեան մէջ, ուր Սաղմոսարան մը կը նօրոգէ (Յիշատ., Թ. 1): Կ'երեւայ թէ ժամանակ մը վերջը անցած է ասկէ Սուչաւա (Սեչով), ուր—ինչպէս կ'ըսէ, ականատես եղած

է 1551 Օգոստոս 16ին տեղւոյն Հայոց գէմ յարուցուած հալածանաց, որուն պատճառօթիւնն գրած է ողբախառն (Տաղ Ա, տ. 425)։

Զայս գառն աղէտս ոչս Գեղի,
Այն Օլախաց փոքրիկ երկրի։

Բայց Թոխաթեցւոյ տեւական բնակութիւնն եղած է Ղեմբերգ, ուր կը գտնենք զինքը 1563 Փետր. 5էն սկսեալ։ Այս թուին յօրինած է Հերխայի «գովքը» ուր կը գրէ իր մասին.

Բայց այս զարիպրս Թոխաթցի
Մինաս անուն մեզայ գերի.
Եկի անկոյ Ղովայ երկրի,
Կարօս մնացի ես հերիսի։

Հասի Ղեմբերգ իւր բնակութիւնն ունէր Հաճկատարի վանքը՝ Ննջման Ս. Աստուածածնի Եկեղեցին, որ մի եւ նոյն ժամանակ Արքեպիսկոպոսարանն էր եւ դատարանը, ուր նօտարութեան պաշտօնը կը վարէր, անդադար յարարերութեան մէջ Ժողովրդեան հետ։ Զայս կ'ակնարկէ Թ. 2 Յիշատակարանին մէջ, երբ կը գրէ թէ «մեր բնակութիւնս երթ եւ եկ էր բազմաց»։ Իւր նօտարական արձանագրութիւնները պահուած են մեր Մատենադարանի Թ. 441, 446 եւ 452 ձեռագիրներու մէջ (տես վարը)։

Գրիգոր Ղանեցին էր այս ասան Ղեմբերգի Հայոց արքեպիսկոպոսը¹, որուն հետ

¹ Տես ասոր մասին վերը էջ 3-5։

մտերմական յարաբերութեան մէջ էր Մինաս իրրեւ քարտուղար եւ յաճախ սեղանակից: Առանձին յարգանքով կը յիշէ զԹոքը իւր շերիսայի գովքին մէջ (Բ, տ. 29).

Սուրբ վարդապետ քաջ եւ արի,
Արթուն անուամբըն վանեցի,
Շատ հերիսայ կերցուց մեզի,
Մէկին հաղար իւրեանն տացի:

1565 թուին կ'այցելէ Վեմբերգ Հռոմայ քահանայապետին նուիրակը Փրանկիսկոս Յովհաննէս¹, որուն խնդրանք կը յանձնարարուի Մինասի օրինակել Եփրեմի ճառերը, որ եւ կ'աւարտէ նոյն տարւոյն Փետրուար 20ին (Յիշատ., Թ. 2):

Ինքն է նաեւ Թ. 3—4 Յիշատակարաններու (1565—1589) գրիչն՝ Մինաս Տիւերկրցի, այս ինքն Մ. Արեւելցի, այսպէս բառախաղով ծածկած իւր ծագումն Արեւելքէն²:

1572, Ապրիլ 15ին գրած է Վեմբերգի Հայոց կողմանէ թուղթ մը առ Միքայէլ Կաթողիկոս (տես վարը):

1 Չիքը կը յիշէ նաեւ Կամենցի տարեգիրն (էջ 35)՝ «Թվ. Ռժ.Գ (1564) նոյնմէր ամեան Գ: Ոմ ըկարգ Հռոմայ փարայէն եկաւ ի Կամենիցս, յազապս նուիրակութեան համար. եւ էր ինքն գրասէր ոմն եւ կատարեալ գիտուն. եւ զՀայոց գրեանք ուր եւ որչափ գտաւ, զամենցուն զտարայիրն նտարեց եւ զիւր էառ. եւ էր ինքն ազահտասկ ոմն»:

2 Հ. Յաշեան (Յուցակ հայերէն Չեռապրաց Կայսեր-Մատենադարանի Ախննայ, էջ 22) կ'իմանայ Տիւերկիցի. բայց ինչի հաւանականագոյն կը թուի նկատել բառախաղ իրրեւարգութիւն ոչն — «ցարեկ, արեւ. եւ իշխէ բառերէ»:

Այլ եւս ծերացած է Մինաս եւ ալեւորուած. շերիսայի տաղին մէջ կը ներկայացնէ ինք զինք 1563ին (Բ, տ. 93).

Ես ծեր ալեւորս մեղաւոր,
Զքեզ կու սիրեմ սրբախ բոլոր...
Ծեր ալեւոր եմ եւ սպիտակ,
Ահոսյ շի կոյ բերանս դարտակ:

Արդեամբք ալ բոլորած էր նա իւր կենաց առաջին յօրեւելեանը. երկու տարի ետքը՝ 1565ին, Փետրուարին, օրինակելով Եփրեմի ճաները՝ ընթերցողներէն կը խնդրէ, որ «չինիք մեղադիր սակաւ գծիս, զի Ծեւ ամեայ գոլով գծագրեցի եւ այս Իեւմ է որ ի դառն զարիպութեան եմ, վասն մեր դառն մեղացն տարագիր եղեալ եմ» (Յիշատ., Թ. 2): Նոյնը կը կրկնէ ուրիշ Յիշատակարաններու մէջ ալ (Հմմտ. Թ. 3, գրուած 1565 Օգոստոսին, ուր տարիքն կու տայ «Կ ամեայ գոլով՝ սակաւ պակաս», եւ Թ. 4՝ 1567էն «Կ ամեայ գոլով զգայարանքս ի յուժոյ թափեալ է»):

Այս յառաջացած տարիքին ամենէն աւելի դառն եղած է իրեն ստարութիւնը, պանդխտութիւնը. իւր աչքերն հայրենիքին ուղղուած են միշտ. նոյն իսկ 60 ամեայ հասակին հոն երթալ հանդիլ կը փափայրի: շերիսայի տաղին մէջ թողունք կը գօշէ (Բ, տ. 41).

Այս գառըն տեղըն որ մեք անկաք...
Գառնաւք երթամք ի մեր տեղի

այս ինքն ցանկալի Հայրենիքն, զոր ցոյց կու տայ
(Ա. 423)՝

Էս եմ՝ զարիպ հայաստանցի
Թոխաթ անուն քաղաք կոչի:

Այս երջանկութեան շի կրնար համեմել սակայն:
Կքած տարիներու ծանրութեան առկա ՚ի Լուսնայ
տունն վախճանեցաւ, Մինաս, ինչպէս կ'ըսուի
Կերլայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Թ. ԽԳ.
ձեռագիր Տաղարանին մէջ (հմտ. մեր Մատենա-
դարանի Թ. 797, թղ. 104բ), զոր ընդօրին-
ակած է Յակոբ Երէց 1605—1629 թուին:

Մահուան տարին յայտնի չէ. հիմնուած յի-
շեալ ձեռագրին վրայ՝ ենթադրելու է ժՁ դա-
րուան վերջալուսին՝ 1605էն յառաջ: Բայց առ-
այս դժուարութիւն կը հանեն մեր Մատենա-
դարանի Թ. 441, 446 եւ 452 ձեռագիրները,
որ ամփոփուած են Թոխաթեցւոյ գրչութեամբ
Լեմբերգի հայ դատարանին դատաստանական
եւ ժողովարարութեանց տօմարները: Գատաս-
տանական արձանագրութիւնք կը սկսին եւ
կը շարունակուին մի եւ նոյն գրչութեամբ ա-
ռանց ընդհատութեան մինչեւ 1619 Փետր. 13
(Թ. 441, թղ. 147ա. հմտ. եւ 149ա): Իսկ
ժողովարարութեանց տօմարը թաթարերէն է եւ
կը սկսի 1599, Մարտ 12ին եւ կը շարունակուի
մինչեւ 1618 Փետրուար 6 (Թ. 452): Հոս
ընդհատած է (թղ. 49բ) եւ կրկին սկսած
1619 Յունուար 9ին, զոր շարունակած է
մինչեւ նոյն տարւոյն Մարտ 18 (թղ. 53ա):

Այստեղ դադրած է Մինասի գործանէութիւնը. 1620, Ապրիլ 13էն սկսեալ ուրիշ գրիչ մը շարունակած է. բայց 1621 Մարտ 23էն մինչեւ 1621 Օգոստոս 13 դեռ կը տեսնուին հոն Մինասի գրչին հետքերը (մինչեւ թղ. 62):

Այս զննութեամբ Մինաս նահապետական կեանք մը ապրած կ'ըլլայ. քանի որ նա ծնած է 1510ին՝ 1621 Օգոստոսին կը գտնուի իւր 110 տարեկան հասակի մէջ: Բայց անհաւատալի պիտի երեւայ այս տարիքին համար այն հաստատուն՝ անդողող գիրն, որ կը նկատուի իւր վերջին օրինակութեանց մէջ. գրչութեան միօրինակութիւնն երեքմասնեայ տօմարիս մէջ ակնյայտնի է. անտարակուսելի է նաեւ առաջին մասին Մինասի հարազատ ինքնագրութիւնն ըլլալը, ուրեմն բնական ճամբով պիտի յանգինք այն եզրակացութեան թէ Մինաս Թոփաթեցի ապրած է 110 տարեկան հասակ մը եւ վախճանած է 1621/22 թուին: Այս հիմամբ Յակոբ երէցու ակնարկութիւնն Մինասի մահուան նկատմամբ լոկ ենթադրութիւն մըն է յեցած անձիչդ համբաւի վրայ, եւ կամ 1622էն ետքը գրուած է այն հատուածը¹:

¹ Կերէլպի Տաղարանը երեք գրիչ թոյց կու տայ. թղ. 1-427ր գրած է Յակոբ երեց. ըստ յիշատակարանին (թղ. 427ր). «Այլ ընթերցողք, յորժամ որ կարգույք կամ օրինակէք, մեզուսը Յակոբ երէցուս եւ իմոցն ամենայնի եւ ուսուցողացն իմոց ըստուած պարտի ստացէք: Ազալեմ՝ զնեզ որ չի մեզայդրէք անյարմարութեան գրի զի երբեմն գրեցի. ի թղ. ԲԾԴ, մարտ Ժ. — Թղ. 428-440ր գրած է 1620ին Տէր Յակոբի որդին ըստուածատուսը գրիչը:

Մեր թ. 441 շեռագրին գրչութիւնն կուռան կու տայ մեզի լուսարանելու խնդիր մ'ալ: շեռագրիս նկարագրական գիրն եւ զարգագրեքը մեծ՝ մանաւանդ թէ ճշգրիտ նմանութիւն ունին մեր թ. 344 ընտիր Տաղարանին ա. մասին (թղ. 1ա—204բ) գրչութեան հետ, որուն ոչ գրիչն ծանօթ է եւ ոչ գրութեան ժամանակը: Հիմնուած այս նմանութեան վրայ կրնանք Տաղարանիս գրիչն ալ համարիլ Մինաս Թոստաթեցին:

Այս տեղ ի մի կ'ամփոփեմ Մինաս Թոստաթեցւոյ գրչէն ինձի ծանօթ Յիշատակարանները:

1. «Կրկին նորոգեցաւ Սաղմոսարանս եւ կաղմեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ գրչի ճճ ԹԹ ՄՄ ՕՕ ԲԲ ԹԹ զպրի, ի քաղաքս Կամենից, թիվն ԶՂԳ, մարտի Ի աւարտեցաւ: Եւ Քրիստոսի մարգասիբն փառք յաւիտեանս. ամէն:»

Ղենեակիկի Միսիթարեանց թ. 40 շեռագիրը. հմմտ. Սարգիսեան՝ Յուլիոս, էջ 225: Նոյն հրտ. նաեւ Կամենից, էջ 162:

2. «Դարձեալ կրկին կ'աղաչեմ զգաղափարողսդ, որ չի նիք մեղագիր սակաւ գծիս, զի ԾԵ ամեայ գոլով գծագրեցի եւ այս ԻԵ ամ է որ ի դառն զարիպութեան եմ, վասն մեր դառն մեղացն տարագիր եղեալ եմք, յոյս ունիմ

որ թղ. 449բ կը յիշատակագրէ. «Գրեցաւ այս տաղութ. Բ ՀԸ ձեռամբ Աստուածատուր զպրի որդւոյ տեր Յուլիոսի, յորմամ որ երգէք նաեւ զիս ի ներ տուան յիշեցէք» — Թղ. 450էն սկսեալ երբորդ գրչի մըն է:

առ Աստուած որ զելնն ի բարին արասցէ: Չեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշեցելոցս առ Հասարակ ողորմացի, առաջնոց, միջնոց եւ վերջնոց, ամեն:

Գարձեալ կ'աղաչեմ որ մեղադիր չիմիք աղաչանացս, զէրոյ թուխտս խալապի էր. եւ ոչ զըմբշի, եւ ոչ էր կոկւած. եւ մեր բնակութիւնս երթեւեկ էր բազմաց. զթերին լցացէք. եւ պակասութեանն ներեցէք. եւ զմեզ առանց պարսուանաց թողէք:

Գրեցաւ ձեռամբ Մինասի ձարուտող նօտարիս. թվ. ՌԺԳ յամսեանն Փետրվարի, ի 13վ քաղաքի:

Գարձեալ կազմեցաւ ձեռամբ Մինասի անարուեստ գրչի եւ ծաղկեցաւ ըստ կարի մերում:

(Թղ. 183ր.) Արդ գրեցաւ սուրբ վարդապետութիւնս Սուրբ Հաւրն երանելոյն Եփրեմի, ի աստուածաչէն քաղաքն ի 13վ, ընդ հօլանեաւ սուրբ Աստուածածնին ննջման. ի թագաւորութեան Զիզմունտ Ակուստոսին. հայրապետութեան տեառն տէր Ստեփանոս կաթողիկոսին Առնջնցւոյ եւ առաջնորդութեան մերում նահանգի պարոն տէր Գրիգորի արհիեպիսկոպոսին, ի խնդրոյ նուիրակին Համայ բարային Գրանցիւրուս Եօհանիսին. թվ. ՌԺԳ Փետր. Ի:

Ճառք Ս. Եփրեմի յEscorial Մատենանադարանին Մագրիդի. հրատ. F. Macler ի թերթին Revue des Etudes Arméniennes I (1920), էջ 110—111:

3. «Արդ գրեցաւ Պարղասուժարս ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ. ի յաշխարհս Իլախաց.

ի քաղաքս Լով. ի թագաւորութեանն գրուլ ժիկմանդ Ահուսասին ի կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածնի տէր Ստեփանոսի Առնճեցւոյ. ի յարհիւսկոպոսութեան այս աշխարհիս տէր Գրիգոր վարդապետի Աանցւոյ. ի թվականութեան հայկազեան տոմարի ՌԺԴ (1565) ամի. յամսեանն Օգոստոսի եղև զրաւ մագաղաթ պարզատումարի, ձեռամբ թերաւարժ գրչի Մինաս նօտարի Տիւերկրցւոյ, ծերացեալ ալեօք գծագրեցի. Կամեայ գոլով, սակաւ պակաս: . . . (Տաշեան՝ Յուց. Կայս. Մատ. Ա ինննայ, Թ. 25, էջ 38)

4. «Շնորհիւ Տեառն սկսաք եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ քնարս աստուածահօրն մարգարէին Դաւթի, ի յաշխարհս Իլախոց ի քաղաքս Լով, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին. թվին ՌԺԶ Եռնվար ամսուն աւարտեցաւ ի լաւ եւ յընաիբ օրինակէ, ձեռամբ թերաւարժ գրչի Տիւերկրցւոյ՝ զոր անուամբ շեմ յիշելոյ: Երես անկեալ կ'աղաչեմ զգաղափարողսդ որ մեղադիր չինիք գրիս, ծերացեալ ալեօք գրեցի, Կամեա գոլով. զգայարանքս ի յուժոյ թափել է: Եւս առաւել՝ մագաղաթս կոկ չէր. խիստ դժարանօք գրեցի: Բայց գրեցաւ սա ի թագաւորութեան այսմ՝ աշխարհիս գրուլ ժիկմանդ Ահուսասին: Եւ ի կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածնի տէր Ստեփանոսի Առնճեցոյ: . . . Եւ եղև զրաւ Սաղմոսարանիս: Երես անկեալ կ'աղաչեմ զգաղափարողսդ որ զՏիւերկրցի ձամբընտողս՝ անպարսաւ թողուք յընթեանուն ձեր: . . . »

(Տաշեան՝ Յույց. Կայս. Մաս. Վիենն., Թ. 15, էջ 22, տես եւ յիշատակարանին Բ. մասն՝ անդ, 1589 (Թուէն):)

5. «Արդ սիվ մանկունք նոր Սիսիւնի,
 Որք հանդիպիր այսր՝ տառի,
 Յիշման ասնէք զիս արժանի,
 Ըղմեղապարտ յամենայնի՝
 ԶՄինաս անուն՝ մեղաց գերի,
 Տրբույ ծառայ ամենայնի.
 Այլ եւ ծնողաց իմոց բարի,
 Յովհան անուն եւ Ղանիմաթի,
 Որ զառածեալս մեղքք գերի,
 Ծրնան զաւակ ողորմելի...»

Գրեցաւ ի յաշխարհս Իլիսաց, ի քաղաքս
 Լով. Թիֆն Լայոց ՌԺԶ, յուլիս Ա. աւարտե-
 ցաւ (1567): (Մաշտոց մեր Մաս., Թ. 68.
 Տաշեան՝ Յույց. 310 = Կամենից, 163:)

Նկարագիր: Մինաս Թոխաթեցի իւր
 կենսագրական գծերու մէջ կը ներկայանայ
 ծերունի մը, որ ունեցած է արգիւնաւոր կեանք
 մը նուիրուած հասարակական գործերու: Լմուտ
 գրչութեան արուեստին՝ գործած է ազգային
 հաստատութեանց մէջ իրրեւ նուար-դպիր,
 ի ձեռին ունենալով պաշտօնական արձանա-
 գրութիւններն եւ թղթակցութիւնները: Ազատ
 ժամերուն պարապած է ձեռագիրներու ընդ-
 օրինակութեան, մանրանկարչութեան եւ կաղ-
 մարարութեան: Իւր գրչութիւնն գեղեցիկ բո-
 լորգիր է եւ կանոնաւոր՝ եկեղեցական-պաշտա-
 ման գրքերու ընդօրինակութեանց մէջ. արձա-

Նագրութեանց եւ ընտանեկան գրուածոց մէջ (Տաղարան) անցման ընդհանր ուղղութիւն վերջաւորութիւններով:

Զգայուն հայրենասէր մ'եղած է՝ հայրենեաց կարօտով մաշած, ազգին ցաւերուն ցաւակից. Օլախաց երկրի հայերու հալածանաց վրայ գրած Ողբին մէջ արտազնչուած է իւր զգայուն սիրաբը: Բայց ապրած է նաեւ զուարթ օրեր. Հերիսայի գովաբը զաւելչտական արարուած մըն է իւր կեանքէն:

Իւր գրիչը հատու է Ողբին մէջ՝ հարուածելու հայ ազգին թշնամիները, ճարտարախօս լեզուն՝ բացաարելու ազգին ցաւերը եւ բողոքելու, թէ եւ քիչ մը կրկնաբան: Նաեւ զաւելչտաբանելու ճաշակն չի պակսիր իրեն: Լեզուն գրաբարախան է աւելի գրաբարին միտող, բայց խան աշխարհարարի տարրներով: Ծանօթ է նաեւ թաթարերէնի, զոր կը սիրէ կիրարկել, ոչ միայն դատաստանական արձանագրութեանց, այլ եւ տաղերու մէջ:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

1. Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին հայերուն: — Օլախաց երկիրն է այժմեան Ղալախիան կամ Մոլտաւիան (Ռումանիա), ուր սկսեալ թ.Գ. դարէն դաղթած էին բաղմամբիւ հայեր այլ եւ այլ ուղղութեամբ. Սուլաւա (Սելչով) բերդաքաղաքն էր Հայերու գլխաւոր կենդրոնը, ուր ունէին թ.Ձ. դարուն եկեղեցի մը եւ վանք մը՝ Հաճկատար: Անդորրութեան մէջ

կը յառաջանար հայ գաղթականութիւնը, նոր յաւելուածներ ընդունելով Արեւելքէն: Հոս էր ժ.Ձ. դարու առաջին կէսին վրթանէս Սոնկեցի: Յանկարծական միրիկ մը կը վերդովէ հայ գաղութը: Ստեփանոս Ռարէշ Է (1551—1552) Ռուսմանացուոց պատմութեան մէջ իբրեւ մեծ բռնաւոր ճանչցուած իշխանը 1551ին բովանդակ երկրին մէջ հրատարակեց որ իւր բոլոր հպատակները որթողոքս հաւատքն ընդունին. եւ ով որ ուրիշ հաւատք ունի՝ իբրեւ հերետիկոս պիտի հալածուի: Նաեւ զՀայերը, որ այն ժամանակ հերետիկոս համարուեցան, ուզեց ամեն հնարքով որթողոքս դարձնել. եւ երբ Հայք ընդդիմացան, հրաման տուաւ 1551, Օգոստոս 16ին՝ Վերափոխման տօնին, Սուլաւայի, Պլեթուշանի, Ռումանի, Հաշի եւ ուրիշ կողմանց Հայոց եկեղեցիները կողոպտել, աւերել կամ փակել, սուրբ անօթներն ու սպասները յափշտակել, եկեղեցական մատեաններն այրել, եւ Սուլաւա նստող հայ եպիսկոպոսն ու քահանաները բռնել: Դաւանափոխութեան այս փորձը նպատակ ունէր աւելի հարուստ Հայերու դրամը կորզել¹, Հալածանքս, որ շատ աղիտարեր եղաւ Հայ գաղթականութեան, կարճատեւ եղաւ բարերախոտարար. իշխանը յաջորդ տարին սպանուեցաւ դաւաճանութեամբ: Այս հալածանաց յիշատակութիւնն կ'ընէ նաեւ Կամենիցի տարեգիրն.

¹ Գ. Յան. Արեւելեան Հայքի Պուրոջնա, Վիեննա 1891, էջ 20—21:

“Ի թժիւն Ռ. Օլախի երկրին Շտեֆան պարոնն՝ Օլախի երկրին զՀայերն եհան ի հաւատէ, եւ զեկեղեցիստան քակեց զամէն բովանդակ¹”:

Ահա այս զիպաց ողբախաան պատմութիւնն կը հիւսէ Մինաս իրրեւ տկանատես, զգայուն տողերով: Իր ողբին ծանօթ կ'երեւայ երեմիա Չելէպի (հմմտ. Կամենից, էջ 18, ծան.):

Ողբիս լաւ ծանօթ մը՝ կը նկատէ զայն “կենդանի, վառվառն ու ազդու, եւ թէպէտ կրկնումներ շատ կան մէջը, եւ ստքերուն չափին մէջ ալ խիստ ազատութիւն շնորհած է ինքն իրեն, բայց մեկալ կողմանէ ոճը շատ բնական, պարզ, ընթացիկ ու հաճոյական է: Լեզուն աղաւաղեալ է, եւ կը ցուցնէ գրաբար լեզուին՝ աշխարհաբարին անցումը” (Հ. Գ. Գովրիկեան, Հանդ. Ամս. 1888, էջ 39):

Խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է.

“Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին հայերուն ի Թոխաթցի Մինաս սարկաւազէ ասացեալ”:

Գոչեմ առ ձեզ ողբերգական,
հառաչելով յոյժ լալական.
Քահանայք եւ աշխարհական
ծունրք զբրէք ամենեքեան”:

Չեռագիրք: 1. Կերլայի Տաղարանը, թղ. 304բ—316բ—Ա: — Ասկէ ծագած են՝ 2. Մեր Թ. 797, թղ. 313ա—322բ (հմմտ. թղ. 206բ—207ա)—Ա¹, եւ 3. Պաս.

¹ Ալիւան՝ Կամենից, էջ 18:

մաճեանի օրինակը = B (աղճատուած): —
 4. Օրինակ վենեաիկի Միսիթ. Մատենադարանի
 = V: — 5. Պարսիսի Ազգային Մատենադա-
 րանի թ. 185 (= Ancien Fonds arm. 101).
 Թղ. 3ա (Հմմտ. Macler, Catalogue, p. 103)
 = P: — 6. Էջմիածնի Գէորգ. ցուց. թ. 144
 (յամէ 1595) = E:

Հրատարակութիւնք: 1. Գ. Պատկա-
 նեան՝ Աշխարհք մատենագրութեան Հայոց. Ս. Պե-
 տերք. 1884, էջ 53—58. Հմմտ. յօջր.
 III—VIII = P¹, ընագիրն P: — 2. Կ. Յ.
 Պատմաճեան՝ Ողբ ի վերայ Ռւշիաց երկրի
 հայերուն, Մասիս 1886, թ. 3832—3837
 = B, ծագած Աէն: — 3. Հ. Գ. Գովրիկեան՝
 Մինաս Թօթաթեցի, Հանդ. Ամս. Բ (1888),
 էջ 37—40, 62—63 = H, ընագիրն A.
 Հմմտ. անդ 1889, էջ 43 “Տարբերութիւնք
 Օրինակին Պր. Պատմաճեանի”, — 4. Հ. Ղ.
 Ալիշան՝ Կամենից, 20—27 = K, ընագիրն V:
 — 5. Պետրոս ԲՏ. Մամիկոնեան՝ Ռուսմա-
 հայոց ներկայն եւ ապագայն, Կալաց 1895,
 էջ 52—70 = M, ծագած AVէն: Ստորեւ
 կը հրատարակեմ Ողբս համեմատութեամբ
 A(A¹)V(K)P(P¹) օրինակներու, որոնք կրկին
 խմբի կը բաժնուին, VP կը միարանին իրարու
 հակառակ Aի կ'երեւայթէ Թօթաթեցի սկզբնա-
 գիրն (VP) ապա նոր խմբագրութեան ենթար-
 կած է (A): Մեզի ընագիր կ'ընտրենք A(A¹).
 միւս օրինակներու, յատկապէս ապագիրներու
 կարեւոր ընթերցումներն միայն կը նշանակուին

ծանօթութեանց մէջ. կամայական փոփոխութիւններ շատ մտնուած են հրատարակիչներէն:

Թարգմանութիւնը եւ քննութիւնը:

1. Die Verfolgung der Armenier in der Moldau vom Jahre 1551, beschrieben vom Diakon Minas aus Tocat, ins Deutsche übertragen und erklärt von Demeter Dan, Czernowitz [1894], 8°, էջք 18. — 2. Cânt de Jâlire asupra Armenilor din țara Vlahilor de diaconul Minas Tokatji, traducere din limba armeană, cu o introducere de Grigore M. Buiuciu. Bucuresci 1895, 8°, p. 44 (արտատպ. ի թերթէն Convorbiri Literare, 1895), էջ 3—30 Ներած., 31—44 թրգմ.: Ներածութիւնն հայերէն թարգմանութեամբ հմմտ. Գ. Մ. ՊԵՋԵՔԷԻԱՆ՝ Մինաս Թոխաթեցւոյ ողբ ի վերայ Հայոց աշխարհին Ուլախաց, Հանդ. Ամս. 1895, էջ 97—103, 131—137: — 3. Թոխաթեցւոյ վրայ ընդհանրապէս հմմտ. Յովհ. Գաղանձեան՝ Մինաս սարկաւազ Թոխաթեցի. ի թերթին «Իրիս», Եւդոկիա 1912, էջ 85—86:

2. Գովասանք Հերիսի: — Չաւեշա մըն է, ուր կը փառարանուի Հերիսան, քաղցրահամն եւ քաղցրահոտը հայկական ճաշակին՝ նաեւ հեռաւոր գաղթականութեանց մէջ: Չայս երգած է Մինաս 1563, Փետրուար 5ին, Բարեկենդանի օրերուն, երբ «կիսահիւանդ» կը գտնուէր անկողին: Իւր հիւանդութիւնն Հերիսայի կարօտէն էր. ուստի եւ միակ գարմանն՝ անոր

վայելքը: Գաղանիքս կը հասնի Գրիգոր ար-
քեպիսկոպոսին ականջը: Մինչդեռ տակաւին
հիւանդութեան անկողին կը գտնուէր՝

Յանկարծակի զգուռն բացին,
Զմօհրած նամակն ի յիս տրւին,
Ասցին կարգա գու առանձին
Զքս թըղթին զպատասխանին:

Գրիգոր արքեպիսկոպոս Արալի օրը՝ Բուն
բարեկենդանին շերիսայ ուտելու կը հրաւիրէր
ղնքը: Անակնկալ մ'իրեն: Այսպէս կը բացա-
տրէ իւր զգածուամբը:

Հիւանդ մարմինս ի գող ելաւ.
Յանկարծ շուտով առողջացաւ.
Հոգւով մարմնով ուրախացաւ,
Երբ հերիսի խապար հասաւ:

Ուրախ տրամադրութեան մէջ է այլ եւս-
անկողնէն դուրս կը նետէ ինք զլնք. եւ հերի-
սայ ուտելու պատրաստութիւն կը տեսնէ:

Ով թոխաթցի Մինաս զըպէր,
Ի հերսիսի փեշն կըպիր,
Թույցուր զգօտիգ եւ կըշտացիր,
Փափաքանացըգ քո հասիր:

Այնուհետեւ կը հիստէ շերիսայի գովքը:
Շերիսան Ս. Լուսաւորչին յօրինած կերակուրն
է. կերակուրներուն թագաւորը, որուն համին
հետ շարքար կամ մեղր չեն կրնար համեմա-
տուիլ: Անոր հոտէն «մեռած հոգիքն ուրախա-
նան», իսկ կենդանիքն կը ցնծան. մանաւանդ թէ

Ամէն մարդիկ զէմ՝ քեզ գողան,
Եւս առաւել ես անարժան:

Հերիսան ամէն կողմ՝ գովուած է միարեւրան.

Յերուսաղէմ՝ ւ ամէն տեղի
Ասանց քեզի մատաղ շէնի:

Ար յաջորդեն աղգագրական պատկերներ
եւ սուրբութիւններ Հերիսայի շուրջը, որոնք
որչափ ծանօթ պատկերներ են, այնչափ հետա-
քրքրական իրենց անխօփօ հնութեամբ:

Իբրեւ զաւելչա կամ ինչպէս հեղինակն կը
նկատէ՝ «Բարեկենդանի ուրախութիւն», յաջող
է տաղս եւ ուրախ արամադրութիւններով. ոչ
աղքատ նաեւ պատկերներու մէջ: Անգուց ալ
հոս աւելի ժողովրդական է՝ խառն ռամկոյն
սասցուածքներով:

Տաղս ձեռագիրներու մէջ շատ անգամ
յապաւումներով պահպանուած է. նոյնպէս ալ
սպագրուած է: Ար կարօտի քննական վերա-
կազմութեան եւ նոր հրատարակութեան, զոր
մտադիր եմ կատարել ստորեւ:

Տաղին հարազատ խորագիրն եւ սկզբնա-
ւորութիւնն է.

«Տաղ եւ գովասանք հերիսի ի Թօխաթցի
Մինաս գարէ սասցեալ (որ ի Աւիաց տունն
վախճանեցաւ).».

- Ի հողոյ հաւասար անձնէ,
եւ անարժան ձեր ծառայէ.
- Ի Թօխաթցի Մինաս գարէ,
շատ կարօտով բարեւ հասցէ...

Չնուազիրը: Մեր Մատենագարանի
թ. 797, 104բ (= 2. 4. 155ա), — 160,
201բ: — 343, 213ա (Ե տնէն), — 493,
թղ. 68բ եւ 499, 3ա (սկսեալ ժ. Գ. տնէն):

Հրատարակութիւնը: Արեւ. Մամուլ
1886, 18—19: — Սիւն, 1874, 132—135:
— Կոստանեանց՝ Նոր ժող. Ա. 50—56 (ժ. Գ.
տնէն), Հանդ. Ամս. 1921, էջ 159—162:
Մեր մատենագարանի թ. 343 կը սկսի.

“Յանկարծակի զգուռն բացին” (= Ե տուն):

Կոստանեանցի օրինակը (= մեր թ. 493
եւ 499).

“Բարեկենդան է մի մեղազբէք” (= ժ. Գ. տուն):

Ինձի ծանօթ բոլոր օրինակները պակասաւոր են, բայց փոփոխակի կը լրացնեն զիրար: Բնագրին հիմ ընարուած է թ. 797, որուն պակաս աղբիւրը լրացուած են թ. 343ի վրայէն, որ յեականս նոյն բնագիրը կ'ընծայէ: Սիւնի (= S) օրինակը նոր խմբագրութիւն մըն է Թոսաթեցւոյ տաղին, վերջին ժամանակներէ, ընդարձակ յաւելուածներով եւ կամայական փոփոխութիւններով. աւելորդ համարեցանք զայն համեմատութեան առնուլ: Համեմատութեանց մէջ չենք նշանական նաեւ M եւ K, նոյնպէս DCE օրինակներու անշանակ տարբերութիւնները, որոնք լոկ կամայականութեան արդիւնք ենք:

3. Գովասանք ի Գրիգոր վարդապետն: — Առաջին հրատարակին Սրուանձտեանց որ եւ իցէ խօսք չէ ըսած այն ձեռագրի թուականին վրայ, ուսկից հանած է տաղս. այսու միայն կրնայինք կուռան ունենալ մեզի ստուգելու թէ ո՞վ է գովասանն Մինաս, եւ ո՞վ Գրիգոր վարդապետ, առ որ կ'ուղղուին գովութիւնք: Այսրկեան մը կրնայ կարծուիլ թէ Գրիգոր կեսարացին ըլլայ, եւ Մինասն՝ Էրզրումցի Մինաս վարդապետն, որ սերտ բարեկամ էր կեսարացւոյ: Բայց աւելի հաւանական կը թուի ինձ ընծայել տաղս Մինաս Թոխաթեցւոյ, որ նուիրած է զայն Գրիգոր վարդապետ Աանեցւոյ՝ Լեմբերգի արքեպիսկոպոսին: Հերիսայի վրայ գրած տաղին մէջ զԳրիգոր կ'անուանէր (Թ. 797, 105ա).

Հօգեւոր Տէր ես քի ծառայ...

Սուրբ վարդապետ քաջ եւ արի,

Արթուռ անուամբքն Աանեցի:

Այս ձեւով ըսուած է հօս ալ՝

Անունդ Արթնութիւն կոչի Գրիգոր
գուարթ պետական:

Ամբողջ տաղն երգուած է Գր. Աղթամարցւոյ տաղերուն ազգեցութեան տակ:

Տաղին սկզբնաւորութիւնն է.

«Պայծառ արեգակն ես դու

ի գարնան օրերն ի նրման.

Շառաւիղք ի ծաղկունք իջնուն,

ու ծագի լոյսըն զանազան:

Վերջ՝

Աս ձեզ պաշտամբ յընկեմ
 իմ եզրաբք հոգեւորական .
 Բերան մ'ողորմիս ասէք
 Մինասին մեզոք պարտական : »

Հրատարակութիւն՝ Գ. Վ. Սրուանձ-
 տեանց՝ Արեւելեան Մամուլ, 1885, էջ 123:

4. Տաղ սիրոյ, կամ ըստ Բրիտանական
 Մուսէոնի օրինակին՝ «տաղ գեղեցիկ ի ժամ ու-
 բախութեան երկու լեզուէ», Ծանօթ է ինձի
 այս խորագրով տաղ մը՝ հայերէն եւ տաճ-
 կերէն տողերով. որուն հեղինակն է Մինաս
 ոմն, զոր ես կը համարիմ Մինաս Թոխաթեցին .
 ինձի կ'երեւայ թէ տաղս ուղղուած է Գրիգոր
 Վանեցւոյ (Վարագեցւոյ) Վեմբերգի արքեպիս-
 կոսոսին : Սկզբնաւորութիւնն է .

Էս քո սիրուն չեմ գիմանար,
 եւրակ իմ թութուչուբ եանար .
 Սուրբ Գրիգոր զիս մի մոռանար,
 պէնի տովտան ունութմա . . .

Վերջ՝

Մինասն ասաց զայս բանս յիւրմէ,
 տուչաի փէյտա էյլտաինէ .
 Կէնա զՄինասն յիչել օրն է :
 Միակին Մինասն ասաց հէմի,
 շինաի զարիպլէբուն քեանի .
 Տես դատաստանն ինչպէս լինի . . .

Չեղազիրք : Մեր Մատենադարանի,
 Թ. 797, թշ. 280բ (= 2. 4. 430բ) : —

343, թղ. 207 ա: — 643, թղ. 9 բ: —
British Museum, թ. 110, 51 ա: — ԱՃա-
սեան՝ Յուգ. Թաւրիզի, էջ 63 բ:

Հրատարակութիւն: Գիրք Գարութեան
եւ Տաղարան, Կ. Պոլիս 1714, էջ 209—211:
Գրքուկս որ կոչի Տաղարան, Կ. Պոլիս 1740,
էջ 310—312 (խորագրուած՝ Տաղ կարօտով
առ սուրբ Լուսաւորիչ):

5. Տաղ գղջական: — Նորայր Բիւզան-
դացի իւր Միջնագարեան Հայ Հեղինակներու
ձեռագիր ցուցակին մէջ կը յիշէ յանուն Մի-
նասի 18 տունով տաղ մը սկզբնաւորութեամբս.

Ես գիտեի թէ աշխարհս էր ինձ մնալու:

Այսպիսի սկզբնաւորութեամբ տաղ ինձի ծա-
նօթ չէ. հետեւաբար չեմ կրնար ըսել թէ
կարելի է վերագրել Թոխաթեցւոյ: Կայ տաղ
մը «Ողբ համօրէն ննջեցելոց», որ կը սկսի.

Ես գիտեի զաշխարհս ինձ մուլք էր տուած . . .

Բայց առանց անուան հեղինակի, որ շատ յա-
ճախ կը տեսնուի ձեռագիր Մաշտոցներու մէջ
(հրատարակուած նաեւ ԲՁԳ. 1853, էջ 212)
եւ աւելի հին կ'երեւայ քան Թոխաթեցւոյ ժա-
մանակը:

6. Տաղ ի վերայ ընդունայնութեան
աշխարհի: — Անխորագիր է տաղս, ուր կ'ող-
բայ երգիչն աշխարհի անցաւորութեան վրայ,
լաւ եւս՝ կը գծէ մահուան պատկերը: Զայս սրի-
նակած է Մինաս ինքնագիր՝ Գրօրէնքի սկիզբը.

առանց նշանակելու թէ իւր հեղինակութիւնն է թէ լոկ արտագրութիւն մը հնագոյն տաղի, որ ինձի աւելի հաւանական կ'երեւայ: Ակզընաւորութիւնն է.

Տեսէք դուք դարմացք բազում,
 Թէ քանի մարդ ի հող դարձեր.
 Մահն բաժանեաց զմեզ,
 կորուստք զոր ինքն ժողովեր:

Համարս տալոց եմք մեք,
 արարչին զոր ինչ եմք գործեր,
 Այ վայ զանաշառ տականն,
 ու զահեղ բարբառն լսել...

Չեռագիր: Մեր Մատենադարանի
 Թ. 441, թղ. 4 ա:

7. Գրորէնք Լեմբերգի Հայոց Դատարանի: — Մինաս Թովթաթեցի իրրեւ. "Նօտար" Լեմբերգի հայ Դատարանին թանձ է գատաստանական տօմարն, սկսեալ 1572էն, գրելով բոլոր ամուսնական կտակագրական եւ այլ դաշնագրութեանց պատճէններն թաթարերէն մէկ մատենի մէջ: Այս նօտարութիւնն շարունակած է մինչեւ 1619 Փետրուար 13 (Թ. 441, թղ. 149 ա): Տօմարս, որուն մէջ ամփոփուած են "Գրորէնքն եւ Տիաթիկն", կը գտնուի մեր Մատենադարանի Թ. 441 սկզբնագիր ձեռագրին մէջ:

Այս մասին սկիզբն (Թ. 441, թղ. 3 բ) կայ ոտանաւոր յառաջաբան-մուտք մը 1572 Յունուար 1 թուակիր, ուր կը յայտնէ թէ

կազմած է մասեանս հրամանաւ Լեմբերգի դա-
տաւորին «վասն ամբուսեան դատաստանի» :
Ետաւ իր բերեմ հոս յառաջարանն ամբող-
ջութեամբ .

Ի յայս աշխարհս Իլախի,
Լով կոչեցեալ այսմ քաղքի,
Ետբեթական ասհմէ ցեղի,
Բնակեալ կան Հայոց ազգի :
Թագաւորաց հրամանաւ,
դազգս դատեն դատաստանաւ .
Կաշառ շառնուն ճորս բրնաւ,
ոչ երեսպաշտ կամ սուան իրաւ :
Եւ թէ բարձաւ թագսւորութիւն
Հայոց ազգի իշխանութիւն
Սակաւ հայ կայ ի մէջ Լովուն,
են իմաստուն եւ քաջ գիտուն :
ՉՀայոց ազգն դորս՝ դատեն,
ուխտ եւ գաշինք կու հաստատեն
Չապրատամբեալն իրատեն
զկարգ եւ գահմանքն կու պրնդեն :
Երկաստան դատաւորք են,
զծուան եւ զշխակն դորս՝ քննեն .
Չմեղապարտան վիրաւորեն,
եւ զղուղիղն ապատեն
Հին դատաւորքն առաջին,
Իլով քաղքի Հայոց ազգին
Շատ բաներ կայր որ փոյթ շարին,
թէ հոգեւոր թէ մարմնային .
Երարիչ Տէրն երկնի 'ւ երկրի
ոգրմեցաւ Հայոց ազգի .
Որ ի յայժմուս ժամանակի,
եա դատաւորք իմաստիւք ի լի :
Չամենայն բան դատաստանի,
յիստակեցին իրր զհոյնի :

Սահմանեցին անդրդւելի,
 զամենայն բանն տիֆտարի:
 Գրօրէնքի Տիաթիկի,
 սահմանեցին միասեղի.
 Այլ այս բանիս հակառակի,
 մեծ ամօթով լինի յերկրի:
 Երգումն արած երկոտասան
 եւ երկու մեծ երեսօխտան
 Արոց անուանքն վերագրեցան,
 նոցա բանիւն պրնդեցան:
 Ի յետ դոցա ով որ որ գան,
 երգումն արած ի դատաստան
 Այնպէս տանեն զինչ որ տեսան,
 շի պակասեն ոչ մէկիկ բան:
 Եւս առաւել գրօրէնքին
 եւ անցելոց տիաթիկին,
 Յայս տիֆտարի մէջն որ շգրուին,
 ամենեւին ոչ հաստատին:
 Արք առաջինքն են եւ միջին,
 յետ մեզ գալոցք են եւ վերջին:
 Չմեր Տիաթիկն բանողին,
 արքայութեան լինին բաժին:
 Չայս բանքս որ մեք սահմանեցաք,
 փունճ մանուշակ ձեռվիտ եղաք:
 Ամենեքեան դուք հոտոտայք.
 եւ մեր հոգուն ողորմիս տայք:
 ՌԻՆ Հայրց թվին.
 ՌՇՀԻ էր փռանկին,
 Յունվար ամսոյ մի համարին
 զզոյս տիֆտարս սահմանեցին:
 Մինաս անուն մեզօք ի լի,
 որ զոյս գրիկս գրեցի.
 Վեշտասան անով յաւարտ ածի,
 հրամանաւ Լուցոց դատաւորի.
 Վասն ամբութեան դատաստանի.
 ամէն ամէն եւ եղիցի:

Բացի այս ոտանաւորէն գրած է Մինաս նոյն գրոց սկիզբը թաթարերէն լեզուաւ ընծայական մուտք մը, զարդարուն մեծատառ գրերով, ուր արձանագրած է Ղեմբերգի Հայոց 14 երեսփոխաններու անունները. վերջաւորութեան կան հետեւեալ սողերը (Թ. 441, թղ. 3ա).

«Գրեցաւ սակաւ գլխագիր յիշատակարանս ձեռամբ թերաւարժ գրչի՝ Մինասի Թոթաթցւոյ.

Ի թվականութեանս յարեթական տումարի. Ի յորեւննի. եւ ԻԱ. աւելի, Ի յունվարամսի. Ի քաղաքս Լովի, յաշխարհս Իլլախի, վասն Հայոց ազգի, որ կան յայսմ երկրի. վասն գրութենքի եւ տիաթիկի, որ անշարժ մնասցի. Ի միատեղի. սովաւ ամրասցի, կարգ Հայոց ազգի. եւ խառվուծիւն չինի. Յայս ժամանակի եւ Ի միջոցի. վերջին գալոցի. փառք վերատրեսցի. անմահ արարչի. ապենիազի. երկնի եւ երկրի, Ամէն եղիցի».

Դարձեալ թղ. 4բ.

«Ով ընթերցողք. քան զմեզ յառաջ եղած գրութենք եւ զՏիաթիկ՝ յայս տիֆտարիս մէջն շմտուցաք. ում որ Ի պէտք լինի. զայն Ի խաղնան թող բընտռեն. եւ զմեզ չպարսաւեն կաղաչեմք:

Հայոց թվին. ՌԻԱ. էն Ի վեր Ի հօս թող նային: Բաւ է:

Հայոց թվին ՌԻԱ. (1572)

Լատինացոց թվին ՌՇՀԲ.

Յունվար ամսոյ. Ա. ի Լոյլ քաղաքի: Ընդ
 Տովանեաւ սուրբ Աստուածածնին: Չեռամբ՝
 ՃՃ. ԺԺ. ՄՄ. ԸԸ. ՌՌ. ԺԺ. թերաւարժ գրչի:

Ծածկագրութիւնս կը կարգացուի Մի-
 նասի, համեմատեալ սար հետ վերը Թ. 1 Յի-
 շատակարանին ծածկագիրը:

7. Տօմար ժողովարարութեանց: —
 Բացի Գրօրէնքէ բռնած է Մինաս Նաեւ Լեմ-
 բերգի թեմին մէջ կատարուած ժողովարարու-
 թեանց տօմարը (սկզբնագիրն պահուած մեր
 Մատենագարանի Թ. 446 եւ 452 ձեռագիր-
 ներու մէջ), թաթարերէն լեզուաւ: Ա. մասն
 կը սկսի 1566 էն եւ կը հասնի 1608. իսկ
 Բ. մասը Ռիւլ (1599) Մարտ 12 էն մինչեւ
 1618 Փետր. 6, ապա ընդհատութիւններով՝
 1619 Յունուար 9 էն մինչեւ Մարտ 18: Այնու-
 հետեւ շարունակած են ուրիշները (հմտ. Տա-
 շեան, Ցուցակ, էջ 922—923):

8. Թուղթ Հայոց Լուլայ առ Միրայէլ
 կաթողիկոս Էջմիածնի (15 Ապրիլ 1572):
 — Մինաս իրրեւ նօտար Լեմբերգի դատարանին՝
 ընդունած է յանձնարարութիւնն գրել թուղթս
 1572 Ապրիլ 15ին, երբ Գրիգոր Վանեցի հե-
 աջուած էր Լեմբերգէն: Հօս կը յայտնեն Լեմ-
 բերգի Հայք թէ կաթողիկոսական նուիրակն՝
 Տէր Մարտիրոս Ամգեցի եկած է իրենց եւ սի-
 րով հիւրասիրուած. ապա կը խնդրեն մերձաւոր
 խնամութեան թոյլտուութիւն՝ ազգայնոց սա-
 կաւութեան պատճառաւ:

Վայելուչ յօրինուածով գրած է Մինաս թուղթս, մէջ ընդ մէջ խառնելով նաեւ ոտանաւոր տողեր:

Սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է.

“ Հուր մարբութեան եւ տեղի հանգստեան, լայնատարած բուրաստան եւ այգի ցանկապատ՝ լրմամբ բոլորեալ . . . ”

Վերջ՝ “ Գրեցաւ քարտէզս ի յաշխարհս Ելախաց ի քաղաքս Ելով, ըստ ի մեզ մարգելութեանն Գրիստոսի՝ ՌՇՀԲ ամի, եւ ի մերում յարեթական տումարի Ի. յօրելինի եւ ԻԱ. աւելի, յամսեանն ապրիլի Հռովմայեցոց ամսի, ԺԵ համարի յօրն: Չեռամբ թերաժարժ գրչի Ի. Բ. Գ. Ժ. Ի. Բ.¹ ” (Հրատարակուած Կամենից, էջ 228—231.)

9. Թաթարերէն թարգմանութիւն Մխիթար Գօշի Դատաստանագրոց: — Հաւանօրէն ինքն է թարգմանիչն Մխիթար Գօշի Գատաստանագրոց այն թաթարերէն թարգմանութեան, որ լոյս տեսաւ ԺՉ դարու կէսին ի Լեմբերգ: Թէեւ այս մասին կը պակսի բացայայտ վկայութիւն, բայց այն պարագան, որ Մինաս Թոխաթեցի իբրեւ նօսար Լեմբերգի Գատարանին իւր ուսոց վրայ ունէր բոլոր գրաւոր աշխատութիւնները, հաւանական կ'երեւցնէ այս ենթադրութիւնը:

1 Երածկագրութիւնս կը կարգաւ “Միւստի”:

Վասն մեղացքն մեր յայտնի,
Զոր գործեցաք ի յաշխարհի:

Հիւսիսական կողմ՝ աշխարհի,
Փոքրիկ երկիր կայ Օլախի,
15 Բազում Հայք կայր իւրեանց միջի,
Լաւ քրիստոնայք եւ անուանի:

Երիցանիքն ուսածք էին,
Ժամատեղք պայծառ էին,
Խիստ փառասոր Հայեր կային,
20 Յանկարծ փորձանք եկաւ նոցին:

Օլախ ազգին մեծ վոյվոտան,
Անուամբ կոչէր ինքն Շահֆան,
Մանուկ տիալք ամբարտաւան,
Բազում շարիք արար մարդկան:

Նա հաւատալի էր Հոռոմի,
Դաւանութեամբ Քաղկեդոնի,
Նոր շար գործեաց Հայոց ազգի,
25 Զոր ոչ բընաւ եղև երկրի:

Չար թագաւորքըն առաջին,
30 Այսպէս շարիք ոչ արարին,
Զոր դա գործեաց Հայոց ազգին,
Լուսաւորչի փոքրիկ հաւտին:

Աստուածածնին աւրըն փոխման,
Օլախ ազգի շար վոյվոտան,
35 Իւր պարոնայքըն միաբան,
Սեշով քաղքի բերդըն մըտան:

Եպիսկոպոսք իւրեանց ազգին,
Աւագ երկնք ի միտին,

12 գործեացն AK: — 17 ուսած K: — 18 ժա-
մայակցոր A: — 22 բշարֆան AK: — 37 իւրոց K:
— 38 աւարէրէցք A:

- 40 Կրօնական ի հայ ի սեղանին,
 Ուրախանալ ի միասին:
 Խորհուրդ արին իւրեանց միջին,
 Չարիք բազումք սերմանեցին,
 Հատոց սե կայր իւրեանց սրբաին,
 Սուրբ հաւատոց Լուսաւորչին:
- 45 Ի լուսանալ աւր կիրակի,
 Հանձնան պարունն ձիաւորի,
 Գայ մշտանէ եկեղեցի,
 Աստուածածնի Հայոց ազգի:
- 50 Ելաւ սախըն ի խորանին,
 Չխորհուրդն առաւ ի իւր ձեռին,
 Յանկարծակի զարկ ի գետին,
 Եւ շար սախը կոխան արին:
- 55 Ըզտուրք մեռունն Էջմիածնին,
 Չայն ալ վաթեց վերայ գետնին,
 Հունք եւ մարդիկ կոխան արին,
 Եւ աղէք մեր խորշատէին:
- 60 Ձենչ որ գիւրք կայր եկեղեցին,
 Եւ զմեծ պատկերքըն խորանին,
 Խաչեր 'ւ ըսկի մաղրղմանին,
 Ոսկէջրած եւ մեծագին:
- Ժողովեցին ի միասին,
 Տարին դրին ի վիստեռին,
 Ըզվարդապետն է՛ւ զարեզանին,
 Չեռն կապած բանդ արգելին:
- 65 Սեշով քաղքին Հայոց ազգին,
 Չեկեղեցիքըն փակեցին,

46 Ընտանիքն Ա: — 50 ի յիւր K: — 54 ի վրայ Ա:
 — 55 մարդիք Ա: — 57 յեկեղեցին K: — 59 եւ. AK:

Զգրբունքն ամենքն մահրեցին,
Որ չի հանեն սուրբ անաթոնին:

Ի լուսանալ միւս աւրին,
70 Եկաւ պարսնն ի վիսակոին,
Ամառ զբրկեց Հայոց աղգին,
Բանալ ետուր զեկեղեցին:

Զինչ անաթ կայր իւրեանց միջին,
Խաշեր, ըսկիբ եւ շուրջանին,
75 Ոսկեջրած եւ մեծագին,
Բաժկամաններն եւ բուրվառնին:

Արժաթապատ աւետարան,
Հարակնոցեր է՛ւ սաղմասարան,
Այսրմաւուրբ եւ տարեգիրբ,
80 Գանձաւար, մաշտոց եւ այլ զբրեան:

Զինչ անաթ կայր եկեղեցին,
Զամենեսեան ժողովեցին,
ԶԱստուծոյ տունն կողպտեցին,
Տարան զբրին ի վիսակոին:

Վարդապետին 'ւ արեղային,
85 Հաս շարշարանք նոցա տունն,
Աղեկ մարդիկ ի մեջ մշտին,
Հազար ճորով ազատեցին:

Չար հրամանն արար կրկին,
90 Բերել ետուր զթօփեր բերդին,
Սեչով քաղքին զեկեղեցին,
Մեծ մեծ թօփով աւերեցին:

60 մեծայգին A: — 62 վեսակոին K: — 63 զարեղին K: — 64 սեչով A: — 69 միւս K: — 70 վիսակոին A վեսակոին K —յ—դ—ն—տ—ւ—յլ—ւ—լ: — 71 իրկեց H: — 73 միջին H: — 74 խ. շապիկք K: — 75 մեծայգին A: — 76 բաժկամաններն A: — 80 եւ Տ. H: — 87 մարդիբ A:

Վասրն մեղաց մեր անքրնին,
 Փորձանք եկաւ Հայոց ազգին,
 95 Աշխարհականք 'ւ իրիցանին,
 Ամենեքեան փախուսաւ առին:

Հասա զք փախան յարին յըսան,
 Ո՛մանք բազերբն պահուեցան,
 Մերկ եւ բոկիկ ի շուրջ եկան,
 100 եւ լալագին մոլորական:

Հարք ի որդւոց բաժանեցան,
 Որ այս շարիս հանգիպեցան,
 Բուն սիրելիքըն քականցան,
 Վայ եւ եղուկ միաբերան:

Ի լուսանալ շորեքշարթին,
 Պարոնն եկաւ ի վիտակոին,
 105 եւ զինչ Օլախ կոյր Սեշովին,
 Ժողովեցան ի միասին:

Այլ շար հրաման արար կրրկին,
 110 Զինչ որ գրրեանք կոյր վիտակոին,
 Զարժաթ ապառ աւետարնին,
 Զանգին գրրեանք Հայոց ազգին:

Հանին ի գուռն ի վիտակոին,
 Եւ փայտի պէս կըտոցեցին.
 115 Այն անաւրէն պեղծ Օլախնին,
 Զամէն գրրեանքըն այրեցին:

Հակֆան պարոնն ի վիտակոն էր,
 Ի բարձր տեղիքը նըստել էր,
 ԶՀայոց աւրկնքըն բամբասէր,
 120 Վերուսա հայէր եւ ծիծաղէր:

Սեչով քաղաքի զեկեզեցին,
 Եւ ըզվաներն Հայոց ազգին,
 Ջորն այրեցին 'ւ աւերեցին,
 Մինչեւ ի հիմքն հասուցին:

125 Ջամէն զանկակն եւ պատկերքնին,
 Տարան իւրեանց եկեղեցին,
 Ատին. Արժան չէ այս հային,
 Գորա վայել են մեր ազգին:

130 Յետոյ հրաման եհան կրրկին,
 Ասաց. Բերեք զհայ երկնին,
 Ձվոյթ տանուտերքն եւ պրակարնին,
 Ձկանայք 'ւ աղջկունքն ի միասին:

135 Բազում առմաշեր սրփոեցան,
 Քաղաքին արներն եւ մտնստան,
 ՁՀայոց ազգըն գորս որ զըտան,
 Թե քահանայ թ' աշխարհական:

140 Ջամանք փուկն ի դուրս հանին,
 Շատք ի մտին զըտան բերին,
 Կանայք բազումք եւ աղջիկնին,
 Կորահարաներ 'ւ երկցակին:

Ջամանց բզձեռն կապեցին,
 Եւ շատք մաղէն ի քարշ բերին.
 Բերին ի դուռն վիստեռին,
 Անտանելի շարշարեցին:

145 Այն վոյվստան պեղծ Շտեֆան,
 Որ ինքն եղև զիւսաց դարան,
 Ասաց. Հայեր դուք միարան,
 Ականջ գրբեք ամենեքեան:

127 ասն K. — 129 եկու. K. — 130 երկնին H.
 — 132 աղջկունքն A. — 136 թե ա. AK. — 138 հ--
 էւ -ի-ի P. մտրին P. — 139 աղջիկնին A աղջեկնին
 KP. — 140 երկցակին P. — 143 վեստերին P.

Այդ ի՞նչ հաւատ է որ կ'ըստ պաշտէք,
 150 Ամեն ազգէ դուք ի դուրս էք.
 Եկէք ամենքդ Օլտիս եղէք,
 Ի մեր հաւատն մըկըրտեցէք:

Ասն Ղայերըն միարան.
 Լըսէ պարօն մեր Շտեֆան,
 175 Քրիստոնեայ եմք ամենեքեան,
 Եւ մըկըրտած ի յաւազան:

Պեզծ վոյվոտան Օլտիս ազգի,
 Պատասխանեաց Ղայոց դասի.
 Եկէք մրտէք հաւատ շոռմի,
 190 Հաս մեծութիւն տամ ես ձեզի:

Ի Սեշովոյ ջըրեղերին,
 Չաթանէտուն սահմանեցին,
 Եւ ի վերայ շատ ծեղ լըցին,
 Փոքրիկ դըռնակ իւրն թողին:

Կըրկին ասաց Ղայոց ազգին.
 Թէ շմբանողքն հաւատ շոռմին,
 Լընում ըզձեզ այս տան միջին,
 165 'Ի ի հուրն այրեմ՝ դամենեաին:

Քահանայք եւ աշխարհական,
 170 Կանայք 'ւ աղջկունք ամենեքեան,
 Բոլոր որրտիւ յաւժարեցան,
 Թէ հուրն այրինք մեք միարան:

Այն անիծած 'ւ ամբարտաւան,
 Օլտիս ազգի շար վոյվոտան,

148 ունկըն KP: — 149 սյա A հաւատայ KP
 է ք | 151—152 որ դուք ամենքդ մայր
 էք | 153 ամենքդ KP: — 153 աղջին KP:
 — 155 մեք քրիստոնեայ եմք միարան KP: — 158 ազգի
 P: — 164 իրն K: — 166 թէ ով շմանէ KP: —
 168 եւ A: — 172 ի հուրն այրինք միարան KP: —
 173 եւ A:

175 Ետեա Հայոց ազգքն լըման,
Որ այրմանէ ոչ վախեցան:

Չար հըրաման եհան կըրկին,
ՉՀայոց ազգքն ժողովեցին,
Ըզվոյթ, պրուկար, զերիցանին,
180 Չկանայր 'ւ ազլկունքն ի միասին:

Պեղծ անիծած շար Օլախնին,
Չնորա ճորով մերկացուցին,
Հոռմի հաւատա դաւանցուցին,
Եւ ակամայ մըկըրտեցին:

185 Պարոնն ասաց. Ես իշխան եմ,
Եւ շարաշար ըզձեզ տանջեմ,
Չեռուիդ կըտրեմ զաշուրդ հանեմ,
Գարձեալ կըրկին ըզձեզ կընքեմ:

Չամանց մօրուքըն կըտրեցին,
190 Չամանց մազերն մըկըտտեցին,
Անտանելի շարշարեցին,
Յեաշյ կըրկին մըկըրտեցին:

Չարեղաներն եւ զերիցնին,
Ըզկուլակներն անիլեցին,
195 Հոռմի հաւատա մկըրտեցին,
Աշխարհակնի կերպ հագուցին:

Չեպիսկուպուրն բըռնեցին,
Չմազն եւ զմօրուքն անիլեցին,
Եւ հաւատոց զինքըն հանին,
200 Եւ մեծ փողպատ վիզն հագուցին:

178 ազգք P: — 180 եւ A: — 184 յակամայ A:
— 187 ձեռվիս... աշխա A: — 189 մօրունքն A
անիլեցին KP: — 190 կտրեցին KP: — 191 անտանի A:
— 194 զըլկունքն K զըլկունքն P: — 196 ազցուցին A
ազուցին P հագցուցին H: — 200 զինքն A:

Ձկանայք լալով ասնէն հանին,
 Բրանութեամբ ատեան կացուցին,
 Ձամենեսեան ճրկբրտեցին,
 Հոսմի հաւատ դաւանցուցին:

205 Ձգբլիթընուն հագուստն առին,
 Եւ զանձներուն շապիկքն հանին,
 Եւ Օլախի կերպ հագուցին,
 'Ի ի գբլիթներն տուլպանդ գբրին:

210 Ձտանքն տապշանքըն քակեցին,
 Ձհանգբատատեղն աւերեցին,
 Օլախի պէս սահմանեցին,
 Ձտունն եւ զհանգիստ Հայոց ազգին:

215 Օլախ երիցներ շուրջ եկին,
 Եւ զՀայերուն տունն արհնեցին,
 Ըզամաններն եւ զգաւթընին,
 Աւրհնած ջրով լուանալ արւին:

220 Ով է տեսել այսպէս խեղճ բան,
 Որ այս երկիրըս դործեցան,
 Վայ եւ եղուկ միտքերան,
 Որ այս շարիս հանգիպեցան:

Յասուժ եկաւ Հայոց ազգին,
 Եյս Օլախաց երկրի միջին.
 Չեկեղեցիքն աւերեցին,
 Եւ զտուրք գբրեանքըն այրեցին:

202 եւ զազջիկներն (չազջիկներն P) ի միասին KP:
 — 205 զգբլիթներուն KP: — 206 շապիկք A բզու-
 պանին KP: — 207 եւ] ի KP ազուցին KP: —
 208 եւ A ու K շ-նի P գբրինին K տապանաւ K
 տապանդ P: — 209 տապշանքն P քակեցին K քան-
 դեցին P: — 212 եւ զհագուստ P: — 215 տանտանեղ
 եւ զգաւթնին K զտանտաներն եւ զգաւթնին P: —
 216 արզին A: — 224 զտուրք շ-նի KP:

225 Այսպէս շարաք պեղծըն Ատղէս,
Յուլիանոս, Հողեփեռնէս,
Մարկիանէ եւ Հերսիզէս,
Եւ Փարաւոն 'ւ Աղեքսանդրէս:

Բազում շարիք որ գործեցաք,
230 Եւ աւրինաց ի դուրս ելաք,
Եւ աղաւթից մեք ձանձրացաք,
Զողորմութիւն տալն ուրացաք:

ԶԱստուած սրբակ ոչ սիրեցաք,
ԸջՏայր եւ զմայր ոչ պատուեցաք,
235 Ընկերատեսաց մեք խիտա եղաք,
Եւ զՏիրն ի տուն ոչ ընկալաք:

Ոխտպահ եւ խրատվ կացաք,
Անհաշտութեամբ զաւր անցուցաք,
Բամբասանաց տեղի տրուաք,
240 Որ այս շարիս հանդիպեցաք:

Լալով ասեմ թէ Տէր մեղայ-
Դու արարիչ մեզ ողորմեայ,
Ի այլազգեաց զմեզ ազատեայ,
Ի այս ցաւէս դու կազգուրեայ:

245 Դարձեալ կրկին հրաման հանեց,
Ամէն քաղաք առմաշ զքրկեց,
Զգրչուի հայերն ամէն բռանեց,
Զեկեղեցիքն ամէն մահրեց:

Զերիցանին զվոյթըն ձենեց,
250 Եւ տկամայ զիւրեանք կրնքեց:

226 հողեփեռնէս Ա: — 228 աղեքսանդրէս Ա:
— 232 մտացաք K: — 239 տեղի տրուաք բամբասան-
նաց P: — 244 դու] շուտ P փարատեա KP: —
246 յարմաշ A արմաշ P խրկեց HP: — 247 զամէն KP:
— 249 զերիցանին A: — 250 յտկամայ A:

Լուսաւորչին հաւաւն հանեց,
Մեծ հրամանաւ ապրապրեց:

Թե զինչ հայ կայ թող ճշկըբաին,
Կանայք 'ւ աղջկունք ի միասին,
255 Թող հայ չկենայ ի մեր երկրին,
Ամեն Հոռմի հաւատ լինին:

Եկեղեցի զինչ կայր հայի,
Խոթին, Սերաթ, Եաշպաղարի,
Վասլով, Պոսչան, Ուռումանի,
260 Ամենեքեան հիմըն քակի:

Սաստիկ հրաման եհան կրկին,
Չեկեղեցիքն աւերեցին,
Չինչ անաթ կայր կողոպտեցին,
ՉՀայոց զբրեանքըն այրեցին:

Պոսչան քաղքին եկեղեցին,
265 Ոսկով պատկերք զբրած միջին,
Հաս մալ խարճած վերայ նորին,
Յիշատակ էր Քրիստոսուրին:

Վոյվոսային աղաչեցին,
270 Հազար կարմիր տանք քեզ ասին,
Ըսկիք, խաշեր եւ զանաթնին,
Մի աւերել զեկեղեցին:

Պեղծ վոյվոսան նոցա ասաց,
Չխընդիրքն նոցա ոչ կատարեաց,
275 Անպատճառ քակել ասաց,
Թե չե գըլխոցդ էր գուք զբրկած:

254 եւ. A: — 255 ի յիմ K: — 257 եկեղեցիք KP: — 258 սերաթ A յասպաղարի KP: — 259 վասլով A վասլու P պոչան P: — 260 հիմնն KP: — 263 եւ. զինչ K եւ զանաթք կողոպտեցին P: — 264 եւ. զհայոց P: — 264 պոչան KP: — 266 օսկով A: — 270 ասցին KP: — 272 աւերեր KP:

Քաղաք մի կայր Առուստանի,
 Ինքըն փորրիկ բարով ի լի,
 Շատ հայ աղղ կայր ի յայն տեղի,
 280 Խիստ սուլվաթ վարք եւ անուանի:

Երեց մի կայր իւրեանց միջի,
 Եւ շատ դանձով բարեաւք ի լի,
 Հեղ եւ հանդարտ ամենայնի,
 Հիւրամեծար էր աղքատի:

285 Տարին յստեան զնա կացուցին,
 Ասցին թէ մուտ հաւատ հոռմին,
 Թեւ չէ տանջենք անհրճարին,
 Բանգ եւ ի մահ աղջամբղջին:

290 Տէր խաշատուր քաջ եւ արին,
 Պատասխանեաց ի դէմ նոցին,
 Չեմ ուրանալ զհաւատըս հին,
 Չգաւանութիւն Լուսաւորչին:

Ի Մինթանաց երկրէն ելայ,
 Հաւախս համար պանդրխտեցայ,
 295 Ըզիմ հաւատն ոչ ուրացայ,
 Ի այս երկիրս բընակեցայ:

Եւ այլ բազում բաներ ասաց,
 Թեւ ձեր հաւատն ու դուք կորած,
 Ամէն աղղէ աշից ելած,
 300 Օլախաց աղղ հոտած նեխած:

Պատասխանեաց շար վոյվոտան.
 Ծոյ հայ երեց ամբարտաւան,

277 կայր Վ՝ՆԷ P: — 280 սուլվաթ վարք K: —
 282 բարով KP: — 285 զինքն P: — 286 սոսցին A:
 — 288 աղջու մբղջին K: — 293 մինթանայ P: —
 299 աշիչ A: — 300 օլախացն հաւատածն KP եղած P:
 — 301 պեղծ P: — 302 ծն P առ K էրեց A:

Ի այս վերջին ժամանակի,
 330 Հայոց ազգքս կայ վրտանգի,
 Եւ տարագիր ի աշխարհի,
 Այս Օլախաց փոքրիկ երկրի:

Վայ եւ եղուկ հազար բերան
 Հառաչեցէք ամենեքեան,
 335 Այս Օլախի Հայերս սր կան,
 Ի հաւատացըն զբրկեցան:

Եկեղեցիքըն քակտեցան,
 Այն սուրբ տաճարըն անտես եղան,
 Ազնիւ գրբեանքն հուրն այրեցան,
 340 Չայնք պաշտամանցըն վերացան:

Խիտ գեղեցիկ անաւթք կային,
 Խաչ եւ բակի եւ շուրջառնին,
 Աղէկ մարդկաց յիշատակնին,
 Բաժին եղաւ Օլախ ազգին:

Այն քաջ ուսած երիցանին,
 345 Քաղցրարարառ սարկաւազնին,
 Թագաւորըն եւ զայլելունին,
 Յանկարծակի խափանեցին:

Այն հրաշալի գիշերժամնին,
 350 Եկեղեցեաց ուխտի նորին,
 Չայն հանդիսաւոր մատաղնին,
 Չնրնջեցելոց մեծ թագաւմնին:

Մեծի ծնընդեան չորաւ հնէին,
 Առաջաւոր եւ մեծ պատին,

329 կան KP: — 330 տարայգիր A: — 335 օլախաց KP: — 338 ա. այրեցան KP: — 340 ի ժամանակին (-ակգքն P) ոչինչ գարձան KP: — 345 իրիցանին A: — 347 զայլելունքնին HP: — 350 զեկեղեցեաց ուխտ ի յորին K զեկեղեցեաց ուխտի որին P: — 351 զան հանդիսի զմատաղնին KP: — 353 չորահնէացն որին KP: — 354 առաջաւորք սուրբ մեծ պա-

355 Տեառնընդ առաջ քառանորդին,
Եւ աւետման սրբոյ Աուսին:

Արմաւենեաց ծաղկազարդին,
Մեծահանգէս զաակի աւրին,
360 Յինանց վըճար համբարձմանին,
Եւ Հոգւոյ դաշխտեան աւրին:

Վարդաւառին աւր կիրակին,
Աստուածածնի ննջման աւրին,
Խաչվերացի սրբոյ ուխտին,
Եւ այլ սրբոց որ տաւնէին:

365 Այն հրաշայի մեծ աղաւթքնին,
Որ կարգացուէր ժամատեղին,
Զտառնըն սրբոց խիստ պատուէին,
Եւ զակրուծի աւր կիրակին:

Ամեներեան ոչինչ դարձան,
370 Ժամ՝ եւ աղաւթքն խափանեցան,
Իրիցանիրն կարգէն անկան,
Եւ ժողովուրդքն մայրեցան:

Յերկրոց երկիր շատոք անկան,
Քահանայք եւ աշխարհական.
375 Բազում եղբարք բաժանեցան,
Ղարիպաւթիւն վրտարեցան:

Ազք ի կանանց խիստ հեռացան,
Ի այլ քաղաք բընակեցան,
Ով է տեսել այսպէս խեղճ բան,
380 Վայ եւ եզուկ հազար բերան:

սին K առաջաւորի սուրբ պատին P: — 355 քառա-
նորդին KP: — 360 հոգւոյ A յորին P: — 363 եւ սուրբ
խաչի մեծի անին KP: — 365 աղաւթքնին KP: —
367 զորն KP: — 373 շատոք KP շատ ոք H: —
375 եղբայրք AP: — 377 ոքք K:

Ով անիրաւ շար թագաւոր,
Թող դու լինիս գըլուխ ի կոր,
Քո մեծութիւնդ լինի խոտոր,
Որ Հայոց ազգն արիւր մուր:

385 Բընաւ դու շեռ մեղազրելի,
Ով արբանեակ սասանայի,
Աստուած երկրի մի բարկացի,
Չար թագաւոր յայտնի լինի:

390 Ի մեր անրաւ գործոց շարեաց,
Յասումն ետուր Հայոց ազգաց,
Իւր սուրբ մարմինն ոչ խընայեաց,
Ես արկանել ներքոյ ստաց:

Յառաջն իւր սուրբ ասունքն մասնեաց,
Ըզսուրբ մեռանն յերկիր ջրբուեաց,
395 Չիւր սուրբ գրբեանքն հըրով սյրեաց,
Չեկեղեցւոյ հիմքն շըրջեաց:

Եկեղեցին քար եւ կիր է,
Եւ իւր անաթքն ի այլ նիւթ է,
Եւ սուրբ գրբեանքն ուսուցիչ է,
400 Խաչ եւ բսկիր ի արծաթ է:

Բերան շունին որ բամբասեն,
Ոչ ձեռս եւ սաք որ մեղանշեն,
Վասըն մեղաց մարդկան որ են,
Յոյցըս մարդկան պատիժ կրբեն:

405 ՉՀայոց ազգըն դառն մասնեաց,
Ի ձեռս արանց բրանաւորաց,
Ի հաստաց զիւրեանք զըրկեաց,
Ծաղըր եւ նախատինք զըրացեաց:

384 արեւ K: — 396 շեկեղեցի հիմէ KP: —
399 պեպեւ նիւթէ KP, առ 399—400 եւեւեւեւեւեւ
թիւթ P: — 407 զիւրեանք KP: — 408 ծաղըր ն. արար
զ. KP:

410 Աստուած փրկի է ի այլ շարէ,
 Եւ այլ մեծ մեծ պատուհասէ,
 Ի յաշխարհիս թէ շարշարէ,
 Անանց կենացն անսես շառնէ:

Յոյս ունիմք առ Տէրն ամենի,
 Որ ողորմի Հայոց ազգի,
 415 Ով որ շարկամ եղաւ մեղի,
 Անդ ահագին ատեանն դատի:

Քահանայք եւ աշխարհական,
 Խրնդրեմք ձեզնէ հառաչական,
 Դարձիք մեղաց աղանդական,
 420 Լալով սուէք ըզՏէր մեղան:

Ես անարժան մեղաց գերի,
 Մինաս անուն պարսաւելի,
 Ես եմ զարիպ հայաստանցի,
 Թոխաթ անուն քաղաք կոշի:

425 Ձայս դառն աղեաս աշաւք տեսի,
 Այն Օլտիաց փոքրիկ երկրի.
 Փորձանք եկաւ Հայոց ազգի,
 Քահանայից եւ ժողովրդի:

Յանդէտ մըտացս յառաջ եկի,
 430 Եւ սակաւիկ ոգրս ասացի.
 Ձձեզ աղաչեմ յոյժ տենչալի,
 Ձխս յիշել առնէք արժանի:

Մեղաւքըս լի եմ անարժան,
 Ոտից ձերոց լինամ կոխան.

410 եւ չափն KP մեծամեծ KP: — 413 անդ
 տեղ P: — 415 եղեր KP: — 417 եւ չափն KP: —
 418 խնդրեմ KP: — 423 հայաստանի K: — 426 այս
 KP: — 428 եւ չափն KP: — 429 եկան KP: —
 430 եւ սակաւ ոգրս գրեցան KP: — 431 ա. զամե-
 նեսան KP: — 432 զխս յիշելոյ արէք արժան KP:
 — 433 եմ 'ւ H: — 434 լինիմ KP:

435 Չիբնայէք ըզչայր մեզան,
Ըզտարր ազաւթքն տէրունական:

Աւրհնութիւն տուք դուք միարան,
Երրորդական աստուածութեան,
Որ զմեզ փրկէ ի այլ ցաման,
440 Այժմ՝ եւ յաւէտ եւ ապագան:

2.

ՏԱՂ ԵՆ ԳՈՎԱՍՏԵՆՔ ԸԵՐԻՍԻ

Ի Թոխաթցի Մինաս գարէ ասացեալ որ ի Լոյսոց
տունն վախճանեցաւ:

Ի հոգոյ հաւասար անձնէ
եւ անարժան ձեր ծառայէ
Ի Թոխաթցի Մինաս գարէ
չստ կարաւտով բարեւ հասցէ:

436 տէրունեան K: — 437 դուք տուք K: —
440 աւէտ AP ապագայն KP:

Չիբնայէք՝ A = Թ. 797, ԹՂ. 104բ—108ա (2. 4):
155ա—159բ):

D = Թ. 343, ԹՂ. 213ա:

B = Թ. 160, ԹՂ. 201բ:

C = Թ. 493, ԹՂ. 68բ:

E = Թ. 499, ԹՂ. 3:

Չիբնայէք՝

K = Կոստանեանց՝ Կոր ժող. Ա. 50—56:

S = Սիսն, 1894, էջ 132—135:

M = Արեւելեան Մամուլ, 1886, էջ 18—19:

Թոխաթցի... Թոխաթցի... Լոյսոց... Լոյսոցի
Կոյ Երեսու որդու [զոյնն ասա] A Կոյնն DCE վան
հերթի K այս գովասանք հերթայի | գոր (Կոյնն M)
ասացեալ (+է M) Մինաս գարի | որ քաղաքու էր
Թոխաթցի | յետոյ մեռաւ Լոյսանայի (Երեսուանի M)
BM գովութիւն ի վերայ հերթայի S: — 1 յանձնէ A:
— 2 յանարժան B: — 3 Թոխաթցի A Կոյնն ասա
BM: — 4 կարասու B Կոյնն Կոյնն Կոյնն Կոյնն
Կոյնն Կոյնն կրկնեմ յուզիզ սրտէ BM:

5 Ձորպեւորն ձեր հարցանելով,
ի կենցաղոյս սրտնելով
առողջ կենայք յերկար ամով,
թէ ի ցամաք եւ թէ ի ծով:

10 Մշտամուրս մեզոց դերի,
թուղթ զբրեցի հերիսայի,
շուտով առ ձեզ ուղարկեցի,
միթէ բարի խաղար համի:

15 Կամ եւ նայիմ ես զեզերած
անձամբ զքձուժ, մշտաւք կորած
եւ աշուրներբս մբրափած,
կիսահիւանդ էի պառկած:

20 Եանկարծակի զգուռն բացին,
զմոհրած նամակն ի յիս առին
առցին կարգա գու առանձին
ըզքս թըղթին պատասխանին:

25 Լիւանդ մարմինս ի գող ելու
յանկարծ շուտով առողջացու
հոգևով մարմնով ուրախացու
երբ հերիսի խաղար հասու:

30 Լողեւոր տեր ես չի ծառայ
քեզ անառակ սրգի եղայ
եւ զալտեցայ իրբեւ զյուս
թէ արժան շեմ զապուլ արա:

* 6 կ. ձեր M. — 7 կեանք երկար M. — 9 մշտայ-
մուրս A. — 10 թուխս A. — 11 յուղարկեցի B. —
15 եւ չ—նի B աշխրներբս A աշխրներբս եմ BM. —
16 կիսայհիւանդ A եմ եւ B. — 17 հ— լե — յի— D:
— 19 առցին չ—նի M կարգայ AD զսա գու M. —
20 զքոյոյդ D զքոյդ M թըխտին A թխտիդ D թըղթ M.
— 22 յանկարծ չ—նի BM շ. փութով BM. —
23 սիրարս հ. BM հոգով A մարմնով չ—նի BM. —
24 հերիսին DM խաղարն M. — 25 քս B քեզ M.
— 27 եւ զալտեցա B եւ այ ABDM. — 28 թէ չ. M
արայ AD.

30 Խուրք վարդապետ քաջ եւ արի
Արթուն անուամբքն Վանեցի,
չաս հերիսայ կերցուց մեղի,
մէկին հազար իւրեանն տացի:

35 Թէպէտ որ եմ խիստ մեղաւոր
հիւանդ հոգւով, ձեր ալեւոր,
ի ձեր առջեւն եմ գրիխիկոր
ղապուլ արէք սրբախ յորգոր:

40 Բուն բարկենդամբն մաւտեցաւ
ուրախութեան ժամն հասաւ
արեղաթողն բարձրաւ
մարթէթոթոյն անհետ եղաւ:

45 Այս գաւրն տեղն որ մեք անկաք
ամեն բանէ մահբում ելաք
հոգեւորէն զբրկրեցաք
եկաք մարմնայ ծառայ եղաք:

50 Յոյս ունիմ առ Տէրն ամենի
որ մեզ շուտով նա ողորմի
միթէ փութով մահ չի կամի
գառնալք երթալք ի մեր տեղի:

50 Բարկենդան է մի մեղադրէք
զինչ որ տեսմ ի վեր շառնէք

31 ընծի B թնծի M: — 32 իւրեանց D իւրն BM:
— 33 եւ եմ M: — 34 հոգով AD: — 35 գլուխիկոր D:
— 36 սրբախ D: — 37 բարկենդամն BDM: —
39 հարեղայթողն D հարեղաթողն M: — 40 մարթէ
թոթոյն A թորթով D: — 41 յայն BM — 42 ի
ընծ A: — 42 եղանք M: — 43 հոգեւորէ B գրկուե-
ցանք M: — 44 եկաք A եկանք... եղանք M: —
46 միթէ շ. BM նայ A թնձ BM: — 47 նաեւ փ. BM
չք BM: — 49 4-- ի 1-ի CEK բարկենդան BCDEKM
մեղայդրէք A: — 50 զոր թնչ BCEK ի միտ առէք BC
մի անադէք EK:

ըզհերիսին թապաիրն արեք
 եւ կանքիկեկ ուտեցուցեք:

- 55 Ով թոխաթցի Մինաս զբարբ
 ի հերիսին փեշըն կբարբ
 թուլցուր զգաւարից եւ կըշտացիբ
 փափաքանայրդ քս հասիր:

- 60 Այ հերիսայ իմ սիրելի
 ամենեցուն ես ցանկալի
 յերուսողէմ 'ւ ամեն տեղի
 առանց քեզ մատաղ շքլինի:

- Այ հերիսայ իմ դովական
 ոչ դք շքկայ ի քեզ նրման
 ամեն մարդիկ զէմ քեզ դողան
 եւս առաւել ես անարժան:

- 65 Այ հերիսայ դու թազաւոր
 քաշկակըն քեզ է սպասաւոր
 խորվան է քեզ մեծ զինաւոր
 փիլաւըն քեզ նրմանաւոր:

- 70 Այ հերիսայ բնաիր դոված
 ապուրնեքուն մէջն ես արհամ
 մեռեալքն ի քեզ ապսպրբած
 քենով փրկին յամեն մեղաց:

51 զհերիսային BDM թապաիր B թեպաիրն EK
 թապաիր C թապար M: — 52 կանքիկեկ A EK կա-
 նուիկեկ C կանքիկեկ M: — 53—56 — — — — 92ԻՆ
 ԽԻԵ ԼԵ ՎԻԻՎՆ BCEK ՎՆՎՎ M: — 57—60 — — — — 92ԻՆ
 ԽԻԵ ՎՆՎՎ M: — 58 դու BC դուն E: — 59 եւ A
 ու K: — 60 չի յինի C: — 61—64 ՎՆՎՎ C: —
 62 ոչ ուրեք կայ M քեզի DE քեզ K: — 63 զէմ
 քեզ] առջեւդ EK: — 66 քեշկեկըն BCE կեշկեկն K
 է քեզ DK: — 67 խորված C զորաւոր EK: —
 68 փրան CD է քեզ C: — 69 ապուր արհամ EK:
 — 70 դոված EK: — 71 մեռեալքն D մեռեալք K
 զքեզ BCEK ապսպրած K: — 72 ի քեւ K:

100 Քաւել թէ ինչ անգեա մարդ է
որ դքս Տարկիտըն չի գիտե
կամ զքեզ սիրով շքմեծարե
կամ առանց քեզ մատաղ առնէ :

105 Քահանայից դարն երամով
յորժամ բնթրիս լըսեն քենով
զբունըն ծախեն յոյժ խընդալով
թէ հերիտայ կ'ուտենք յուով :

105 Երբժամ որ սնաւաւա լինայ
յեկեղեցին փութան նոքա
այլ ոչ աղաւթք միտքըն կու գայ
թէ հերիտան յերբ պիտի գայ :

110 Զերգ որ ըզհերիտան բերին
բազասաւորքն յառաջ եկին
բզիւզն անոյշ ըզորդեցին
եւ բուրվառով խընկարկեցին :

115 Քահանայից դարն ցընծացին
սարկաւազաց ջեկքըն բերկրին
եւ ժողովուրդքըն խընդացին
եւ ըզպատաւն ըզորդեցին :

120 Երբ զհերիտան բազմեցուցին
յառջեւ քահանայից եղին
տիկ մի գինի այլ հեա բերին
եւ մատրոուակն ի հեա նորին :

կայ M ազգուր AD: — 97 քաւել BC մթէ K վաշ
թէ M ինչպէս KM: — 98 հարկիքն EKM չգիտե KM:
— 99 քեզ D չի D: — 101—120 — վրէ չ—նի M:
— 102 ընդրիս D ընդիս BC: — 103 զբուն ընծեն K:
— կ' չ—նի K: — 107 մթովին BEK: — 108 երբ BEK:
— 109 երբ BC յերբ K: — 110—
140 չ—նի A թ—նի ի'թի—նի շաւաւ: — 111 զի. զանու. շն
BC ըզիւ. զ անու. շն D ըզիւ. զ անու. շն K զորդեցին B
զորդեցին CK: — 113 ցնծային D: — 115 զժողո-
վուրդքըն K: — 116 զորդեցին B զորդեցին CK: —
117 յերբ K հերիտան K: — 118 բերին B: — 120 չ—նի

- ԱՅ հերիսայ զիս խեղճ արիբ
 որ յայս երկիրսս ձրգեցիբ
 տարին անգամ շես հանգիպիբ
 որ զքեզ ինձիկ ի կեր տայիբ:
- 125 ԱՄ խիստ անոյշ ես հերիսայ
 երբ արդար եղըն շատ լինայ
 կակուզ հացիկն բնկերանայ
 ով որ ուտե ու բախանայ:
- 130 ԱԼ ի՞նչ գովանք տանք հերիսի
 երնեկ անոր որ հանգիպի
 կամ ես եւ գուն մէն պիտեի
 ի սրբախ մէջ տեղըն տայի:
- Զինչ ազգ որ կան ի յաշխարհի
 քեզ գովանք տան ի հետ ինձի.
 135 եւ փափագին ի գէժ քեզի
 որպէս մեղու ի գէժ ծաղկի:
- Վարդապետաց գասք ամենայն
 կրանաւորքըն միարան
 յորժամ լըսեն բղհերիսան
 140 ամենեքեան զվանքն ու բանան:
- Իրիցականքն ամենեքեան
 զերիցկընձն ըզմարկըն տան,

այս ԿՆԱԸ D: — 122 որ ի Լեհաց երկիրս ձ. K: —
 123 ա. մ. B ա. մ. D: — 124 ընծի B ընձի C թնձի
 KM կիր M: — 125 այ BCM անուշ CDK: — 126 եզգ
 KM: — 128 հո լե Գրչւնայ C: — 129 զինչ M աստ
 BM աստք D հերքսի B հերեսին DM: — 131 եւ ես
 ու B գու. DM մեկ B միմակ թնեի D: Հո լե Գրչւնայ D:
 — 132 ի յայն M մեջըն BM տեղի B քեզ տեղ M:
 — 133 զի B: — 134 գովասանք B ի յայն BM ընծի
 B թնծի M: — 138 եւ կ. M: — 139 տեսնուեմ M: —
 140 հո լե Վոյ A . . . քն ու բանան Բոսիւնայ. —
 141 երիցականքն BKM ամենայն K: — 142 զերեց-
 քնոն M թարկն K:

զամեն ուսուցիչն մտանան
վաղեն 'ւ երթան ի հերիսան :

- 145 Աղքատք եւ կոյրք որ կու մտնան
ծերք եւ արդուք կին պատուական
ամենեքեան համանգամայն
վաղեն 'ւ երթան ի հերիսան :

- 150 Մահակապանքն ամենեքեան
թողան զփիլան եւ ըզգարտան
բոփախլուան եւ ըզզբբվան
եւ գան ուսեն ըզհերիսան :

- 155 Կերակրոց մէջն եւ գու գոված
Լուսաւորիչն զքեզ յարինեաց
արար ըզքեզ եւ հաստատեաց
եւ կերակուր մեզ պատրաստեաց :

- 160 Աղնիւ ծաղկանց գու նրման եւ
համասփիւռի վարդի թերթ եւ
յոր տեղ որ է եփեն ըզքեզ
անմահութեան հոտըն բուրես :

Որպէս զտկի անապական
եւ անգին քար պատուական
մեռած հոգիքն ուրախանան
եւ կենդանիքըն քեւ ջրնծան :

143 ուսուցիչն BKM, — 146 պատուական A, —
147 համանգամայն A, — 149 տանինն պարսիկն մահ-
ակապան M, — 150 զզգարտան BK, — 151 ըզգարտան M,
— 153—156 արիւն շունչ M, — 153 մէջ K որհմած B,
— 154 լուսաւորիչ K յարինեաց A որինեաց K, —
158 համասփիւռի վ. A համասփիւռ եւ (B եւ շունչ)
վ. BKM տերեւ եւ B, — 159 ուր K որ M, —
160 հոտ կուր. BM հոտը K, — 161 տկի K, —
162 քան զանգին M տկ եւ B տկն K եւ պ. BKM
պատուական A, — 163 քեւ (քեզ K) ջրնծան BK, —
164 ուրախանան BK,

165 Հարք եւ կորարք իմ պատուական
մարեր քուրեր ամենեքեան
խընդրեմ ձեզնէ լալտական
որ շի մունայք ըզհերիսան :

170 Երբ որ եփէք զհերիսան
ինձ զարիպիս կեր տաք արժան
ի յԱստուծոյ գարնցի փոխան
արքայութիւնն անանցական :

175 Մեռածքն ամեն ի հոգ տապան
յորժամ լըսեն ըզհերիսան
ցընծան հոգիքն եւ զուարճանան
եւ արարչին մերոյ փառք տան :

180 Ի թուականիս հազար ամի
եւ տասն 'ւ երկու թիւ տեղի
եւ ի յամենանն փեարբուարի
ուրն եր ուրբաթ հինգ համարի :

Բայց այս զարիպըս Թօխաթցի
Մինաս անուն մեղաց գերի
եկի անկայ լավաց երկրի
կարուտ մնացի ես հերիսի :

185 Ծեր ալեաւք եմ եւ ըսպիտակ
ակուայ շի կայ բերանս գարտակ

166 մայրեր քոյրեր M: — 167 ի ձեռք K լալտական BK լալտական M: — 168 մունայք B: — 170 տայք M: — 171 գարնի A տայք M: — 172 զարքայութիւնն A արքայութիւնն K: — 173—176 արքայութիւնն BK: — 175 հոգեւոյ BK: — 176 մերոյ լալտական BK գոհութիւն B գիտուս K: — 177 թփականիս AKM: — 178 եւ ժր A 'ւ լալտական BM: — 179 եւ լալտական M յամենան B: — 181 այս] եւ K թփականիս B: — 183 լավ B լավ K քարարք BK: — 184 եւ լալտական B հերիսայի B: — 185 եւ լալտական BK: — 186 շի կայ K:

- 5 Քո սէրն իմ սրտիս միջին
 է պատրուս, ծաղկեալ զանազան.
 Գու ես վարդ անոյշ Հոտով
 ու կանանշ զինշ բղմանու շակն:
 Գու ես պայտասան Հոտով
 եւ բուրմամբ Հոգւոյն սրբութեան:
 Շքնորհքն որ ի քէն բղխե,
 նա խնդան Հոգիք բանական:
- 10 Քարոզ ես Հոգւոյն Արքայ
 եւ խրախոյս առ որդիս մարդկան,
 Համեղ ու քաղցրիկ խոսիս,
 որ դառնան աստուածսիրութեան:
 Մոլորելոց խրատ ես
 եւ դարձուցիշ խիտ անբողամաց,
 Լոյս ես դու ի Հոգւոյն Արքայ,
 քեւ ցնծան Հոգիքն ի կայանս:
 Գու ես նուձուֆար ծաղիկ
 որ բուսնի անհուն գետերն այն.
 խիտ ես գեղեցիկ գունով,
 որ խնդան մարդիկն ի վրան:
- 15 Հիրիկ, կինաման, շուշան
 եւ նարգոս, ծաղիկ մեռանի,
 Եղէգնախունկ ես Հոտով,
 որ ծըխեն ի սուրբ սեղանի:
 Քրքրում եւ զբնուս, Հալուէ
 եւ բստաշիս, գազրէ Հնդկական.
 Մարդիկն որ վաճառ գրնան
 ու գրնեն, խնդութեամբ դառնան:
 Անունդ Արթնութիւն կոչի
 Գրիգոր զուարթ պետական.
- 20 Աստուած դասակից առնէ
 զքեզ գնդին առաքելական,
 Առ ձեզ պաղատանք յընկնիմ
 իմ եղբարք Հոգեւորական.
 Բերան մ'ողորմիս սուէք
 Մինասիս մեղոք պարտական:

4.

ՏԱՂ Ի ՎԵՐԱՅ ՄԱՀՈՒՄՆ

Տեսէք զուք զարմացք բազում,
 Թէ քանի մարդ ի հող զարկեր.

- Մահն բաժանեաց զմեզ,
 կորուսար զոր ինք ժողովեր.
 Համարս տալոց եմք մեք,
 արարչին զոր ինչ եմք գործեր,
 Այ վայ զանաշառ. առեանն,
 ու զահեղ բարբառն լսել:

- 5 Գանի Ադամոյ որդիք
 են ծնել յայս կեանքս ու մեռել
 Ու զերգ զանասուն անբան,
 կենդանիքս աստէն ժւրբել:
 Բայց որ իմաստունքն են լել,
 նա զայս կեանս ունայն համարել,
 'Ի յանդէնն իւրեանց տուն շինել,
 միամիտ ի ներս գնացեր:
- Սուտ է այս կենացս փասք,
 'Ի աշխարհի վայելքս ամենայն,
 10 Դու իմ զայս երազ ասաց,
 Սպումն ունայնի ունայն:
 Եսայի ծագիկ սակ,
 եւ սառեր որ միշտ բնթ անան,
 Երբ սակաւակաց կոշէ,
 ի յերկրի զկեանք որդոց մարդկան:
- Երբ թիւն կենաց լցուի,
 ու մահու օրերն մտակ
 Ոչ սակի 'ւ արծաթն աւզակ,
 'Ի ոչ հեծելն թէ անհաշիւ է:
 15 Բայց արգարութիւնքն մէն,
 որ փրկէ զմարդն ի մահուանէ:

Չիւս-իւր' Ա = Թ. 441, ԹՂ. 4 ա:
 Խուր-իւր' չ-իւր' Ա:

Որպէս արքային եղեւ ,

որ ասեմն իւրն Եզեկիէ :

Է մարդ իմացիր զայս կեանքս ,

դու գիտես որ շէ մնացական ,

Չմահն մտացեբ ես դուն ,

ամէնիս նա ասպրնջական

Չոր ինչ Ղզամայ ի վեր

են ծնեալ ամէն կու գրնան ,

20 Չանայ ու բարի գործէ ,

որ յանդէնն շէ ինիս փոշիման :

Մեռաւ նախահայրն Ղզամ ,

ու ծնեալքն ամէն ի նմանէ

Հող էր եւ ի հող դարձաւ ,

զոր եւ Տէրն էառ ի յերկրէ :

Մենք որ մնացինք յետոյ ,

կարծեցինք մեզ մահ ոչ տիրէ .

Հանցեղ զնալոց եմք մեք ,

զերգ զստան որ հողմն հալէ :

25 Մարդուն ինչքն յուր վինի ,

նա բնաւ ինքն շի հանդշի .

Ոչ անուշ ի քուն վինի ,

'ի ոչ ցերեկ ինքն դադարի ,

Չերգ զնաւ ի մէջ ծովին ,

հանապաղ ինքն աստանի ,

Մինչ մահու հրաւերն զայ ,

բմբանէ զնայ յանկարծակի :

Իսկ ոչ խրատին մարդիկ ,

թէ մահու որն գալոց է ,

30 Մտանան զահագին տանջանքն ,

զբազու մանդբբ ժողովէ

Չինչ որ աստ գործեալ լինին ,

անդ մէկին հաղար վճարէ

Չանայ զքեզ ի զստ պահէ ,

ի մեղաց եւ ի շար գործէ :

4.

ՄՏԵՓԸՆՈՍ ԹՈՒԹԸԹԵՅԻ

Ս Տ Ն Փ Ա Ն Ո Ս Թ Ո Խ Ա Թ Ե Յ Ի

Եւ դոկիա կամ Թօխաթ ԺԶ դարու երկրորդ կէսին Փոքր Ասիոյ ամենափարթամ եւ վաճառաշահ քաղաքներէն մին էր, վայելուչ գրից մէջ: Բնիկներէն մին՝ Յակոբ Թօխաթեցի, օտար երկնքի տակ հայրենիքին կարօտով՝ այսպէս կ'երգէր անոր գեղեցկութիւնը (Հայաստանում, Գ. էջ 317—318).

Եւ դոկիա դու գովական,
 նման երկրին Պաղեստինեան
 Բաղում բարեօք եւ զանազան,
 ի քեզ բնակել շատ ոք ցանկան...
 Այլելուագեղ է նկար քոյին,
 ի մէջ երկու ձորամիջին,
 Թիկունք տրեւալ եւ դու գարին,
 եւ կու հայիս յերես դաշտին:
 Ի քէն բղիւկ ջուր աղբերաց
 ի շորս անկիւն քո տարածեաց,
 Անուշահամ ի ծարաւեաց,
 առօգանող անդաստանաց...
 Այդի դրախտ եւ բուրստան
 շատ կար ի քեզ 'ւ էր աննրման,
 Պտուղք նոցա անուշահամ,
 եւ բուսանէր վարդ եւ շուշան:

Այսպիսի վայելութեան մէջ կուշտ կուշտի կ'ապրէին անդորրութեան մէջ հայ, հռոմ եւ տաճիկ ժողովուրդները: Առանձին կերպով բարգաւաճած էր հայ ժողովուրդը տնտեսապէս՝ նուիրուած ըլլալով վաճառակա- նութեան, եւ կ'ապրէր բարեկեցիկ կեանք մը: Նոյն Թոխաթցի բանաստեղծը կը պատկերացնէ այս անդորրութեան օրերը հետեւեալ խօսքե- րով (Հայապատում, էջ 318).

Նաեւ բնակիչքդ ամենեքեան
 եւ քահանայք քո սրբողան
 Արք եւ կանայք միանգամայն
 Ի բարութիւն քո զուարճանան:
 Քո տղիւտիւ վորքն եւ խօճանին
 փարթամ եւ անուանիք էին.
 Մեծահամբաւ պազիբկեանին
 Խրոխտալով զօրանային...

Արտի եւ մտաց կրթութիւնն ալ նոյն չա- փով առաւելած էր. Ստեփանոս Թոխաթեցւոյ վկայութեամբ այս մասին մեծապէս արդիւնաւոր եղած է Յակոբ Զէյթունցի, որ ժՁ զարուն վերջերք կը վարէր Թոխաթի առաջնորդու- թիւնն, առանձին կերպով հսկելով մտաւոր զարգացման վրայ: Ստեփանոս կը գրէ (Հայա- պատում, Գ. էջ 313).

Ի շահանիւն էր ինք քոյն
 Յիւր շահն ինքն ինքն շահի,
 Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի
 եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղաքի:
 Տէր ինքն ինքն էր ինքն շահի,
 եպիսկոպոս, հարեղանի,

Սարկաւագունք եւ զըպրընի,
 շատ մաճակալք եւ մըշակնի,
 Երբ կանգնէին ի ժամանկի,
 գոռայր տաճարն նրման ամպի,
 Երգք, Թագաւորք՝ ւ Ալէլու, քնի,
 Գանձեր, Տաղեր եւ Մեղեգի:

Խաղաղութեան այս շրջանը երկար չվայել-
 լեց Թոխաթ: 1599—1602ի ապստամբական
 շարժումն ի Փոքր Ասիա՝ առաջնորդութեամբ
 Արզուհէալիմ Գարա Եազըճի (Սեւ գրիչ) կո-
 չուած աւազակապետն, որ Օսմանեան բանակի
 Եւրոպական ռազմադաշտէն փախստական զի-
 նուորներու գլուխը անցած կ'ասպատակէր Փոքր
 Ասիան, — մեծապէս քայքայեց Ռուհա, Սե-
 բաստիա եւ ուրիշ կենդրոններ այն ինչ սկիզբն
 առած բարգաւաճումը: — 1600, Ապրիլ 25ին
 երբ օսմանեան բանակն Հաջի Իբրահիմի ա-
 ռաջնորդութեամբ՝ պարտուեցաւ Կեսարիայի
 քով՝ Գարա Եազըճի իւր 30.000 հրոսա-
 կախմբով աէր եղաւ բովանդակ Փոքր Ասիոյ
 Սեւ Եազըճիի մահուրնէն ետքը (1600) ահաւոր
 բանակին գլուխն անցած անոր եղբայրն Գէլի
 Հիւսէին՝ ասպատակեց Թոխաթի շրջակայքը, եւ
 ինքնին Թոխաթ, ուր կը գանուէր Վեղիւր Հա-
 սան, ամսոյ մը պաշարումէ ետքը աւար եղաւ
 Գէլի Հասանի (1602 Մայիս 29), որ հրով եւ
 սրով մաշեց բովանդակ քաղաքը: Այնուհետեւ
 բանակն հրոսակախումբերու բաժնուած՝ ասպա-
 տակ սփռեց բովանդակ Փոքր Ասիա¹, Ժամա-

¹ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches II, S. 651-652.

Նակակից յիշատակագիրները «Ճէլալիներու ապստամբութիւն», կ'անուանեն այս շարժումը եւ մանրամասն կը պատմեն անոնց աւերածութիւնները: Թոխաթ քաղաքի առման մասին մանրապատում է մանաւանդ Ստեփանոս Թոխաթեցի իւր Ընդարձակ Յիշատակարանին եւ Ողբին մէջ: Առանձին ողբեր յօրինած են նաեւ Յակոբ եւ Ղազար Թոխաթեցիները:

Թոխաթի բնակիչներէն որոնք որ ապստան գտան լեռներու վրայ, կրցան ազատիչ մահուան օրհասէն: Սովի որ քիչ յետոյ յաջորդեց, աւելի դառնացուց մնացածներու կեանքը, որոնք ստիպուած թողուցին հայրենի հողն եւ օտարութեան դիմեցին: Սարսափի օրերուս կարճաօտ նկարագիրն է հեռեւեալը՝ Ստեփանոս Թոխաթեցւոյ գրչէն (Հայաստանում, Գ. էջ 315).

Երբ շարն եկաւ յանկարծակի,
Սեւ Եազըճին ի Թոխաթի
Յրբվեց զամենըն ոնց փոշի,
Չբգեց զամենն մի մի աւելի,
Ոմանք զնացին յԸտտամպօլի,
Ոմն ի Պուրսայ, յԱտրանայի,
Շատք զբնացին յԱռուսէլի,
Ֆրանկաց տուն, Պուղտան, Ահհի:

Այս փոխտակածներու թուին մէջ էին նաեւ Ստեփանոս, Ղազար եւ Յակոբ Թոխաթեցիները, որոնք օտարութեան մէջ ապրեցան այնուհետեւ եւ անուանի հանդիսացան իրենց գրական արտագրութիւններով: Ա՛ռ զեմ այս

երեք հայրենակիցներու կենսագրութիւնն առ
հետզհետէ՝ համառօտ ակնարկով մը անոնց
գրական գործունէութեան վրայ:

Ստեփանօս ծնած է 1558 (Ռէ) թուին,
Օգոստոս 15ին թոխաթ քաղաքը (Յիշատ.,
Թ. 2 -.): Նորը անունն էր Սարգիս, եւ մօրը՝
Ճանփաշա (Յիշատ., Թ. 2 շ. եւ Հայաստա-
տում, էջ 316). ունէր երկու քոյր՝ Յուս-
տեանէ եւ Էմին (Յիշատ., Թ. 2 շ.) եւ կրտսեր
եղբայր մը՝ Տէր Յակոբ, որ միաժամանակ աշա-
կերտած է իրեն եւ վաղամեռիկ եղած 1601ին
ի թոխաթ (Յիշատ., Թ. 2 շ.). եղբօր մահն
ողբացած է ապա նաեւ առանձին օղբով մը
(տե՛ս վարը):

Իւր բնակութիւնն ունեցած է Ստեփանօս
թոխաթի Պաղարձուի թաղին մէջ (Յիշատ.,
տե՛ս վարը), ուր կը գտնուէր քաղաքին աւագ
եկեղեցին եւ անշուշտ նաեւ դպրատունը, ուր
ինքը կ'ուսանէր: Թոխաթի Ողբին մէջ կը հրա-
ւիրէ ընթերցողները (Հայաստաւում, էջ 313).

Երթանք ի թաղ Պաղարձուիին,

որ է աւագ եկեղեցին.

Եւ է անուն Ս. Սարգսին,

արագահաս զօրականին

Հաս քրիտոնեայք կայր յայն թաղին,

ամէնքրն ճօխ տանուաւրնի,

կարգացողներ հասկըցողնի,

առատանեռն խօճանի:

Ուսուցիչն եղած է Պետրոս վարդա-
պետ. ունինք գրուածք մը՝ կ'երեւայ 1590էն,

որուն խորագիրն է՝ «Թուղթ գովասանութեան ի Ստեփանոս Թոխաթեցւոյ առ ուսուցիչն իւր Պետրոս արքեպիսկոպոս, (տես վարք), Յակոբ Զէյթունցի հաւանօրէն իւր աշակերտաց թուին մէջ ունեցած չէ գինքը»:

1677 (ՌՒԶ) թուին կ'ամուսնանայ Ստեփանոս Յուստիանէի հետ (Յիշատ., Թ. 2 - . 2.), ուսկից կ'ունենայ Եսայի¹ եւ Հռիփսիմէ անուն զուակներ: Ստեփանոս որ եկեղեցական վիճակի հետամուտ էր՝ քիչ ետքը՝ 1580 (ՌՒԹ) թուին կը ձեռնագրուի երեց (Յիշատ., Թ. 2 - .)՝ հաւանօրէն վերոյիշեալ Պետրոս արքեպիսկոպոսէն (Կարկառեցին):

1589 (ՌՒԸ) թուին ուխտագնացութեամբ այցելած է Երուսաղէմ, ուր եւ «մղտեսի» եղած է ընտանեօր (Յիշատ., Թ. 2 - .):

1602ին՝ Թոխաթի պաշարման ժամանակ հօն կը գտնուէր Ստեփանոս եւ կրած է Սեւեազըճիներու անագորունութիւնն սեպհական կաշւոյն վրայ: Իւր գլխէն անցածներու մանրամասն նկարագրութիւնն տուած է այն Շարակնոցին վերջը, զոր իւր եղբայրն՝ Տէր Յակոբ սկսած էր գրել եւ վաղահաս մահուամբն ընդհատելով՝ շարունակած էր Ստեփանոս եւ աւարտած: Այն աղետարչ տողերէն յառաջ կը բերեմ հոս միայն հետեւեալ պարբերութիւնը.

¹ Եսայի կ'ամուսնանայ Խաւովիքի հետ եւ կը հետեւի եկեղեցական կոչման: 1621ին կ'ամուսնուի առ «մղտեսի» տէր Եսայի (Յիշատ., Թ. 2 2.):

«... Եւ զիս զանարժան զՍտեփանոս էրեցս բռնեցին Է Տոգի եւ չորեցուցին եւ հանեալ զչալախ թուրն կամէին քեշտել զչլինքս. եւ մի ոմն ի նոցանէ ասէ. Եկայք թուֆանքով նշան զնենք. եւ այլքն սկսան չալախ թրի յետեւով ծեծել թէ մեզ մանչ եւ ըսզակ ջրցուր. եւ յետոյ տարեալ ի դուռն մի եւ կապեցին զձեռն ի յետեւս եւ կախեցին այնպէս որ թեւերս շիտկեցաւ եւ առեալ Ք Տոգի հաստ բրօք այնչափ հարին որ ձայնս հասաւ եւ չուանն կարեցաւ. եւ անկայ ի բարձրութենէն ի վայր եւ խելքս անցեր էր. եւ նորա թողեալ գնացեր են թէ քաշիչն մեռաւ. եւ կատարեցաւ բանն դաւթի մարգարէին թէ քահանայք նոցա անկան ի սուր: Եւ այլ զինչ ասացից զի ոչ թվին շարչարանք եւ տանջանք ժամանակիս¹»

Այսպիսի օրհասական արհաւիրքէն ազատելով փախած է Ստեփանոս (հաւանօրէն ընտանեօք) սարսափի քաղաքէն իւր ապաստանաբան փնտռելով Կ. Պոլիս: 1603 (Ռ՝ԾԲ) թուին կը գտնուէր նա Կ. Պոլիս «ի դուռն Ս. Նիկողայոսի», ուր անդորրութեան մէջ կը շարունակէ եւ կ'աւարտէ իւր եղբօր՝ Տէր Յակոբի կիսատ ձգած Շարակնոցը (Յիշատ., տես Յոյս, անգ.):

Մեծ ապաւորութիւն ձգած է իր վրայ (Սուլթաններու քաղաքը իւր վայելքութեամբն եւ ճոխութեամբը. վերոյիշեալ Յիշատակարա-

¹ Յոյս, 1870, էջ 126-127.

նին մէջ գրոշմած է տողերս. « Եւ էր Ստամպոլ քաղաք իրրեւ զերկինս եւ կամ զժամանակս Կոստանդիանոսի եւ Թարգմանչացն, Բալց կ'երևւայ թէ Կ. Պոլիս իւր բոլոր Տրապոյրոնի Տանդերձ չէ կրցած երկար գոհացնել զինքը. 1604/5ին կը գանենք զինքը Ղըիմ (Կաֆա, Թեոդոսիա), Թոխաթի նուիրած Ողբին մէջ յիշելէն ետքը՝ թէ շատերն գիմեցին օտարութեան՝ կ'աւելցնէ (Հայասպատում, էջ 315).

Որպէս եւ ես իսկ Ստեփանոս
սահեալ անկայ ի մէջ Կաֆայի,
Տընանկ, պանդուխտ, Նըչդեհ գարիպ,
կամ իրրեւ գնու ի մէջ ծովի:

Կաֆայի մէջ իւր բնակութիւնն գտած է Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին, ուր եւ յօրինած է այլ եւ այլ ոտանաւոր գրութիւններ. տեղ մը կը գրէ (Հայասպատում, էջ 316).

Զողբս սասցի Թոխաթ քաղքի,
ի Կաֆայու եկեղեցի,
Առ սոս սուրբ Լուսաւորչի:

Նշնպէս կ'արտայայտուի «Գովասանու-
թիւն Կաֆայու քահանայից վերայ, տաղին մէջ
(Ազգագր. Հանդ., Թ. էջ 72).

Տէր Ստեփանօսըս Թոխաթցի,
Եկի հանդեպ ձեր քաղաքի,
Առ սոս սուրբ Լուսաւորչի,
Ծովահայեաց սուրբ տաճարի:

Այլուր կ'անուանէ ինքզինքը «սպասաւոր
սուրբ Լուսաւորչին եւ Անտոն սուրբ ճգնաւո-

րին», Հոս կը պատահինք իրեն արդէն 1606ին, երբ կ'ընդօրինակէ Տաղարան մը (այժմ Ղ. Ե. Նեոխի, Մխիթարեանց քով. Հմմտ. ԲԶՄ. 1907, էջ 401),

Բացի այս Տաղարանէն, որ «իբր 600 էջ է՝ հաւարածոյ այլ եւ այլ տաղերու, Հ. Պատարեանի ծանօթ է Ստեփանոսի գրչէն ուրիշ տաղերու «Ճոխ հաւարածոյ» մ'ալ (ԲԶՄ. անդ), անյայտ թուականէ. ասոնք ըլլալու են Ղ. Ե. Նեոխիի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 1330 Տաղարանն, որուն 484—675 էջերը գրուած են «1604ին ի կաթայ (Պատարեան՝ Առաքել Սիւնեցի, էջ ԺԸ) եւ թ. 1683, գրուած նոյնպէս ի կաթայ, թուականը անյայտ (անդ, էջ ԻԵ)»:

1608ին (Ռ՝Օ՝Է) օրինակած է հոս նաև Սեբաստիոյ Ս. Նշանի վանոց թ. 82 ձեռագրին մէկ մասը (Գուշակեան՝ անդ):

1614ին կը հանդիպինք իրեն Ղրիմի Ս. Խաչի վանքը, ուր յօրինած է իւր «Գանգատն ի ձեռաց լուոց»:

Թուին հաղար եւ վաթսունի
եւ երեք թիւ այլ աւելի,
Եկի սուրբ Խաչն ի Ղրիմի
եւ դառասպել բաներս ասի:

Վերեւայ թէ հոս ուսուցչութեամբ կը պարապէր Ստեփանոս. վասն զի նոյն տաղի մէջ կ'ըլլայ ակնարկութիւն «աշակերտներու», վրայ, որոնք իր խնամոց տակն են.

Ճանճեր բազում է յայտ տեղիս,
 ու կու կենան ի յայտ պատերազմ,
 Կ'անհանգրստեն զաշակերաններս
 եւ կու նեղեն զգրադիրներս:

Իւր աշակերաններէն կը յիշուի յանուանէ
 մին միայն՝ Յովսէփ սարկաւազ (Յիշատ., Թ. 2 Է.):

Բացի ուսուցչական գործունէութենէ՝ Սահ-
 փանոս պարապած է նաեւ գրչութեան ա-
 րուեստի: Տեսանք վերը իւր գրչէն Շարակնոց
 մը, երկու Տաղարան. «Գովասանութիւն Կա-
 ֆայի քահանայից վրայ», տաղին մէջ կ'ակնարկէ
 թէ օրինակած է նաեւ Յայտմաւուրք մը. [սուրն
 ուղղելով Պարխուտար՝ Սերաստացւոյ՝ կ'ըսէ
 (Ազգագր. Հանդ. Թ., էջ 72)].

Զձեր Այտմաւուրքն ետաք ընձի,
 որ զօրինակսն գրեցի:

1608—1621 շրջանին ալ կ'օրինակէ
 Պատարագի Մեկնութիւն մը: Անշուշտ ունեցած
 է ուրիշ ընդօրինակութիւններ ալ, որոնք չեն
 հասած իմ ծանօթութեանս:

Թէ երբ եւ ո՞ր վախճանած է, չենք գի-
 տեր: Այսչափ ծանօթ է միայն, որ նա 1621
 (ՌՀ) թուին, Յունիս 25ին կը գտնուէր Թո-
 խաթ, ուր կը շարունակէր Պատարագի Մեկնու-
 թեան ընդօրինակութիւնը (Յիշատ., Թ. 2 շ.):
 Այս պարագայէն կրնանք թերեւս հետեւեցնել,
 թէ նա 63 ամեայ հասակին պանդխտութեան
 20^{րդ} տարին թօթափեց զարիպութեան ցուպն
 եւ վերագարձաւ Թոխաթ, հոն հայրենեաց

Թարմ օդով եւ զով ջրով կազդուրելու իր ծերութեան օրերը, եւ այլ եւս չհեռացաւ անկէ: Բախտաւոր պիտի համարուի ինքը այս տեսակէտով, որ այս ցանկալի օրուան հասաւ, որուն այնչափ կարօտալից կը փափարէին համիլ իւր միւս հայրենակիցներն՝ Մինաս, Ղազար եւ Յակոբ Թոխաթեցիներն եւ չհասան եւ կնքեցին իրենց մահկանացուն օտարութեան մէջ: Ստեփանոս այնուհետեւ հաւանօրէն երկար չապրեցաւ եւ հազիւ թէ շօշափեց 30 տկան թուականը:

Նկարագիր: Երջանիկ շրջանի մը մէջ ծնած՝ տեսաւ գառնութեան օրեր. բախտը իւր դժպէտի խաղերն հենգնօրէն խաղաց անոր հետ: Բայց նա տէր լայն սրտի՝ ծիծաղեցաւ բախտին փոփոխականութեան վրայ: Կենաց մէկ երրորդը ապրեցաւ օտարութեան մէջ, անձնատուր իւր կոչման գործերուն. հովուեց ժողովուրդը, վարդապետեց, պարապեցաւ գրչութեան արուեստի. ունեցաւ աշակերտութիւն: Զուարթ, կրակոտ բնութեամբ օժտուած՝ սիրեց ազգային երգերն (ինչպէս ընդօրինակած տաղարաններէն յայտնի է) եւ ինքնին երգեց: Թէպէտ իւր սեպհական արտագրութեանց ամբողջականութիւնն կ'անգիտանամ, բայց մատչելի հասուածներն բաւական են համոզելու համար, թէ Ստեփանոսի չէր պակսեր բանաստեղծելու աւիւն: Ինձի ծանօթ բոլոր տաղերը գրուած են օտարութեան մէջ 1603 էն վերջը. ստոնց մէջ անշուշտ ամենէն քնքուշն էր իւր վաղամեօիկ քաղցրիկ եւ

անոյշ, եղբոր վրայ գրած ողբն, որ ինձի անմատ-
 չելի է: Ասոր համանման ըլլալու են այն Մխի-
 թարական խօսքերն, զոր գրած է «ի տէր պա-
 պան վան տարաժամ դատերն իւրոյ մահուան»,
 իր ամենէն ընդարձակ գրութիւնն է «Ողբն ի
 վերայ Եւդոկիա մեծ քաղաքին», ուր պատմական
 դիպաց զգայուն նկարագրութիւն մը կը պար-
 զուի մեր առջեւ, կապուած դառն յիշատակնե-
 րու հետ, որոնք անբաժին ընկերն եղած են իր
 կենաց: Իրրեւ սկանառես եւ սկանջալուր
 կ'ողբայ հոս Ստեփանոս 1600—1603 շրջանի
 Սեւ Եազըճիներու ուերածութիւնները եւ ան-
 գթութիւնները, որոնց նշաւակ եղան Եւդոկիայի
 եւ առ հասարակ փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ բնակ-
 չութիւնք: Բողորովին ուրիշ խառնուածքի արտա-
 դրութիւններ են իւր միւս գրուածքները, որոնք
 աւելի զաւելջաի նկարագիր ունին եւ ծնունդ են
 իւր զուարթ ժամերուն. Գանգատն ի ձնուաց
 լուոց կը ցոլացնէ անոր զուարճախոս բնաւորու-
 թիւնն. այս ախպէն է նաեւ Գովասանու-
 թիւնն Կաֆայի քահանայից վերայ, ուր
 Ստեփանոս ի վեր կը հանէ եւ կը հենգնէ ժա-
 մանակակից եկեղեցականաց ինքնատիպ բար-
 քերը՝ զաւելջաաբան լեզուով. ծիծաղիլ եւ ծի-
 ծաղցնել է միշտ իւր նպատակը, ոչ երբեք
 վիրաւորել: Թէ այս գրուածքն եւ թէ Ողբն
 կարեւոր վաւերագիրներ են Կաֆա քաղաքի եւ
 ժամանակակից պատմութեան համար: Լեզուն
 շատ անճակ է, ռամկօրէնի նկարագրով, բայց
 հաճելի:

Յիշատակարաններ Ստեփանոս Թոխաթեցոյ կենսագրութեան վերաբերեալ:

1. Գրեցաւ ազնիւ եւ պատուական եւ ընտիր տաղերս ի յաստուածաշէն քաղաքն ի Կաֆա, ի դառն ժամանակիս որ զօթաեախան ճալալիքն երեցին եւ աւերեցին, եւ Ղզլորաշէն Սաֆարն ի գիհաց մի. անտի եկայք փախըստական. միթէ ի հոս հանգչինք. նա՛ վասն մեր բազում մեղացն ի հոս մեծ սով եղել որ բնամարդ տեսեալ չէր. զի մէկ կապիճ ցրեանն Գկարմիր ելաւ. եւ Ա կարմիրն ԳՃ եւ Ծ ըստակ զոր Տէր Աստուած զբարին եւ զողորմութիւնն տայ ամենայն աշխարհի, մանաւանդ Կաֆա քաղաքին, բարեխոսութեամբ սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց ամէն:

Աւարտեցաւ սա թՎին ՌԾԵ (1606) յունվարի Ա ձեռամբ անարժան եւ անպիտան Ստեփանոս Թոխաթեցի իրիցուն ի դրունս սուրբ Լուսաւորչին: Որք բան ինչ օգտիք յիշեցէք եւ ասէք Զայր մեր որ յերկինս. (Յիշատակարան վեճեա. Թ. 1330 Տաղարանին. հրատ. ԲԶԳ. 1907, էջ 401):

2. -. Տէր Ստեփանոսն ծնօ թՎին ՌԷ. Օգոստոսի ԺԵ. թՎին ՌԻԶ կարգեցին. թՎին ՌԻԹ էրէց եղօ. ՌԼԸ յերուսաղէմ գնաց:

Ք. Գրեցաւ պատճէն տումարացս Հայոց եւ Հոռովմայեցւոց եւ այլ խրատներս եւ միաբանութիւնս ի բաւ եւ յընտեր աւրինակէ որ ի յԱմիթ ի վարդապետաց եւ վարպետաց ընտրեալ զոր ես Թոխաթեցի Ստեփանոս էրէցս օրինակեցի

ի կաժան, թժփն Ռ՝ԾԷ. որք բան ինչ օկտիք ի սմանէ յիշեցէք զնօտող սորայ եւ ասասջիք Հայր մեր... (էջ 486):

Է. Գրեցաւ թժփն ՌԿԷ. Սեպտ. Ի (էջ 530):

Ը. ՈՎ Հանդիպողք զՏօղս եւ զփոշիս օտից ձերոց զՍտեփանոս էրէցս Թօխաթցի յիշեցէք... (էջ 555):

Ի Ողորմի Քրիստոս Աստուած ստացողի եւ գրողի Ս. Ճառիս Յովսէփ մեղսաներկ սարկաւագի... մանաւանդ վարպետին իմոյ Ստեփանոս իրիցուն եւ իւրայնոցն. ամեն (էջ 587):

Զ. Գրեցաւ Մեկնիչս Ս. Պատարագին թժականին Հայոց Ռ. Հ, Յունիս ամսոյ ԻԵ ձեռամբ ու մեմն անարժան եւ անյիշելի լոկ եւ սոսկ Ստեփանոս շերիցու, ի քաղաքս Թօխաթ, որ է միջոց Սերաստիոյ, ուր Ս. Քառասունքն կատարեցան, եւ կոմանոյ, ուր Ոսկիրերան ապաշխարութեան վարդապետն Յովհաննէս յետ արսորանացն աստեկեալ վախճանեցաւ. եւ այլ բազմահաւաք սրբոցն, ի թաղս Ս. Քառասունք, որք կարդայք կամ օրինակէք, կամ ի վեր անդ ասէք, յիշեցէք զՏօղս եւ զփոշիս եւ զբարի ծնողս իմ զմիտեսի Սարգիսն եւ զմիտեսի Ճանփաշան եւ զտէր Յակոբ վաղամեռիկ սիրեցեալ եղբայրս եւ զքօրքս զՅուստեանէն եւ զԷմինն եւ զկենակիցն իմ զմիտեսի Ուստեանէն եւ զօրդեակն իմ զտէր միտեսի Եսային եւ զիւր ցաւակիցն զԿասմելիքն եւ զգուստր իմ զՀոթիսիմէ եւ զայնոսիկ որք աշխատանք եւ զերախտիք ունին ի վերայ մեր. Աստուած ողորմի եւ Հայր մեր որ յերկինս ասէք

եւ ձեզ եւ մեզ եղիցի (էջ 154): Ըմտ. Թոր-
գոմ՝ եպիսկոպոս Գուշակեան՝ Յուցակ հայե-
րէն Չեռագրաց Ս. Մշանի վանուց ի Սե-
բաստիա, Թ. 82 (անտիպ):

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

1. Ողբ եւ ոտանաւոր տաղ ի վերայ
Եւդոկիա մեծ քաղաքին որ այժմ՝ Թոսիաթ
ասի, զոր անօրէն եւ անհաւատ Տէլու Հա-
սան Ղարայ Եագրճին ղալի եւ Ճէլալի
յայտնեցաւ, եւ զերկիրս Հայոց եւ Հոռոմոց
յՈւրհայոյ մինչ ի յՈսկուտարն՝ ծովեզե-
րօք եւ քոլորօքն հանդերձ էրեց եւ աւերեց,
թալանեց եւ զերեց. զքաղուսս սպանեց եւ
զշատս փախոյց. զոր ես Ստեփանոս Թո-
խաթցի երէցս՝ զորն աշօք տեսի եւ զորն
ակրնջօք լուայ, եւ զսակաւ քանս ասացի
անյարմար զոլով:

Վեց հազար 'ւ ութ հարիւր թըւին
եւ երկու թիւ աւելորդին

Յեռ ելանելոյ հօր մեր նախնին
ի գրբախաւն մինչ յայս վայրին.

Ի ծնընդեմն Տեառն Յիսուսի
հազար եւ վեց հարիւր տմի,

Չորս թիւ այլ հեան յարարարդի
մինչեւ յայս օրըս համարի:

Եւ մեր թըւին Հայոց ազգի
հազար 'ւ յիսուն մէկ աւելի (= 1602 Մայիս 29)

Մայիս ամսոյ քրտան 'ւ իննի
օրըն շաբաթ շորբորդ ժամի

Եկաւ Եագի եւ Ճէլալի,

Տէլու Հասան Սեւ Եագրճի . . .

Վերջ՝

Տաղիս երգող Սահփանոսի,
 եզրօրն իմոյ Տէր Յակօրի
 Լօրէս Սարգսի, մերս Ճանփաշի,
 Հայր մեր յերկինս սուրբ եղիցի:

260. Մեր Մատենադարանի 797, թղ.
 183 ա (= 2. Կ. 268 ա):

Հրտ. Հայաստանում Գ. § 393, էջ
 307—316 և § 381, էջ 252—253 (տաղ ի
 Կաֆայ, որ այս տաղիս վերջին մասն է. հմտ.
 անդ. էջ 315—316):

Հ. Ելիշան՝ ԲԶԳ. 1865, էջ 187 ծն.
 (= Յուշիկէ Բ. 341) տաղիս գրութեան ժա-
 մանակն կը նշանակէ 1596. որ բնականաբար
 անճիշդ է: Հեղինակն որոշ թուական չէ նշա-
 նակած. բայց ժամանակակից սուլթան Տաճկաց
 ՂԱՏԱԿ ցոյց տալէն (1603—1617) կրնայ
 հետևեցուիլ թէ գրած ըլլայ այս ընդ մէջ
 1604—1617 տարիներու:

1բ. Տաղ ի Կաֆայ: Եյս խորագրով
 առանձին հրատարակուած է Հայաստանում,
 Գ. էջ 252—253, վերոյիշեալ Ողբին (§ 1)
 վերջին մասը, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ:

Կաֆայ քաղաք նրման գրախտի,
 'ւ երուտաղէ՛մ սուրբ քաղաքի...

2. Ողբ ի վերայ վաղամեռիկ եղբոր
 իւրոյ Յակոբ քահանայի Եղիկեացոյ
 գրեալ յամին 1604.

Ի թ վականիս հազար 'ւ յիսնի...

Ծանօթ է ինձի միայն Նորայրի ցուցակէն: Իւր Յակօր եղբօր վրայ ընդարձակ գրած է Ստեփանոս վերոյիշեալ Շարակնոցի Յիշատակարանին մէջ զնելով նաեւ անոր բերանն Յիշատակարանին սկիզբը՝ այսպէս.

«Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակունք ձեռամբ Յակօր երիցու ի քաղաքն Թոխաթ ի թաղն Պաղարձուխ...» այս կը յաւելու՝ «Եւ այս Յակօր երեցս յայսմ՝ ամի վախճանեցաւ որ էր թրվին Հայոց ՌԾ եւ Շարակնոցս գրեալ էր մինչեւ ի Հռիփսիմեանց հարցն: Ղայ ինձ հազար բերան Ստեփանոս եղբօրդ քո՝ քաղցրիկ եւ անուշ եղբայր եւ աշակերտ իմ եւ ամենայն շնորհիւ ի լի եւ անթերի տէր Յակօր քաջ եւ իմաստուն քահանայ: Եւ ես Ստեփանոս երեցս Թոխաթցի, եղբայր Յակօր սուրբ եւ ընտրեալ քահանայի, առեալ զմնացեալ պակասն գրեցի եւ թմնեցի... յիշեալիք... եւ մանաւանդ զվաղամեռիկ եղբայրն իմ զտէր Յակօր շնորհաց քահանայն... (Յոյս. 1870, էջ 126—127): Յիշատակարանս գրած է Ստեփանոս Կ.Պոլիս ՌԾԲ (1603) թուին. ուստի տաղս ալ նոյն տպաւորութեան տակ երգած ըլլաւ. է նոյնպէս Կ.Պոլիս՝ յաջորդ տարին:

3. Գովասանք Կաֆայու Զահանայից վերայ:

Տէր Խաչատուր եպիսկոպոսն
որպէս Անտոն Թերապիթի,
Պահող հրակոզ Տրգնաւորի,
սուրբ ծերունի մաքուր հոգի: ...

Վերջ՝

Ես մեղաւորս եւ եղկելի,
 լոկ Ստեփանոս Թոխաթեցի,
 Հպարտ եւ լիրբ եւ փառասէր,
 այլ ամենայն այլով ի լի:

Հրա. Ե. Շահազիզեան՝ Ազգագր. Հան-
 դես. Թ (1902), էջ 71—72:

4. Գանձատ ի ձեռաց լուռց եւ նան-
 ճից ասացեալ ի Ստեփանոս Թոխաթեցւոյ
 (1614):

Երբ որ ամառն ձօտեցաւ
 լուերն ամէն նոր ջրկնեցաւ.
 Խրցերն ամէն լուով լեցուաւ,
 'ւ եկեղեցիներն ճապրդեցաւ...

Վերջ՝

Թուին հազար եւ վաթսուներ
 եւ երեք թիւ այլ աւելի (= 1614)
 Եկի սուրբ խաչն ի Ղարիմի
 եւ դառասպել բաներս ասի.
 Գուք կարգացողք լըսողք բանի,
 ուրախ կենայք ի սեղանի,
 Տէր Ստեփանոս ձեր ծառայի
 Հայր մեր երկինք սուրբ եղիցի:

Չեռ. Մեր Մատենադարանի Թ. 160,
 թղ. 206բ: Արիշ մը՝ անթիւ: — Տաղարան
 1682 թուէ սեպհականութիւն Կ. Կոստանեան-
 ցի. վերնագիրն հոս՝ Տաղ ի վերայ լվերուն եւ
 ճանճերուն ի Թոխաթեցի Տէր Ստեփանոսի ասա-
 ցեալ (նոր ժող. Գ, էջ 2):

Այս տաղը կ'երեւայ թէ այլ եւ այլ
խմբագրութեամբ լոյս տեսած է. կոստանեանց՝
Նոր Ժող. Գ. զ. արդէն միտ դրած է որ այս
տաղին եւ իւր հրատարակած "ի վերայ Ճանճի-
տաղին մէջ "աներ եւ տողեր կան, որ նման են
մեր հրատարակութեանը, թէեւ ամբողջութեան
մէջ բաւական տարբերութիւն կայ, : Ինչի ծա-
նօթ է երրորդ խմբագրութիւն մ'ալ մեր Թ.
343 էն: Թէեւ Բ. եւ Գ. խմբագրութիւնք անա-
նուն են, բայց շեմ տարակուսիր թէ անոնք
ալ Թոխաթեցւոյ ձեռքէն ելած են. եւ կը
թուեմ հոս.

4ա. Տաղ ի վերայ նանճի:

Յորժամ մշտանք Թամուղ ամիս
Ճանճըն շատցաւ ի գրլըխնիս.
Երբ զհոտն առին զթէննէքիս՝
նա թափեցան վերանիս . . .

2եռ. Տաղարան 1695 թուէն՝ կոստա-
նեանցի:

Հրտ. կոստ.՝ Նոր Ժողովածու. Ա. էջ
62—64:

4բ. Գանգատ լուոց եւ նանճից.

Երբ օգոստոս ամիս մշտաք,
ի լուանուն խիստ նեղացաք

2եռ. մեր Մատենադարանի Թ. 343.
Թզ. 95 ա. եւ 248 բ:

5. Թուղթ գովասանութեան ի Ստե-
փանոս Թոխաթեցի երկցուէ առ ուսուցիչն

իւր Պետրոս արքեպիսկոպոս: Խորագիրն բառական յառաջ չէ բերուած ցուցակագրողէն. սկզբնաւորութիւնն է. «Ի շնչին եւ ի նուաստէ, ի մեղսամած եւ ի յեղեանագործէ...»¹: Ահց ունի տաղ մը որ կը սկսի՝

Տեառն փրկչին մերոյ Յիսուսի
միշտ աւրհնութիւն անլըսելի...

առնելու սկզբնագիր տառերն կը կապեն «Տէր Ստեփաննոս, եւ գրուած է 1590 թուին:

26a. Finck, Verzeichnis der armenischen Handschriften der königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen (Tübingen 1907), Ma XIII. 102, թղ. 90ա — 92ա (էջ 165):

6. Բանք եւ մխիթարանք Ստեփաննոս թոխաթեցի երիցուէս ի տէր պապան վասն տարածամ դատերն իւրոյ մահուան. «Ի նուաստ եւ անարժան ծառայէս Աստուծոյ եւ սպասուորէ սուրբ Լուսաւորչին եւ Անտոնի սուրբ Ճգնաւորին... (ի կաֆա) Լսեցէք թէ զինչ ասէ զիրն...»:

26a. Թորգոմ եպ. Գուշակեան՝ Յուլ. Տայ. 22. Ս. Նշանու վանուց Սերաստիոյ [ան-

¹ Նոյն սկզբնաւորութեամբ գրուած ուրիշ թուղթ մ'աւ կը յիշուի նոյն 26աագրին մէջ. փրկչաւորութիւնն տաղաչափեալ (թղ. 84բ-85բ): որուն խորագիրն ըստ ցուցակագրին է՝ Թուղթ Սուրբ Սուրբ Լուսաւորչի և Անտոնի սուրբ Ճգնաւոր իւր յետմահուան. սկիզբն է. «Ի շնչին եւ ի նուաստէն ի մեղսամած եւ յեղեանագործէ ի հոգոյ հուսաստոյ եւ ի կրկնամեռ աննէ...»:

տիւղ]. Թ. 82 (Մեկն. Պատարագի եւն, 1621էն),
էջ 489—511 (Հեղ. գրչէն):

7. Պատմական Յիշատակարանն Շա-
րակնոցին գրելոյ յամի 1603, ուր կը պատմէ
Գարա Եազըճիներու ասպատակութիւնք ի Փոքր
Ասիա եւ առումն Թոխաթի (1602, Մայ. 29).

Հրտ. "Յոյս, ամսագիր (Արմաշ), Գ
(1870), էջ 126—127.

Չեմ կրնար ստուգութեամբ ըսել, թէ
այս Ստեփանոսի գրչէն է նաեւ Հետեւեալը.

8. Բարոզ յաւուր տօնի Ս. Ստե-
փանոսի նախապկային հաւաքեալ ի մի ի
Ստեփանոս լիաշնորհ վարդապետէ Եւզո-
կեացւոյ. "Ձի համանուամբ ճոխացաւ Ս. Ստե-
փանոս...":

Չեմ. Finck, անգ. Ma. XIII, 103,
18բ—23բ (էջ 177):

7.

ՅԼԿՈՒԲ ԵՐԷՅ ԹՈՒԽԱԹԵՅԻ

1573—1680

ՅԵԿՈՐ ԵՐԷՑ ԹՈՒՆԹԵՑԻ

1573—1680

Հայ մատենագրութեան լաւ ծանօթներէն մին՝ Լ. Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Գ, էջ 317, հրատարակելով Յակոբ Թոխատեցւոյ Ողբն, կը գրէր ծանօթութեան մէջ. «Ուրիշ գրուածի մէջ չեմ գտած այս ողբացոյցիս յիշատակը», Նաեւ ուրիշ հեղինակներու անծանօթ մնացած է երգչիս անունը: Բայց անիկա մեր գրականութեան նոր շրջանի ամենէն արգիւնաւոր դէմքերէն մին եղած է, թէ իբրեւ երգիչ եւ թէ իբրեւ թարգմանիչ: «Վամենիցի» հմուտ հրատարակչին խոստովանութիւնն որչափ ալ անկեղծ է, բայց կը մնայ անարգարանալի, վասն զի Յակոբ չի կրնար նկատուիլ այն մատենագիրներու թուին մէջ, որոնք իբրեւ գիտաւոր աստղներ երեւցան Հայ մատենագրութեան համաստեղութեան վրայ եւ անհետացան, այլ թողուց անիկա իւր յիշատակն բազմաթիւ յիշատակարաններու մէջ, որոնք քաջ ծանօթ էին Լ. Ղ. Ալիշանի, հրատարակուած մեծաւ մասամբ «Վամենիցի» էջերու մէջ, եւ որոնց վրայ

յեցած հնարաւոր էր նոյն իսկ երեւան բերել անոր կենսագրութիւնն կարեւոր գծերով:

Հետագայ տողերուս նպատակն է ծանօթացնել այս անծանօթ երգիչն հայ բանասիրութեան եւ յատկացնել անոր ուրոյն տեղ մը հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ:

Յակօր ծնած է Թոխաթ 1573ին (տես վարը) կը սերէր «ի Բաթուկենց թոռանց» (Ողբ). «մեծ պապին» անունն էր Աստուածատուր, հայրը կը կոչուէր Ալթուն եւ մայրը՝ Աննա, որոնք «ի միջակ տիս հասակի» վախճանած են (Յիշատակարան, Թ. 2 եւ Սաղմուսարան):

Ամուսնացած երէց էր Յակօր. երիցկնոջ անունն է Եաղուգ, ուսկից ունեցած է չորս արու եւ երեք աղջիկ զաւակ, զորոնք կը յիշէ 1617ին գրած Յայսմաւուրքի յիշատակարանին մէջ այսպէս. «Ողորմի Քրիստոս Աստուած (ստացողի) գրոցս Յակօր քահանային եւ հօրն Ալթունին եւ մօրն Աննային. եւ Եաղուգ իրիցկնոջն եւ զաւակացն Գրիգորին եւ Ստեփանոսին, Յովհաննէսին եւ Աստուածատուրին. Աննային եւ Մարիամին եւ Շուշանին» (Յիշատ., Թ. 4):

Նախնեաց անունէն առեալ կը յորջորջուի Յակօր «Թոխաթցի Բաթուկի տէր Յակօր, կամ պարզապէս «Բադուկ Յակօր երէց» (Թ. 797, թղ. 228բ, 230ա). այսպէս կ'անուանէ ինք զինքը նաեւ իւր Թոխաթի Ողբին մէջ (Հայասպ., Գ, էջ 322):

“Ձխ սր տրբուպ եմ ամենի,
 ՁՅակոր երեցըն Թոխաթցի
 Ի Բաթուկենց թոռանցն էի:”

Թոխաթի մէջ աշակերտած է Յակոր Համանուն Այվաթենց տէր Յակոր վարժապետին, որուն հանգէպ մեծ սէր տածած է նաեւ ապա օտարութեան մէջ. երբ Ղեհաստան պանդուխտ եւ նժդեհ կը զեգերէր Յակոր՝ իւր վարժապետին կ'ուղղէր հետեւեալ սողերը, որուն խորագրին մէջ կ'ըսուի. “Ոտանաւորս ի զէմն վարժապետին իւրոյ Յակոր քահանային որ ասի Այվաթենց, (Թ. 797, թղ. 229բ).

“Սիրով քո կարօտուդ սիրտս կու վառի
 Որ եմ նըշդեհ եղեալ ի տար աշխարհի.
 Չունիմ հընար տեսնուլ զդէմքդ բազմալի
 Ձի ծափն Ովկիանոս ի մէջ մեր ծրփի:”

Թէպէտ անկէ հետու ապրած, բայց անգազար յարաբերութեան մէջ եղած է անոր հետ թղթակցութեամբ. նոյն տաղին մէջ կ'ըսէ.

“Սիրտ իմ քո նամակուդ յոյժ մխիթարի:”

Յակոր Այվաթենց սովորաբար “վարժապետ” եւ “քահանայ” կը յորջորջուի Թոխաթեցիէն¹: Թէ Այվաթենց տէր Յակոր ալ սաի-

¹ Պէտք չէ շփոթել զնքը Յակոր վարդապետ Ձեթուեցւոյ հետ, որ մինչև 1602 առաջնորդ եղած էր Թոխաթի, ինչպէս կը գրէր Ստեփանոս Թոխաթեցի (Հոյսոյ., Գ. էջ 313):

Ի ժամանակս էր իխտ բարի.

Յակոր անուն վարդապետի

պուած էր թողուլ Թոխաթն եւ փախչիլ, այս
մասին յայտնի կը վկայէ իւր աշակերտն, որ
մինչեւ անգամ կը գրէ թէ

Եւ սա ի յայն դառն ատենի
Պանդրխտեցաւ այս նահանգի

այս ինքն Ղեհաստան: Բայց կ'երեւայ թէ այս
պանդխտութիւնն կամ յետ ժամանակաց տեղի
ունեցաւ եւ կամ անիկա կրկին վերագարձաւ
Թոխաթ, վասն զի Յակոբ Թոխաթեցի կը
թղթակցի իրեն հետ եւ յայտնի կ'ըսէ թէ

Նստեալ ես դու ի մէջ Թոխաթ քաղաքի
Ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի:

Յամենայն դէպս 1614ին անիկա Ղեհաստան կը
գանուէր, ուր յորդոր կը կարգար իւր աշակեր-
տին թարգմանել Եօթն իմաստասիրաց պատ-
մութիւնն եւ յօրինել Թոխաթի Ողբը:

Ելլաթեհնցի Եւրոպա անցնելէն յառաջ
հոն ապաստան փնտռած էր ընտանիքով Յակոբ
Թոխաթեցի: Թոխաթի 1602ի սարսափելի
դէպքերը, որոնց ականատես եղած էր Յակոբ,
ստիպեցին զինքն ալ յարիլ այն գաղթականաց
թուին, որոնք ընտանեօք թողուցին հայրենիքն

Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի

Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղաքի:

Եւ 1602ին Թոխաթի կործանումն ետքը փախած եկած էր
Վ. Պոլիս ուր ժամանակ մը Քաղէ ետքը քաշուած էր Ռու-
սասթոյ եւ հոն փախնանած 1608 թուին (Գրիգոր Դարա-
նապի: Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1915, էջ 320):

և. պանդխտեցան Եւրոպա: Յակոբ իւր ընտանիքով հաստատուեցաւ Լեհաստանի Ջամուցա քաղաքը, «ի դուռն Ս. Աստուածածնի», իբրև անդւոյն հայ գաղութին քահանայ:

Հաս կը գտնենք զինքը արդէն 1603 թուին սկիզբը, ուր արկածիւ մը եկեղեցւոյն ճաշոցն եւ Յայսմաւուրքն այրելով՝ կը ձեռնարկէ այս թուին օրինակել նոր ճաշոց մը, որ տասը տարի կը զբաղցնէ զինքը եւ «պեսպէս վշտօք եւ չարչարանօք» կ'աւարտէ 1613 ին (Յիշատ., Թ. 1, նպաստիք «Ելովցի պարոն Պեռնարդին», † 1613):

Այս թուականէն (1603) ի վեր միշտ Ջամուցա մնացած է Յակոբ:

1608 ի մտերն կ'ասպնջականէ Սեչովցի Աբրահամ կրօնաւորն, որ կը ծախէ իրեն Աստուածաշունչ գիրք մը գոհացում տալու համար անոր փափաքին՝ փոխարէն «սակաւ ինչ ընկալեալ» (Յիշատ., Թ. 2):

1613 ին վերջացնելով «ճաշոցի» ընդօրինակութիւնը կը ձեռնարկէ օրինակել «Յայսմաւուրք» մ'ալ, զոր համեմատութեամբ աւելի կարճ ժամանակի մէջ կ'աւարտէ (1617). Եւթականով նպաստամատոյց կ'ըլլայ իրեն այս մեծ գործին իւր «Գրիգոր որդեակն», «որ ետ յսգնութիւն գրոյս ութ գահեկան կարմիր» (Յիշատ., Թ. 4):

Այս միջոցին կ'երեւայ թէ եկած է իրեն այցելութեան իւր վարժապետն տէր Յակոբ Այվաթենց, որուն «ի խնդրոյ» կը թարգմանէ

1614 թն * Ի լատին գրոց, Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնը (տես վարը): Եւջվածենց տէր Յակօրի խնդրանօք երգած է Թօխաթի առման վրայ իւր գեղեցիկ ողբն ալ. որուն յօրինման ժամանակը հաւանօրէն այս շրջանիս կ'իյնայ: Ողբիս վերջաւորութեան մէջ նուիրած է Յակօր իւր վարժապետին թանկագին տողերս (Հայասպ., Գ, էջ 321—322).

Տէր Յակօր քահանայն բարի,
 ազնուական եւ անուանի,
 Վարժապետն իմ հայր հոգեւի,
 որ Եւջվածենց անուամբ կոչի.
 Եւ սա ի յոյն դասն ատենի
 պանդրխտեցաւ այս նահանգի,
 Ի Չամսացան Լեհաց երկրի,
 տո. դուռն սուրբ Աստուածածնի:
 Ձիս որ արբուպ եմ ամենի,
 զՅակօր երեցբս Թօխաթցի,
 Ի Բաթուկենց թոռանցն էի
 նշգեհ հոգով ի տար երկրի:
 Նայ Տէր Յակօր սուրբ քահանայն՝
 բըռնադասեաց զիս զանարժան,
 Որ այսքան բանս շարագրեցան՝
 անգէտ մըտացս ի կարգ անկան:

1626, Մայիս 19 թն կ'այցելեն Չամսացա եւ Տէր Յակօրի տունն կ'օթեւանին Էջմիածնի նուիրակներն, որոնք վերոյիշեալ ճառացի յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրեն. * Թվ. Ռ. Լե մայիս Թ. Թ. օրն շարաթ. եկաք ի Չամսացա Պարոն տէր Մարտիրոս Ս. Էջմիածնացի եւ Պարոն տէր Եղիա Երզնկացի եւ տէր Խաչատուր արեղա

Լոյցի վասն նուիրակութեան եւ հիմնարկութեան Ս. Եկեղեցւոյ. եւ ի հայրապետութեան Տեառն տէր Մեղիքիսեթ կաթուղիկոսին որ էր ինքն ի Լոյլ եւ առաքեաց զմեղ ի Չամոսցա քաղաք, եւ ի քահանայութեան Տէր Յակոբ քահանային եկաք հանգեաք ի տուն նորին. Աստուած փառաւորէ զինքն ի հոգի եւ ի մարմին. ամէն. (Տաշեան՝ Յուցակ հայ. 22. Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, էջ 24):

Ղերբյիշեալ Խաչատուր արեղայ Լոյցի 1630 Սեպտ. 20ին միւսանգամ կ'այցելէ Չամոսցա՝ առաքուած Խաչատուր վարդապետէն՝ որ Լոյլ կը գտնուէր՝ «նուիրակ սրբալոյս մեռնուն ի յոյս աստուածապահ քաղաքն Չամոսցա, եւ ի ժամանակս քահանայից Տէր Յակոբին եւ Տէր Ընդրէասին» (անդ):

Յակոբ այժմ արդէն յառաջացեալ տարիքի մէջ է, սակայն դարձեալ զբաղած. 1638 Փետր. 25ին կ'աւարտէ Մաշտոցի մը ընդօրինակութիւնը՝ «ի վայելումն անգրանիկ օրգւոյ իմոյ տէր Պետրոս քահանային» (Յիշատ., Թ. 5):

1 Թախտիկեաց անգրանիկ օրգւոյն անունն էր Գրէգոր. «տէր Պետրոս» կոչուած է հասանորդն Անանագրութեան ժամանակ. այսպիսի փոփոխութիւն ընդունուած էր այս շրջանին. հմնա. մեր Մատենադարանի Թ. 331 ուր Պոպուանի Ընտան Սերեբքոյեանց կայսկոպոսն կու տայ իւր քահանայական Անանագրութեանց ջանկը. 1651. Սեպտ. 28՝ «Անանագրեցի Սասնապոյցի Գաւթի կղերիկոս . . . կրեց ի Սեղազ քաղաքն . . . եւ փոխեցի անուն նորս Գրէգոր. 1655 Եպրիլ 29՝ «Անանագրեցի ի Սերաթ քաղաք Մարկոս քահանայ եւ փոխեցի անուն Գրէգոր. . .» (Յուցակ, էջ 776):

Հոս կը զգայ ինք զինքը արդէն տկար
 «ձերացեալ եւ փտեալ մարմնոյ», մէջ (անդ).
 արդեամբք ալ ունէր ետեւը 65 գործունեայ
 տարիներ: Բայց կեանքի պարգեւատուն Աս-
 տուած սահմանած էր իրեն դեռ երկար տա-
 րիներ: Նիկող երէց 1667 Նոյ. 9 ին ի Չամսոցա
 տեսած է զինքը դեռ կենդանի՝ թէեւ «ձերա-
 ցեալ ամօք 94 ամեայ»: Ասիկա օրինակած է
 այս թուին Շարակնոց մը Չամսոցա, որուն յի-
 շատակարանին մէջ կ'արձանագրէ մեզի հա-
 մար շատ հետաքրքրական տողերս. «Գրե-
 ցաւ ի դուռն Ս. Ննջման Ս. Աստուածածնի եւ
 այլ սրբոց եւ սպասաւոր սուրբ Եկեղեցւոյս ժա-
 մանակիս մեղսաբաւիչ քահանայից, աշխա-
 տաւոր եւ ձերացեալ ալեօք 94 ամեայ տէր
 Յակոբ քահանայի, եւ միւս այլ տէր Յովանէս
 պատուական քահանայի, որ է որդի Քրիստոսա-
 տուրի Կաֆայի քաղաքի...» (Կամենից, էջ 192,
 Չեռագիրն այժմ Աննեաիկի Միխիթ. Մատե-
 նագարանի մէջ): Յակոբ կենդանի էր դեռ
 1678 ին: Այս թուին Յովհաննէս գրիչ է
 Կ. Պոլիս օրինակած է «Յակոբի Սաղմոսարանն»,
 տաղաչափեալ. ձեռագիրը կը գտնուի մեր Մա-
 տենագարանին մէջ Թ. 304: Չայս ապա Յա-
 կոբ աչքէ անցուցած սրբագրած է. եւ թղ. 8 ա
 գողգոջուն ձեռքով յիշատակագրած է. «երգեալ
 Թօթաթցի Յակոբ իրիցէ յիշել ազաշեմ»,
 Ի մէջ այլոց թղ. 168բ աւելցուցած է Յակոբ
 իւր գողգոջուն գրչով տող մը, զոր ընդօրինա-
 կողը կիսատ թողուցած էր, հաւանօրէն առջեւի

օրինակին մէջ անընթեանի տեսած ըլլալով՝ Այս թուին Յակոբ կը գտնուէր իւր 105ԷԳ հասակին։ Գարձեալ բարձր տարիք մը, բայց ստիպուած ենք ընդունիլ խօսող վկաներու առջեւ։ Հաւանօրէն այս թուականէն ետքը շատ չապրեցաւ՝ «աշխատաւոր», ալեւորն տէր Յակոբ եւ վախճանեցաւ 80 տկան թուականին սկիզբը։

Նկարագիրը — Այն խաղաղ ոգիներէն կը ներկայանայ մեզի Յակոբ երէց Թոխաթեցի, որոնք լռիկ ապրիլ, լռիկ գործել եւ լռիկ կրել կը սիրեն, հետու բազմալօգով կեանքի ժխորէն՝ նուիրուած իրենց ընտանեաց, կոչման եւ գրչի գործերուն։ Այս անդորրութիւնն սիրելի էր իրեն անշուշտ Թոխաթ գտնուած ժամանակ, 1602էն յառաջ, եւ այս է թերեւս պատճառն որ մեզի բոլորովին անձանօթ է անոր կեանքը այս շրջանէն։ Երբ իւր անդորրութիւնն խանգարուած տեսաւ Թոխաթի այն սարսափի օրերուն, ինքն ալ հեռացաւ այն աղմկալից շրջապատէն անոնց թուին հետ, որոնք

Ընկեցին զինչորն զամենայն

Հազիւ զմանկունս առեալ զերծան . . .

Յօտար երկիր պանդխտեցան

Ի Քաանկաստան եւ Պարսկաստան։

Զամօսցա նորակառոյց փոքրիկ քաղաքիկն եղաւ իւր ապաստանարանն, որուն հայասեռ փոքրիկ գաղթականութեան եղաւ հայր եւ հովիւ։ Այս խաղաղ բոյնին մէջ ապրեցաւ անդորր

երկար տարիներ՝ մինչև հարիւրամեայ խոր ծերութիւն:

Մի եւ նոյն ժամանակ հանդիսացաւ գործունեայ, «աշխատաւոր» եւ արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը նաեւ գրական ասպարէզի վրայ, նախ իբրեւ քաջագիր գրիչ մը եւ ասպատաղասաց բանաստեղծ: Ճաշոցի եւ Յայսմաւուրքի հսկայ հատորներու ընդօրինակութիւնները, որոնք 20 տարիներ զբաղեցուցին զինքը, վկայ են իր համբերատար գործունէութեան սեղանի առջեւ: Այս տեսակէտէ աւելի համակրելի է իւր գրասէր ոգին Մաշտոցի ընդօրինակութեան մէջ, զոր Յմամեայ հասակին ի գլուխ կը հանէ «ի վայելումն իւր անդրանիկ որդւոյն», գեղեցիկ առհաւաստեայ խանդաղատալից հօր որդեսէր գթոյն:

Այս նիւթական գրասիրութեան հետ մշակեց Յակօր միաժամանակ նաեւ գրական գործունէութիւն: Պանդխտած «ի մէջ այլասեռ ազգաց, այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշխարհաց», կամաց կամաց ընտելացաւ գրացի ժողովուրդներուն, հմտացաւ անոնց բարբառին (լեհերէնի), եւ ինչպէս կը տեսնենք մինչև անդամ լատիներէն լեզուի որոշ ծանօթութիւն մը ձեռք բերաւ: Իր ձեռքը կը տեսնենք 1614 թուին Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան լատիներէն օրինակ մը, զոր կը հայացնէ: Այս փորձին քիչ ետքը կը յաջորդեն ինքնագրութիւններ: Յակօր աւելի կը միախափաւոր գրականութեան, որուն քաջալեր կ'ըլլայ նաեւ իւր նախկին ուսուցիչն,

որ այժմ իր մտան է: Թոխաթի առման վրայ յօրինած Ողբը, որ այս շրջանիս կ'իյնայ, մին է իւր գեղեցկագոյն արտադրութիւններէն, ուր վառ գոյնով կու լայ իւր հայրենեաց երբեմնի վայելութեան եւ այժմեան աւերակներուն վրայ, բայց միշտ լաւատեսութեամբ, յուսով թէ պիտի կանգնի նորէն եւ կրկին պիտի զգնու իւր հին փառքը: Թեեւ Յակոբ ամէն ձախորդութեանց պատճառ աստուածալախ զգածմամբ մեղքն կը համարի, որ կը կարճէ Ողորմութեան ձեռքերը, բայց ունի լիուլի վստահութիւն Բարութեան եւ Արդարութեան վրայ, եւ կը յուսայ թէ Գթութիւնն երկար պիտի չհանդուրժէ հայ ժողովրդեան աղաղակներուն եւ կրկին պիտի ծագէ երջանկութեան լոյսը հայկական տառապանքներու վրայ: Ժէ դարու առաջին տասնեակին, երբ հայ ժողովուրդը իւր գոյութեան ամէնէն օրհասական տագնապին մէջ կը գտնուէր, Փոքր Ասիոյ մէջ մնալնջման ենթարկուած եւ Արարատեան նահանգներու մէջ Շահարասի տեղահանութեան, հայրենասէր Թոխաթեցին հեռուէն ոգի ի բռին հանդիսատես էր մահուան ճգնաժամին, բայց դարձեալ լաւատեսութեամբ զգածուած: Իւր հայրենասէր զգացմանց հառաչանքներն ամփոփուած են ճաշոցի յիշատակարանին մէջ, 1607/8 շրջանէն, երբ Գրիգոր-Սրապիոն Ուսհայեցի օրինաւոր կաթողիկոսն վախճանած էր եւ Գաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսներն առանց ամոռի կը թախառէին քաղաքէ քաղաք: Այս թուին

կը գրէր Յակոբ. « Լայրապետ Լայոց ոչ գոյր
 ի Ս. Էջմիածին, որ նստէր յաթոս Ս. Լուսաւոր-
 չին եւ հովուէր զժողովուրդ նորին, վասն պա-
 տերազմացն որ կայր ի մէջ Պարսից եւ իս-
 մայելացւոց. գերի եւ եղկելի եղնն ամենայն
 ազգն Լայոց, զի ցրուեցան ամենեքեան ընդ
 երեսս երկրի, որպէս փոշի հասեալ ի հողմոյ՝
 ծագաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրելեաց,
 հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի յշն-
 տանեաց, անջատեալք յամենայն բարութեանց,
 շրջէին պանդխտէին Նշդեհացեալք ի մէջ այլա-
 սեռն ազգաց այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշ-
 խարհաց, որպէս զոչխար որոց ոչ իցէ հովիւ,
 անտերունչ մնացեալ: Ողորմելի եւ աւաղելի
 եղեր մեծանունն ա՛զգ Լայոց մեծաց. վասն
 էր փոքրկացար, տառապեցար եւ նուազեցար:
 Վասն այն՝ զի մեղար, այգի հայկազուն տոհմիդ
 ոչ տուեր խաղող, այլ փոշս բուսուցեր, վասն
 այն խոպանացար, ցանկ քո քակեալ եղեւ եւ
 եղեր կոխան ամենայն ազգաց: Այժմ՝ զի՛նչ
 առնելոց ես, զի որք մնացիր ի հօրէ եւ
 ի մօրէ, այս ինքն ի թագաւորէ եւ ի հայ-
 րապետէ: Այլ յուսա առ Աստուած, խոստո-
 վանեա նմա, զի փրկիչ քո նա է. թէպէտ եւ
 եհար վասն մեզաց՝ դարձեալ նոյն ինքն ողոր-
 մեսցի ըստ մեծի ողորմութեան իւրում եւ ժո-
 ղովեսցէ որպէս հաւ զձագս իւր ընդ թելօք եւ
 սեպհականեսցէ ի հայրենի աշխարհն եւ
 հաստատեսցէ թագաւորաւ եւ հայրապե-
 տիւ բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ ամենօրհ-

նեալ Աստուածածնին¹։ Այսպիսի անկաշու-
թեամբ կը նայէր անիկա ապագային. եւ նոյն-
պիսի յուսացուցիչ խօսքերով կը խրախուսէր
հայ սրտաբեկ ժողովուրդը։ Արբ ժողովրդեան
սիրելի հօր մօտաշուր վերադարձին յուսով առ-
գորուած էր Յակոբ անշուշտ ոչ առանց հիման։
Ստեփանոս Սալմաստեցւոյ, Միքայէլ կաթողի-
կոսի եւ Արգար Թոխաթեցւոյ ջանքերը անծա-
նօթ մնացած պիտի չըլլան իրեն. թերեւս դեռ
կը շարունակուէին այն փորձերը իրեն օրով ալ։
Հայկական խնդիրը առանց տարակուսի կրկին
հետաքրքրած էր Եւրոպան. եւ այս տեսակէտով
ուշագրաւ են Թոխաթեցւոյ տողերը։

Իւր միւս գրութեանց մէջ Յակոբ աւելի
ներանձնացեալ կեանքի նուիրուած է. թէեւ նա
իւր մէջ չի զգար թարմութիւն եւ «միտք կո-
րովի» երեւակայութեան թեւերով մուսայից
պարին մէջ՝ խառնուելու։

Եւ ես չեի վարժ եւ հմուտ իմաստութեան,
Ալ ունէի միտք կորովի յիս բընական
Ձի շինէի բանս ի մրտաց առանց հիման
Կամ հաւաքեալ ժողովէի խորհրդական։

Բայց ունի սէր բանաստեղծելու, կ'ախորժի կար-
գալ ոտանաւոր գրուածքներ, նաեւ օտար գրա-
կանութենէն, եւ ինքնին կը փորձէ հիւսել
նմաններ։ Եւ մենք կը տեսնենք թէ նա իմաս-
տութեան իրականագէտ անվարժ եւ անհմուտ

¹ Կաթողից, էջ 169։

չէր, եւ ունէր իւր մէջ որոշ շարժ « բնական միտք կորովե », շինելու « բանս ի մշտաց առանց հիման ». ունէր մանաւանդ կիրթ ճաշակ տաղաչափութեան, սահուն եւ ընթացիկ սողեր հիւսելու, եւ անկաւոր լեզու՝ աւելի հին հայերէնի նկարագրով: Իւր Տաղաչափեալ Սաղմոսարանը ծերութեան օրերու ընդ ժամերուն ստեղծագործութիւնն է: Կեանքի գաղտնիքն, յատկապէս մարդկային խառնուածներու հոգեբանական վերլուծումն է իւր տաղն « վասն կենաց մարդկան », ուր խորաթափանց զննութեամբ կը պարզուի իւրաքանչիւր հասակի նկարագիրն՝ մանկութենէն մինչեւ ծերութիւն: Զննութիւնն առանց տարակուսի անձին փորձառութեան վրայ հաստատուած է: Իւր վարժապետին ձօնած տաղին մէջ կ'արտայայտուի սէր, յարգանք եւ երախտագիտութիւն: Իսկ Թախաթի Ողբն իւր վառ երեւակայութեան հայերէնն է, ուր կ'անդրադառնան անցեալ դէպքերն կենդանի նկարագրութեամբ իրրեւ շարժապատկերի մէջ:

Եւ յայտն երկարամեայ կենաց միջին երեսնամեայն եղաւ անոր գրական գործունէութեան վառարանը, ուր գրեց, տաղաչափեց եւ թարգմանեց. եթէ իւր օրինակութիւնը կարճատեւ ժամանակ մը գործածուեցան, բայց տաղերն սիրով երգուեցան եւ մանաւանդ Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնը գաւաւ ժողովրդականութիւն եւ կարդացուեցաւ սերունդէ սերունդ:

Յիշատակարաններ Յակոբ Թոխա-
թեցոյ կենսագրութեան վերաբերեալ:

1. «Գրեցաւ ի թիւ Հայոց ՌԾԻ ամի, ի
յերկիրն իլախաց, ի քաղաքն Չամօցայ, ընդ հո-
վանեաւ Ս. Աստուածածնին, ի ժամանակս հայ-
րապետութեան Հայոց Տէր Մելքիսեթեկին, եւ
ի թագաւորութեանն իլախաց Չիկմունդին, եւ
զօրավարին իւրոյ Յովհաննիսին, որ կոչի իլա-
խերէն Եան, եւ ըստ հայրենակոչութեան Չա-
մօցքի. որ եւ ըստ անուան իւրոյ շինեաց զքա-
ղաքս զայս եւ անուանեաց Չամօցա. եւ յայտ
ամի կատարեցաւ բարաւոր դրանց քաղաքին,
Արդ ի յանգ հասեալ գրոցս, աղաչեմ զվեր-
ժանողքդ յիշել զանարժան գրիչս Յակոբ երեցս,
որ մեծաւ փափագանօք գրեցի զսա յիշատակ
հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց. եւ որ յիշէքդ՝
յիշեալ լիջիք, (Կամենից, էջ 166):

2. «Փառք... Յոյժ փափաքէի ա-
ստուածաշունչ բուրաստանիս. որ է սա օրէնք
եզեալ յԱստուածոյ, եւ կտակ նահապետաց
եւ մարգարէութիւնք նախատեսիցն. որ զսկիզբն
աշխարհի եւ զկատարումն նորին բացատրէ մեզ
եւ զի շատ ջանիւք ջանացի գրել եւ ոչ
զտանէի զգաղափար սորա որ մինչ ի տասն
ամ խնդրեալ աստ եւ անդ ոչ կարացի ի ձեռն
բերել, Յեա այսօրիկ եկն առ իս սիրելի եւ
կարգակից եղբայրն մեր Տէր Աբրահամ կրօ-
նաւորն զոր ստացեալ էր զսա վասն իւր. եւ
տեսեալ զփափաք ցանկութեան սրտի իմոյ,
շնորհեաց մեղաւորիս զսա. սակաւ ինչ ընկա-

լեալ ի ձեռանէ իմէ...: Արդ ես անարժան եւ մեղօք զառածեալ Յակովբ երեցօ ստացայ զսա ի թվարբութեան արեթական տումարիս քսան եւ մի յորելինի եւ է թիւ յաւելորդի (1608) յամսեան հոկտեմբերի. ի ժամանակս թագաւորութեանն իլախաց Զիկմունտի երրորդի. եւ հայրապետ Հայոց ոչ զոյր ի սուրբ Էջմիածինն որ նստէր յաթոռ սուրբ լուսաւորչին եւ հովուէր զժողովուրդ նորին վասն պատերազմացն որ կայր ի մէջ Պարսից եւ Իսմայէլացւոց (տես վերը, էջ 152): Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ զամենեսեանդ որք հանդիպիք սմա կարգալով կամ օրինակելով յիշեցեք ի մտքրեցեալ յազօթս ձեր զանարժան Յակոբ միով Աստուած ողորմիւ որ մեծաւ փափաքանօք ստացա եւ ծաղկեցի եւ կապեցի անվարժ գողով այսմ արհեստի. այլ եւ մի մոռանաք զհայրն իմ զԷլթունն որ թարգմանի օսկի. եւ զմայրն իմ զԵննան եւ զմեծ պապն իմ զԱստուածատուրն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իմ. եւ զուսուցիչն իմ զտէր Յակոբ քահանայն (Այվաթենց) եւ զտէր Արրահամ կրօնաւորն (Սէչովցի, հմմտ. թղ. 251բ) որ շնորհեաց զսա Ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս. ողորմի Աստուած ահեղ աւուր դատաստանի եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

Տաշեան՝ Յուցակ Հայ. Չեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, էջ 11 (թ. 11, Աստուածաշունչ): Նոյնն կամենից, էջ 169—170:

3. Փառք...: Ար ետ կարողութիւն տկար ընութեանս եւ ցնորեալ մտացս... որ անարհեստ գոլով ի գործ գրչութեան, ի հարկէ յանձին կալայ եւ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա: Զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Ճաշոցն եւ Յայսմաւուրքն եւ շուրջառ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյ. կայծ հասեալ ի ճրագէ յաւուր տօնի Սրբոյն Ստեփանոսի նախաժկային, եւ յերեկոյէ մինչեւ ցառաւօտն ծախեալ ծխեցաւ: Եւ ի վաղորդայն առաւօտուն պահու գնացեալ իմ եւ բացեալ զեկեղեցին, տեսի զնա...: Ըաշոցքն ամենեւին այրեցեալ եւ այսմաւուրքն կիսայրեաց ծխայր՝ զի ի ներքոյ կայր...: Եւ այսպէս զրկեալ կողոպտեցայ ի մեծամեծ գանձուցս ի յայցսանէ. եւ չկայր միւս այլ այսմաւուրք կամ ճաշոց ընթեռնուլ յեկեղեցին: Եւ մեծաւ ջանիւ հազիւ առաք զգաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Իլովա. եւ ես անվարժս գրչութեամբ հարկեց ի գործ... եւ յանգ հանեալ կատարեցի զամենայն զգիբ եւ զճաղիկ:

Արդ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ յոգնամեղ Յակոբ Երիցուս, ի թվարերութեանն արեթական տոմարիս Ռ. եւ ԿՔ. ամի (1613), ի յաշխարհս Իլախաց, ի նորաշէն քաղաքս Չալօսցաւ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց խորանացս, ի ժամանակս հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տեառն Տէր Մէլքիսեղեկ կաթողիկոսին, եւ թագաւորութեանս Իլախաց Երրորդ Չիլվոնդին, եւ իշխանութեան քաղաքիս քսն թովմաս Չա-

մօյսքիյին, մանուկ իշխանին, զոր տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ, ամէն: Արդ անուանի գիրքս Աճառոց, զի հանապազօր ի ճաշոյն ընթեռնելի այլ եւ կոչի տարեգիրք, զի զբոլոր տարին զընթերցուածսն յինքեան ունի...: Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ զամենեսեան որք հանդիպիք սմա, կարդալով կամ օրինակելով, յիշեօջիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զիս զփրցան գրչակոս եւ զձնօղան իմ զփոխեցեալս առ Քրիստոս, զհայրն իմ զԱլթունն՝ եւ զմայրն իմ զԱննան եւ զղաւական իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորս իմ: Նաեւ զստացող գրոյս զիլովցի պարոն Պեոնանդն պարոն Թորոսի որդին սրտիւ, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց... եւ ետ յիշատակ անջինջ Զամացաքաղաքիս սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ վասն հօգւոյ իւրոյ վասն ծնողաց իւրոց, եւ ինքն ի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մանուկ տիօք երիտասարդական հասակին:

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ընթերցող եղբայրք իմ, որ մեղադիր չիմիք խոշորութեան եւ սղալաց եւ անյարմարութեան գրոյս, զի պէսպէս վշտօք եւ շարշարանօք գրեցի, զի ի ՌԾԲ ԹՎԻՆ (= 1603) սկսայ եւ ԿԲԻՆ (= 1613) թըլիին ի յաւարան հասայ: Վասն որոյ խնդրելով աղաչեմ եւն:

Տաշեան, անդ, էջ 23—24 (թ. 16 ճաշոց): Նշենք՝ Կամենից, էջ 170:

4. — «Փառք...: Արդ ես արուպս քահանայից՝ մանաւանդ թէ ամենայն քրիստո-

նէից, Յակոբը երէցս՝ ցանկացաւ ի եղեալ պատմութեան սրբոց, եւ ի հարկէ յանձին կալեալ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա. զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց այսմաւորքն եւ ճաշոցն եւ շուրջառ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյն... եւ մեծաւ ջանիւ հազիւ առաք զգաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Իլովա. եւ ես անվարժ գոյով գրչութեան հարկեցա ի գործ. եւ յապաւինեալ յողորմութիւն Աստուծոյ սկսաւ. եւ նորին շնորհօք յանգ հանեալ կատարեցի: Արդ գրեցաւ յայսմաւորքս ձեռամբ յոգնամեղ Յակոբ երիցուս. թվին Ռ.ԿԶ (1617), ի յաշխարհս Ուլախաց, ի նորաչէն քաղաքս Չամսացա ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց նշխարացս: Ի ժամանակս հայրապետութեանն Սուրբ Էջմիածնայ Տեառն Տէր Մեղքիսեդեկ կաթուղիկոսին. եւ թագաւորութեանս Իլախաց Չիկմուլնդի երրորդի, եւ իշխանութեան քաղաքիս Պարոն թովմասին երիտասարդ իշխանին, որ հայրենակոչութեամբ Չամսցակի անուանի զոր աէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ. ամէն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ զամենեանդ որք հանդիպիք սմա կարգաւով կամ օրինակելով, յիշեօջիք ի մարբափայլ յաղօթս ձեր՝ զփցուն գրչակս եւ զձեօզսն իմ զփոխեցեալսն առ Քրիստոս. զհայրն իմ զԱթուռն՝ եւ զմայրն իմ զԱննան, եւ զԳրիգոր որդեակն իմ՝ որ ետ յօգնութիւն գրոյս՝ ութ դարնեկան կարմիր. եւ եղաք զսա յիշատակ եկեղեցւոյս, որ անուամբ սուրբ Աստուածածնին

կառուցեալ է՝ ի քաղաքս Զամօսցա: Եւ այլ շունի ղք իշխանութիւն անուլ զսա սասի կամ յայլ եկեղեցի տալ կամ վաճառել...: Գարձեալ աղաչեմ զձեզ ով բնթերցող եղբարք իմ, անմեղադիր լերուք խոշորութեան եւ սղալանաց եւ անյարմարութեան գրոյս, եւն:

Բ. «Ողբմի Քրիստոս Աստուած ստացողի սուրբ գրոցս Յակոր քահանային եւ Տօրն եւ մօրն Աննային եւ (Եաղուդ Տմմաթի. 29 ա, 55 ա եւն) երիցկնօջն, եւ որդոցն Գրիգորին եւ Ստեփանոսին, Յովհաննէսին եւ Աստուածատուրին եւ դատերացն Աննային եւ Մարիամին եւ Շուշանին»: — Այսպիսի յիշատակագրութիւն կը կրկնուի ամէն հասածին վերջը:

Տաշեան՝ անդ, էջ 26—27 (թ. 17 Յայսմաւուրք): Նշեն՝ կամենից, էջ 172—173):

Ծ. «Փառք... որ ետ կարողութիւն տկարութեան ծերացեալ եւ փտեալ մարմնոյս յանգելանել սուրբ գրոյս որ կոչի Մաշթօց. Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ յոգնամեղ Յակոր իրիցուս ի յերկիրս Իլախսաց ի քաղաքս Զամօսցա, առ դուռն սուրբ Աստուածածնին. ի թվարբութեանս Հայոց ՌՉԷ ամի ի Ժամանակս թագաւորութեանս Իլախաց չորրորդ Վլատիսլաւին եւ Հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնա Տեառն Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին. Փետրվարի ամսոյ ի ին. յանգ ելաւ ի վայելումս անդրանիկ որդոյ իմոյ Տէր Պետրոս քահանային. զոր արտասուածոր մաղթանօք հայ-

ցեմ յԱստուծոյ ամենակալէ, զի բարով վայելել ասցէ...: Արդ՝ երեսանկեալ աղաչեմ զձեզ եղբայրք, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, ասացէք աստուած ողորմի մեղաւոր Յակոբ իրիցուն եւ որդոյ նորին Տէր Պետրոս քահանային: ...Յայսմ ամի մեռաւ մեծ իշխանն տէր քաղաքիս բան թուամաս զամօյսքին, այր հանձարեղ...:»

Տաշեան՝ անդ, էջ 13 (թ. 7 Մաշտոց):
Նոյնն՝ Կամենից, էջ 187:

ԳՐՈՒԹԻՒՆԻՆԻՒՆԻ: — Թօխաթեցւոյ գրական գործունեութեան լաւ ծանօթ եղած է Սահփանոս Ռօշքա, որ եւ ունեցած է իւր ձեռքը անոր տաղաշափական գրուածոց հաւաքածոյ մը, բայց իրեն անծանօթ մնացած է «Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան» թարգմանութիւնը: Ռօշքա կը գրէ իւր ժամանակագրութեան մէջ յամեն 1627 (Կամենից, էջ 137):

«Յակոբ քահանայ Եվգոնիացի (Թօխաթեցի) եկեալ ի Լեհաստան պանդխտական ի քաղաքն Զամօսցայ գոլով, զբովանդակ հարիւր յիսուն Սաղմոսն Դաւթի գեղեցիկ եւ քաղցր ոճով, մեկնօրէն ուղանաւորս արար: Նաեւ զըագում խօսս Ս. Գրիգորի Նարեկացոյն տաղաշափականս շարագրեաց, այլ եւ զգանազան տաղս վասն կենաց մարդկան, եւ զղջման եւն. յայսմ ամի աւարտեաց զայսոսիկ, զորս առ ձեռս ունիմ:»

Ռօշքայի ձեռքը գտնուած այս հաւաքածոյքը հաւանօրէն նոյն է բախանդակութեամբ մեր Մատենադարանի Թ. 304 ձեռագրին հետ. նարեկացւոյ գրուածներէն սակայն երկու հատուած միայն կայ հոս տաղաչափեալ, մինչ Ռօշքա «ղբազում խօսս», տեսած կը համարի: Կամփոփեմ այստեղ Թոխաթեցւոյ ինձ ծանօթ գրութիւնները.

1. Սաղմոսարան տաղաչափեալ: Յակոբ Թոխաթեցի ի Զամոսցա տեսնելով «ի յայլասեռս», տաղաչափեալ Սաղմոսարան «յոզնահանճառ իմաստիք լի եւ խորական լուծեալ ի նմա զդժուարիմաց բանս խրթնական», կը յորդորուի նման երկ մ'ալ շարադրել հայերէն: 1627ին ի գլուխ կը հանէ զայն, ինչպէս կը գրէ՝ «շարադրեցի ոտանաւոր եւ զամենայն, զհարիւր 'ւ յիսուն փոխ սաղմոսին զերգն ի լուման», իւր բազում երկանց ծնունդն կ'անուանէ «Յակոբի Սաղմոսարան»:

Թոխաթեցին իւր 60 ամեայ հասակին ձեռնարկած է տաղաչափել Սաղմոսարանս, ժամանակ մը, երբ չէր զգար իւր մէջ բնական այն «կարովի միտքն», որ կարող է ստեղծագործել, ներշնչուիլ, «շինել բանս ի մըտաց առանց հիման», կամ «հաւաքեալ ժողովել խորհրդական», պատկերներ յեցած երեւակայութեան տաք թեւերու վրայ: Թէեւ ծանօթ էր իրեն նոյնպիսի «յոզնահանճար եւ իմաստիք լի եւ խորական» փորձեր «յայլասեռս» լատին եւ լեհ գրականութեան մէջ, նման ձեռնարկութեան մը ան-

բաւական տեսած է նաև իւր հմտութիւնն, ինչպէս կը խոստովանի. «եւ ես չէի վարժ եւ հմուտ իմաստութեան», Գաղոս Այվաթենցի Գրքոցին մէջ ի Թախաթ սորված էր նա Ս. Գրքոց, յատկապէս Սաղմոսաց բառական մեկնութիւնն միայն, այն չոր ու ցամաք ոճով, զոր Տաթեւեան Գրքոցն մուծած էր հայ գրականութեան մէջ, հեռու այլաբանական ուղղութենէն: Այս պատճառաւ ալ հարկ զգացած է ամուր յենուլ իւր ձեռքի «գաւաղանին», Սաղմոսաց բնագրին վրայ եւ ընթանալ ստրկօրէն կապուած բնագրին. բառ առ բառ, տող առ տող վերածած է զայն ստանաւորի, թոյլ տալով իրեն թեթեւ աղատութիւններ այն տեղերն միայն, ուր խրթին եղած է բնագրին միտքը. «փոքր ի շատե գտանի ի սմա լուծումն բանից մեհնօրէն եւ թարգմանաբար, առ ի հասկանալոյ նորավարժից»:

Իրրեւ այսպիսի ընծայած է հայ գրականութեան գործ մը, որ արուեստական է ծայրեծայր, առանց ներքին արժանիքի: Զանք տարուած է խնամով՝ չափերու պէսպէսութեամբ տաղտկալի շրջանայել ընթերցումը, սահուն, կանոնաւոր ընթացք մը տալ եւ լեզուի պարզութեամբ եւ կանոնաւորութեամբ զիւրըմբռնելի ընել իմաստը, եւ այս տեսակէտով ունի իւր արժանաւոր յարգը, բայց իրրեւ բանաստեղծական արտադրութիւն, զուրկ է ամէն ներշնչում: Տանազեայ Սաղմոսաբանին թրթռումներն որ եւ իցէ ազդեցութիւն չեն գործած երգչին վրայ. չորութեան, ցամաքութեան ընդարձակ անա-

պատ մը կը բացուի հօն մեր առջեւ, ուր կ'իշխէ անսիրտ, անբարբառ ամայութիւնը: Արուեստական կերտուած մը կը ցուցադրուի, ուր մակերեւութային ճարտարութիւնը ուշադրութիւն կը գրաւէ քան զգածումը:

Հեղինակին ցանկութիւնն եղած է, որ իւր տաղաչափուած սաղմոսներն երգեցուին հասարակութեան մէջ եւ անոք ժողովրդականութիւն վայելեն, բայց յուստիսք կրնանք համարիչ զինքը իւր ակնկալութեան մէջ: Անոք անձուկ շրջանի մէջ միայն մուտք գտան եւ այն կարճ ժամանակ մը. ծանօթ ձեռագիրները գրուած են հեղինակին կենդանութեան, բազմացուած մասամբ հեղինակէն եւ մասամբ մերձաւոր ծանօթներէն:

Սկիզբը իբր պատրաստողական մասեր զետեղուած են «ի բանից Նարեկայ» երկու տառաւոր իբր «աղաչանք ի Հոգւոյն» եւ «ի տեղի Եռաշարանի», առաջինը յօրինուած է իբր տաղ, երկրորդը իբր գանձ: Ար յաջորդը երկրորդ աղաչանք մ'ալ, որով կ'աղերսարանէ առ սուրբ Հոգին եւ օգնութիւնք կը հայցէ: Ասոնք են.

« Աղաչանք ի Հոգւոյն սրբոյ ի բանիցն
Նարեկայ առ ի յօգնութիւն առաջակայ բանիցն:

Աղաչեմ գտերութիւնդ անփոփոխելի,
Ամենագօր եւ սուրբ Հոգւոյդ գրեթածի.
Յօգեա յիս քաղցրութեամբ ի ցօղոյդ շնորհի,
Եւ եւս բարեգործեա յանձն իմ եղկելի:

Տանց սկզբնագրերը կը յօգեն՝ Աղաչանք ի Հոգւոյն սրբոյ. ստորեւ լուսանցքի վրայ կը

Նշանակուի. * Յովասափի եղանակովն է, Տա-
ղաչափուած են Գր. Նարեկացւոյ Ողբերգու-
թեանց առաջին գլուխներն քաղուածաբար:

Բ. Գարձեալ ի թանկցն Նարեկայ շարա-
դրեցաւ ի տեղի առաջարանի Սաղմոսաց Գաւթի:

Չայն հառաչանաց, երգ պաղատանաց
այս բան մաղթանաց.

Արբաից հեծութեանց, ողբ տղազակաց
հայցուածք արտասուաց

Քեզ վերբնծայեաց, սիրտ իմ արբամաղգեաց,
տեսողիգ գաղանեաց:

Մատուցեալ եղած, ի հուր թախծութեանց
անձին տոչորմանց:

Պլտուղ ճենճերաց, սասանեալ մըտաց,
բուրմամբ անուշաց:

Քուրվառաւ կամաց առ քեզ խընկարկած
Տէր դու հաստատեաց:

Հայեցիս զբթած, ծրխոյն բարգութեանց
այս պատարագաց:

Քուրով սրբանց մատուցեալ անձանց
քեզ Տեսանբոգ փառաց:

Ահա կեցո՛ զմեզ Տէր եւ արգարացո՛,
այսու երգով որ հանապազ քեզ վեր
ընծայի. ազաշեմք:

Լուր Տէր եւ ողբմեա . . . :

Տանց սկզբնագիրք կը յօգեն՝ Չայն ողբո:
Ստորեւ լուսանցքի վրայ՝ * Գանձի եղանակ է,
(= Նարեկացի, Ողբերգութիւնք. բան Ա.):

Է. Գարձեալ կրկին անգամ աղերսաբանէ
առ սուրբ Հոգին եւ հայցէ օգնութիւն:

ՉՀողիգ սուրբ աղերսեմ, առ իս ժամանեա,
Չմըտաց իմ զաչքն բաց, որ կարողանա,

Տեղեկանալ բանիցս որ առաջի կայ,
 եւ ի շարագրութիւն սորա գորանայ:

Երեք տուն ընդ ամէնը:

Ապա կը սկսի Սաղմոսարանը, որ բաժնուած է բուն Սաղմոսարանաց պէս Կանոնագլուխներու, գուրդաներու եւ սաղմոսներու: Մէն մի սաղմոս երգուած է ուրոյն գլխով, այնպէս որ Սաղմոսներու թուոյն համեմատայն ընդ ամէնն 150 երգ է: Ա.թ Կանոնագլուխներէն իւրաքանչիւրը երգուած է ուրոյն շարիով, այնպէս որ ութ տարբեր շարիեր կը նկատուին, զորոնք ստորեւ կը նշանակենք մի առ մի:

Սկիզբը կը կանխէ (թղ. 6ր) ազգ մը, զոր կարեւոր կը համարիմ հօս յառաջ բերել իրրեւ լուսարանութիւն հեղինակի գրչէն, միանգամայն իրր բանալի ամբողջին համար:

“Յակոբ բանանայի Ներուկիացոյ շարադրեալ զՍաղմոսսն Դաւթի զամենայն զհարիւր եւ զյիսուն փոխն ի լման, պէսպէս վանգիւ եւ քաղցրածայն եղանակաւ, զի ախորժ լիցի երգչաց ի նուագել եւ ունկնդրաց ի լսել, այլ եւ փոքր ի շատէ գտանի ի սմա լուծումն բանից մեկնօրին եւ թարգմանարար, առ ի հասկանալոյ նորա վարժից. բայց ի փոխարկելն սորա պարտ է զգուշանալ գրոյ եւ բայի, զի թէ մի տառ յաւելու կամ նուազի՝ կաղանայ սօք վանգիցն եւ բանն աղաւաղի ի վերձանութիւնն. ապա եթէ անթերի եւ կատարեալ լինի ամենայնն, բայն եւ գիրն, կէան եւ գլարն, յայնժամ

դիւրանայ լեզու եւ սիրտ երգողաց եւ քաղցրանայ միտք նոցա ի սմա: Եւ յիշեսցեն զմեզուօր Յակոբ միով Տէր մեղայիւ...:

Չեռագրին մէջ իւրաքանչիւր Սաղմոսի խորագիր կը գրուի *Տունք... (ԺՁ եւն) ի Սաղմոսաց Դաւթի. Փոխ... (Առաջին եւն, երանեալ է եւն): Այս մանրամասնութիւններն զանց կ'առնուիք հոս եւ կու տանք 8 կանոնադրութիւններու սկզբնաւորութեանց պատկերը, առընթեր նշանակելով հասաններու թիւը:

Ա. Սաղմ. Ա—ԺԷ, 4—4.

Ամենայն մարդ սվ ոք իցէ.
Երանելի տեմ թէ է...

Բ. Սաղմ. ԺԸ—ԱԶ, 6—5.

Որդոց մարդկան տղանցրս բանաւորաց,
Իմաստութեան շաղկապքն հեռեւողաց...

Գ. Սաղմ. ԼԶ—ԾԴ, 5—5—5.

Դու մի նախանձիր ի գործքս զուգիր
յոչինչ 'ւ ի նանիր,
Որպէս խոտ ծանիր վաղ անկցի յերկիր
եւ դառնայ մոխիր:

Դ. Սաղմ. ԾԵ—ՀԱ, 4—5.

Ինձ ողորմեա Աստուած ողորմած
Մարդ նենդաւոր զիս յերկիր կոխեաց...

Ե. Սաղմ. ՀԲ—ՁԸ, 5—2—5—3.

Իբրեւ զի բարի է Տէր
ի վերայ իւր ժողովրդեան

Եւ ղյր ուղիղ են սրախք
 եւ կան ի յԱստուածագաշտութեան :

Զ. Սաղմ. 2Թ — ՂԵ, 3—3—3.

Տէր դու եղեր մեզ ապաւեն ի յաւիտեան.
 Մինչևէ լերինք եւ արեգերք եւ որք որ կան :

Է. Սաղմ. ճԶ — ճԺԸ, 6—4—5.

Վասն զի քաղցր է Տէր,
 դուք եղերուք նմա խոստովան.
 Ողորմութիւն նորա
 ի յաւիտեան ոչ ունի վախճան :

Ը. Սաղմ. ճԺԹ — ճՄ, 5—5.

Ա՜ Տէր կարգացի ես ի նեղութեան
 Լըսելի եղեւ խրնդիբքս ամենայն . . .

Հասածները այս կանոնաւորութիւնը չու-
 նին ի հարկէ ամէն տեղ. այլ տեղիս տեղիս
 բռնադատուած զգացած է ինք զինք Թոխաթեցի
 բազմազանկ բառերն հասածել — որով կոր-
 սուած է երգին երաժշտականութիւնը :

Ի կատարածին կայ հեղինակի երկար
 յիշատակարանը. որուն կարեւոր մասերն
 զնենք հօս.

Յիշատակարան շարադրողի Սաղ-
 մոսիս: Տէր Աստուած ողորմեսցի ամէն :

Յեա Ազամայ ելանելոյն ի փափկութեան
 Որդիք նորա բնդ անասունս աստ բնակեցան.
 Ծրնան զաւակս ք վերայ երկրի եւ բազմացան,
 եւ յարարէն իւրեանց նորայ մուրեցան :

Բայց գըթութիւնն աստուածային արարչական,
Ոչ մինչ ի սպառ ետ զնստ զիւաց կոխան.

Այլ ետ ի սիրտ նոցին խորհուրդս գիտութեան,
Ի ճանաչել զԱստուածն երկնից խնամող զինքեան:

Ուստի յուսմունս աստուածայինքս վարժեցան
Մարութ մտօք իմաստութեան հետեւեցան
Ի մարմնական զբազանաց սրոշեցան,
Ի հըմտութիւն տեղեկութեան գրոց փութացան:...

Ի նոյն շնորհէ եկեղեցիք հաստատեցան
Պետպէս կարգօք եւ պաշտամամբ զարգարեցան
Քաղցրանուագ եղանակօք վայելչացան
Մանկունք սրտ զմայլեալ Հոգւով շուարձացան:...

Առ սրս եւ մեր եկեղեցիք ի Հայաստան
Ի պարգեւէ շնորհաց Հոգւոյն ոչ յեանեցան.
Այլ ի նախնեաց ի հարց մերոց շատք բնարեցան,
Եւ զօրացեալք ի սուրբ Հոգւոյն արիացան:

Նախ ըզհաւատքս ուսուցին ժողովորդեան
Ըստ աւանդից առաքելոցն սրպէս ուսան
Խոստովանել զանունն սուրբ երբորդութեան
Ըստ նիկիոյ մեծ ժողովոյն գաւանտութեան:

Ապա կարգաց եկեղեցեաց եզին սահման,
Յառաւօտէ մինչեւ ցերեկ միշտ անխափան
Կարգ աղօթից ժամատեղաց մեր եւթն անգամ
Յօրուժ աւրհնել զկենսատուն են պարտական:

Եւ ըստ ժամն զկարգն աղօթից պատշաճական
Բանս հաւարեալ ի գրոց սրբոց աղբրական,
Որով լինին Տեառն Աստուծոյ միշտ սրճնարան
Այլ եւ հոյցեն վասն աշխարհի խաղաղութեան:

Այլ եւ ունի եկեղեցի մեր զօրական
Որ հրաւիրեալ առին ըզկարգ եւ զաստիճան
Սուրբ հայրապետք եւ վարդապետք աստուածարան
Եւ պաշտօնեալք նոցին կրցորդ եւ համաձայն:

Մինքն հովիւ եւ առաջնորդ ժողովրդեան
Միւսքն խրատիչ եւ քարոզող նոցա բզրան
Այլքն երգող դանձ մեղեցի եւ շարական
Սաղմոսասացք եւ ընթերցողք յոյժ ժբրաջան :

Եւ արտաքոյ եկեղեցւոյս բազում այլ կան
Ստանաւորս գեղեցիկ շարագրական
Հրնչեն յականջն լռսողաց յոյժ քաղցրածայն
Համեղ բանիւ յարմարաւոր 'ւ ախորժական :

Ձորս ի վերայ քրիստոսական անօրէնութեան
Ձորս ի վարուց առաքինեացքն պատմութեան
Ձայլս ընթացից լուսաւորացքն շարժութեան
Կամ աշխարհի զորպիսութիւն վարուց մարդկան :

Ոմանք Հոգւով բղձողեւոր բանս խօսեցան,
Յորմէ բազումք ի շար գործոցքն զըզնացան .
Այլք բզրիբոյ մարմնաւորիս բարբառեցան
Որ ի խրախճանքս ըմպելեաց սրբախանան :

Իսկ հուսկ յեանոց յեանեալնս ես քան զամենայն
Բորբոքեցոյ վառեալ ի սէր նուագերգութեան
Վարանէի թախծեալ սզւով ի բազում ամ
Թէ զինչ թողից յեա վախճանի իմոյ յիշման :

Ապա տեսի ի յայլասեռս Սաղմոսարան,
Էր շարագրեալ ստանաւոր յարմարական,
Յոգնահանճար իմաստիւք լի եւ խորական,
Լուծեալ ի նմա զգրժուարիմաց բանս խթնական :

Եւ ես չէի վարժ եւ հրմուտ իմաստութեան,
Ոչ ունէի միտք կորսիլի յիս բնական,
Ձի շինէի բանս ի մշտաց առանց հիման,
Կամ հաւարեալ ժողովէի խորհրդական :

Վասն այսորիկ ի ձեռս առի ես դաւաղան,
Ինձ առաջնորդ եւ ուսուցիչ գրանքս Դաւթեան,
Շարագրեցի ստանաւոր ես զամենայն,
Ձհարիւր 'ւ յիսուն վոխ սաղմոսին զերգն ի լըման :

Ընծայեցի բանասիրաց վասն օգտութեան
 Եթէ լիցի բնգունելի որ ի սմա բան .
 Յայնժամ երգով եղանակեն մրտառական
 Եւ զանարժանս արժան առնեն նոքա յիշման :

Արդ մի լիցի բանքս այս ձեզ պարտաւական
 Ի կիցի ձեր առաջի իբր բղետաւան
 Քանզի գտանէք փոքր ի շատե բան ինչ լուծման
 Որք խաւարեալ մրտաց մարդկան սոքա լոյս տան :

Ոչ է յիմաց մրտաց սոքա ի յսոք ելան
 Այլ ի շնորհաց պարգեւ ողէն շարադրեցան
 Ի վերայ սուրբ մարգարէին եղեալ հիման
 Որ էր լեզու Հոգւոյն սրբոյ եւ բնակարան :

Ես որ տրուպս եմ յաշխարհի քան զամենայն
 Խոնարհ հոգւով զձեզ աղաչեմ զամենեսեան
 Ձի բնկալէիք զբանս զուգնարեայ սրպէս լուծայն
 Որ ի սմա տողով շափոյ ի կարգ անկան :

Եւ յիշելոյ արժան արեք զիս զանարժան ,
 ՁԵակոր երեցրս Թոխաթցի տաժանական ,
 Որ եմ պանդուխտ յայտմ աշխարհի տարարնական ,
 Լեհացն երկիրն ի նոր քաղաքքս Չամսոցան :

Այլ եւ բղծնօղն իմ յիշեցէք ի ժամ հայցման ,
 Չմեծահաստ հայրն իմ Ալթուն , զմոյրն իմ Աննան ,
 Ոչ ժամանեալ նոցա ի հասակ ծերութեան ,
 Այլ ի միջակ ախ հասակի վախճանեցան :

Եւ զվարժուպեան իմ բաղմերախտ արիական ,
 Ըզն յվաթենց Եակոր անուն սուրբ քահանայն ,
 Իմաստիք լի գերակատար ի գիտութեան
 Հոգւով մարութ մարմնով ճրգնող ի ծերութեան :

Եւ զամենայն բղմերձաւորս իմոյ արեան
 Եւ զժողովուրդ այս քաղաքիս զամենեսեան
 Ձծեր եւ բղտրղոյ , զերիտասարգ եւ բղիւսան
 Եւ սքր եղեալ են հաւատով ի գերեզման :

Ի թժականի մեծ տուժարիս արեթական ,
 Ար էր հազար եւթանասուն այլ եւ վեց ամ
 Ես մեղաւորս շարագրեցի սակաւ զայս բան ,
 Ընծայեցի բանասիրաց ի վայելման :

Զի եղիցի ինձ յիշատակ սա անվախճան
 Եւ աղօթող առ Տէր Աստուած միշտ անխափան .
 Այլ եւ լիցի փառարանող Երբորդու թեան
 Հօր եւ Արգւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն մինչ յաւիտեան :

Այլ եւ ինձ գրեմ ի ձեռն ի զրարք աղերսական
 Յաղօթքս ձեր յանձնեմ զանձն իմ մեղանշական .
 Միթէ լիցի հոգւոյս ներումքն քառութեան
 Եւ ընդ արգարքն դասակցիլ ի հանգրտեան :

Անուն գիցուք զբոյս այսմիկ պատշաճական ,
 Երգեցողի այս մասենի ըստ իւր անունն ,
 Արգ կոչեցի սայ Յակոբի Մաղմուարան ,
 Զի կարասցեն կոչել առ ինք ամենեքեան :

Յաւարտ բանիս օրհնեմք զԱստուած զՀայրն
 Եւ զէակից Արդի նորին անճառական էական
 Եւ սուրբ Հոգւոյն նորոգողի զամենեւեան
 Փառք եւ պատիւ եւ գոհութիւն մինչ յաւիտեան :

Չեռագիրք՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 304,
 Թղ. 3ա—67ա (հմմտ. Տաշեան՝ Յուլիան,
 էջ 731—732), վաւերացուած հեղինակին
 ստորագրութեամբ (Թղ. 8ա)։ — Գուշակեան՝
 Յուլիան Հայերէն Չեռագրաց Ս. Նշանի Վանուց
 ի Մերաստիա, Թ. 254 (յամէ 1640, հեղինակի
 գրչէն)։

2. Տաղեր։ Յակոբ Թոխաթեցւոյ ա-
 նուամբ 7 տաղ ծանօթ է ինձի. որոնց հարա-
 զատութեան վրայ չեմ կասկածիր։

— Ողբ ի վերայ Եղովկիա քաղաքի: Ողբս երգած է Յակոբ իւր ուսուցչին՝ Յակոբ Այվաթենցի խնդրանքով՝ հաւանօրէն 1614—1620 շրջանին, Թոխաթի 1602ի առման եւ աւերածութեան վրայ: Նոյն դէպքն ողբացած էր նաեւ Ստեփանոս Թոխաթենցի: Մինչ վերջնոյս քով ընդարձակ բռնուած է գիւղաց մանրամասն պատմութիւնը, Յակոբ կը միտի աւելի գծել անմիջապէս աւերածութեան յաջորդող սարսափելի տեսարանը, հայժողովրդեան հասած անչափ վշտերը, պարզ բայց սրտառուչ նկարագրութեամբ: Միակ ձեռագիր մը հասած է Ողբէս՝ Կերբայի Տաղարանին մէջ, ուսկից ծագած են չ. Ալիշանին ծածօթ բնագիրն եւ մեր Մատենադարանի Թ. 797: Խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է.

Ողբ ի վերայ Եղովկիա քաղաքին՝ որ այժմ՝ ասի Թոխասթ, զոր ոմն անօրէն Տէլու. Հասան ասնն որ եկաւ այրեաց եւ աւերեաց զաշխարհ:

Ի թուականիս յարեթական՝
 հաղար 'ւ յիսուն մէկ ի լուման,
 Պատիժ կրրեաց Եւդոկեայն՝
 վասն մեղաց ժողովրդեան: . . .

Վերջ

Զիս որ տըբուց եմ՝ ամենի՝
 զՅակոբ երէցքս Թոխաթցի
 Ի Բաթուկենց թոռանցն էի
 Նշգեհ հոգով ի տար երկրի .
 Նայ Տէր Յակոբ սուրբ քահանայն՝
 Ի ընդապատեաց զիս զանարժան

Որ այսբան բանս շարագրեցան՝
անգէտ մըտացս ի կարգ անկան . . .

Չեռագիրք՝ Մեր Մատենադարանի, Թ. 797,
Թղ. 232ա (= 2. Կ. 343ա):

Հրատարակութիւն՝ Հայապատում, Գ,
էջ 317—322:

Է. Գուլք Յակոբ Այվաթենցի: Գովքս
երկու մասէ կը բաղկանայ՝ տաղ եւ գանձ, եւ
գրուած է իբրեւ ոտանաւոր նամակ ուղղուած
Այվաթենց Տէր Յակոբ Վարժապետին, որ կը
գտնուի Թոխաթ: Գրութեան ժամանակն չէ
նշանակուած, բայց ըլլալու է 1612—1614
չրջանէն: Իբրեւ ոտանաւոր շատ ակար է շի-
նուածքը եւ հեղինակին առաջին փորձերէն
կ'երեւայ, յորինուած Գրիգորիս Աղթամարցոյ
տաղերու նմանութեամբ, բայց ջերմ են զգա-
ծումները եւ ամբողջին մէջ կ'արտացոլայ այն
յարգանքը, զոր աշակերտն ունի ուսուցչին
հանդէպ: Տաղին տուներու սկզբնակապ գրերը
կը յօգեն «Յակոբ անարժանէս ընկալ», եւ
«Հայր», յարակից գանձին մէջ: Խորագիրն եւ
սկզբնաւորութիւնն է.

Ի Յակոբ իրիցուէ ասացեալ է գեղ-
ջուկ ոտանաւորս ի դէմն վարժապետին
խրոյ Յակոբ քանանային որ ասի Այվա-
թենց. եւ իւրեան(ց) մականունն ասեն՝
Թոխաթցի Բաթուկի Տէր Յակոբ, որ է
այժմ ի Լեւոսց տուն Զամօսցա:

Յիսուսի Աստուծոյ Որդւոյն միածնի,
Գլխով նոր սղջոյն առ քեզ հասանի.
Տեառնորդ իմոյ Յակոբ սուրբ քահանայի՛
Գէժ քեզ երկրորդագեժ խնարհ ի յերկրի... .

Վերջ՝

Լոյսըզ աննննգ եւ սուրբ եւ հեղահոգի՛
Եթէ գու կու հարցանես զանձն իմ եղկեցի,
Ասողջ եմ մարմնով ի յայս կենցաղի՛
Հայցմամբ ձեր եւ ներելով Տեառն Յիսուսի:

Չեռագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 797,
Թղ. 228 ա—230 ա (Չ. Կ. 341 ա):

Ասոր կից կայ Գանձա.

է. Ի Բաղուկ Յակոբ իրիցուէ ասա-
ցեալ ի դէմս վարժապետին իւրոյ Այվա-
թենց Տէր Յակոբին:

Հիրար հող անձնէ քո աշակերտէ՛
Յակոբ ծառայէ՛
Քեզ սղջոյն հասցէ Տէր Տէր ԱՓէնտե
եւ Աստուածաբարէ... .

Վերջ՝

Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր. ասացես.
Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա.
Զիմ աշակերտիս շատ մեղքքն ջրնջես:

Չեռագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 797,
Թղ. 230 ա—232 ա (Չ. Կ. 348 բ):

Գ. Տաղ վասն կենաց մարդկան:
Կեանքի իւրաքանչիւր հասակի նկարագրու-
թիւնն է, ուր հոգեխօսական զննութեամբ

պատկերացուած են իւրաքանչիւր տարիքի
երեւոյթները, սկսեալ մանկութենէն մինչեւ
խոր ծերութիւն. Թոխաթեցւոյ յաջողագոյն
տաղերէն մին է այս, թէեւ քիչ մը կրկնու-
թեամբ եւ երկայնաբանութեամբ ջղատուած:
Տուներու սկզբնատառերը կը յօդեն Ա — Բ:

Տաղ վասն կենաց մարդկան նորին
Յակոբի ասացեալ.

Ատուած ըստեղծեաց զմարդն առաջին,
Օրհնելով օրհնեաց զածունն նոցին.
Աճեալ բազմացան եւ զերկիր լցցին,
Տեւէ եւ մընայ մինչ յօրըն վերջին:

Վերջ՝

Քեզ Յակոբ երէց ով ետ զայդ հրաման
Որ շաղակրատես բանբոս ի յատեան
Զձեզ աղաչեմ եղբարք ամենայն
Մի խընայէք ինձ ասել զՀայր մեզան:

2 եռագիրք՝ Մեր Մատենադարանի, Թ. 304,
թղ. 167 ա: Բերլինի արքունի Մատենադարանի
Թ. 62, թղ. 336 բ (խրատ պսակի, անանուն):
Հրատարակութիւնք՝ Համբաւարեր Ռու-
սիոյ 1863, Թ. 40—43, էջ 7—8: ԲԶՄ.
1865, էջ 208—211:

Ե. Յակոբ Թոխաթեցւոյ ասացեալ
տաղ զղջման խոստովանօրէն (տուք՝ Յա-
կոբ քահանայի ասացեալ):

Յերգոցըն Դաւթի ըսկիցըն արարից
Բանիւն Եսայեայ խըրախոյս բարձից,

Ձեզեկիելին հույ օրմին եդից,
 Ձգատուերն Յիսուսի օրհնարանեցից:

Վերջ՝

Ըզմեղօք մեռեալ Յակոբ սուտանուն
 Էր դու լըրբեցար երբ շեա բանիրուն,
 Դարձիր ի մեղաց, շինեա հոգւոյդ տուն,
 Անցեալ աւուրբդ կու գայ գոյժ մահուն:

Չեռագիր՝ մեր Մատենագարանի Թ. 304,
 Թղ. 16բ:

շ. Նորին Յակոբի ողբ աղօթական
 (տուեք "Յակոբ ք[ահանայի].):

Յիսուսի Քրիստոսի փրկչիդ աղերսեմ,
 Եւ զազեա յանցանաց անձինքս պատմեմ,
 Յարժամ հանապազ լալով արտասուեմ,
 Բըժիշկ իմաստնոյդ զվէրս իմ ցուցանեմ...

Չեռագիր՝ մեր Մատենագարանի Թ. 304,
 Թղ. 18ա (Թերի կը մնայ):

է. Խրատք եւ կարգք շարական քա-
 ղելու. Թօխաթցի Յակոբիս:

Յորժամ դու կամեցիս քաղել շարական.
 Նախ ասա Աւետեաց 'ւ ապա Ծընընդեան.
 Յեա ճօր գալըստեան 'ւ ապա խարութեան.
 Ղազարու ի կարգէն եւ Տեառն Յարութեան...

Վերջ՝

Մեղատուեր 'ւ անարժան Յակոբ անպիտան,
 Քեզ սվ եա հրաման զայս ասել յատեան.
 Կարդացողք 'ւ ընթերցողք զսակաւ զայս բան
 Հայր մեղայ ասացէք. օրհնեալ յախտեան:
 ԵՆԸԵՆԸ Գ.

Չեռագիր՝ մեր Մատենագարանի թ. 797, թղ. 142բ—143ա (2. Կ. 207ա), — Էջմ. Գեորգ. Յույց., թ. 324:

Գուշակեան՝ Յույցակ հայերէն Չեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սերաստիա, թ. 217 (Վարդգիւրբ), էջ 429—440 (անտիպ) տեսած է. «Յակոբ Թոխադեցի երէցի մը Ռ. 2Դ (1635) թուին Նրուսադէմի մէջ նոյն քաղաքի վրայ քանի մ'անարժէք տաղատացութիւնները, զժբախտաբար չեն նշանակուած տաղերու խորագիրներն եւ սկզբնաւորութիւնները, որով չենք կրնար ճշդել¹, յիշեալ Յակոբ Թոխաթեցին նոյն է բաթուկենց տէր Յակոբի հետ: Մեզի անծանօթ է անոր ուխտագնացութիւնն յերուսադէմ:

Տեսնելք այժմ Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան թարգմանութիւնն իր գրչէն:

3. Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան թարգմանութիւնը լատիներէնէ (1614), Չկայ համազգային գրականութեան մէջ մատենան մը, որ Աստուածաշունչէն ետքը այնքան ծաւալում եւ ժողովրդականութիւն գտած ըլլայ, ինչպէս Եօթն իմաստասիրաց պատմու-

¹ Ճիշդ այս թուին (1635) կ'ապրէին Կեսարացի եւ Սեբեի երկու տաղասաց Յակոբներ, որոնցմէ միայն է «Գուշակեան ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ» սկզբնաւորութեամբ:

ՅԱՍՏԱՆՉՅ ԻՆՆԵԱԼ ԳՐԱԳՐ ՊԱՏՈՒՆԿԱՆ . . .

զոր հրատարակած էմ Յակոբ Կեսարացւոյ անուամբ. Հնդ. Ա՛. 1909, էջ 371—374:

Թիւնը: Արեւելեան առակախօս աշխարհի ստեղծագործութիւնն է անիկա, որ հեռաւոր Հնդկաստանի մէջ իւր ծնունդն առած, իրեն ճանապարհ հորդած է ժողովուրդէ ժողովուրդ, եւ ամէն տեղ մեծ համակրութիւն վայելելով ասպրած է դարերով:

Հին Հնդկաստանի մէջ իշխանազուններն դաստիարակելու համար կազմուած էր առակներու եւ պատմուածքներու ժողովածոյ մը, սովորաբար Փանչյաթանթրա (Հնդամատեան) կամ Գալլիլա եւ Դիմնա կոչուած¹, զոր Benfey «Հնդկական իշխանազուններուն հայելին», կ'անուանէ, ուր կենդանիներն մարդկան գերը կը խաղան խօսուն կերպարանաց տակ: Խոսքով Անուշիրվանի (531—579) հրամանաւ Բուր-զոյէ բժիշկը պահլաւերէնի թարգմանեց զայն Զ. դարու կէսին. քիչ վերջը լոյս տեսաւ անոր պահլաւերէնէ ասորերէն թարգմանութիւնը Բուա եկեղեցականի ձեռքով²: Երկու դար ետքը

¹ Հմմտ. Th. Benfey, Panchatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei Teile. Leipzig 1859. J. Hertel, Tantrākhyāyika. Die älteste Fassung des Pañcatantra. Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei Teile. Leipzig 1909, դարձեալ նոյն հեղինակին՝ Das Pañcatantra. Leipzig 1914; Հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Bidpai, ճոռագայթք արեւելեան, Շուշու 1904, էջք 154: Գրոցոյ մասին հմմտ. եւ Հ. Ղ. Յովհաննէան, Հեռագրասութիւնք Նախնեաց աստիարէնի վրայ, Բ. (Վիեննա 1897), էջ 296—302:

² F. Schulthess, Kalila und Dimna, Syrisch und

մահացանցած պարսիկ Արդաշուս իրն ալ Մուքաֆա († 762) պահապաններէն բնագրէն արարերէն թարգմանութիւն մը տուաւ¹, որ այնուհետեւ Արաբացիներու ամենէն սիրուած ժողովրդական գիրքն եղաւ. ենթարկուեցաւ պէսպէս խմբագրութեանց եւ ապա արաբերէնի միջնորդութեամբ անցաւ Ասիոյ եւ Եւրոպայի զանազան ժողովուրդներու, որոնց հետ Արաբացիք շիման մէջ գտնուեցան: Աղբարի († 1133) Սինդրագրամէհ (պատմութիւն Սինդրագի) անուամբ վերածեց զայն արաբերէնէ նոր պարսկերէնի. եւ ժ.Գ. դարու վերջերն՝ «պատմութիւն Եօթն Իմաստասիրաց», կամ «պատմութիւն Կայսերն Փոնցիանոսի», անուամբ ծանօթացաւ Եւրոպայի լատիներէն² թարգմանութեամբ՝ հաւանօրէն Յունաստանի ճամբով: Լատիներէնի հիման վրայ կատարուեցան յընթացս ժ.Գ.—ժ.Ը. դարուց նոր թարգմանութիւններ՝ իտալերէն, գաղղիերէն,

Deutsch. Berlin 1911. Ապա արաբերէնէ ասորերէնի նոր թարգմանութիւն մ'ալ լոյս տեսած է. հմտ. F. Bāthgen, Sindban oder die Sieben weisen Meister, Syrisch und Deutsch. Leipzig 1879.

¹ L. Cheikho, La version arabe de Kalila et Dimnah d'après le plus ancien manuscrit arabe daté, Beyrouth 1905.

² Լատիներէն թարգմանութեան հապոյն Լեւն Հրա. M. A. Mussafia, Beiträge zur Literatur der Sieben weisen Meister. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Bd. 57 (Wien 1867), S. 37—118. A. Hilka, Historia septem sapientium, II Johannis de Alta Silva Dolopathos sive De rege et septem sapientibus nach den festländischen Handschriften. Heidelberg 1913 8° S. XIV, 112 (Sammlung mittellateinischer Texte, Bd. V)

գերմաներէն եւ սլաւական¹ լեզուներով²: Ատիներէնէ թարգմանուեցաւ նաեւ հայերէն ծանօթ բնագիրը, որուն վրայ կ'ուզեմ խօսիլ հասանելի մանրամասնօրէն:

Աերջին ծանօթ խմբագրութեան մէջ պատմութեան ծիրն այսպէս կը յածի:

Տեսարանը Հում է: Փոնցիանոս կայսեր կինը կը ծնանի Գիոկղեօփանոս անուն զաւակ մը եւ կը վախճանի. կայսրը թագուհւոյն խորհրդով տղուն դաստիարակութիւնն կը յանձնէ Հումայ եօթն իմաստասէրներու, որոնք քաղաքին շրջակայքը կը հաստատեն իրենց մենարանը: Կայսրը կ'ամուսնանայ երկրորդ անգամ. նոր ամուսինը կը խորհի մանկան կորուստը. իւր չար խորհուրդը ի գլուխ հանելու համար կը թախանձէ կայսրը, որ որդին անգամ մը տեսութեան հրաւերէ: Գիոկղեօփանոս այս միջոցին արդէն զարգացած էր հասակով եւ իմաստութեամբ. հմտացած էր մանաւանդ աստղագիտութեան: Ըօրը անակնկալ հրաւերին վրայ կը դիտէ աստղները եւ կ'իմանայ որ հրաւերն չարագուշակ է: Խորհուրդ կը հարցնէ Եօթն իմաստասէրներուն:

1 Հմմտ. M. Murko, Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven. Wien 1890. 8°, S. 138 (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Bd. 122, Abb. X).

2 Արաբերէնէ յունարացած թարգմանութեանց եւ խմբագրութեանց մասին Հմմտ. V. Chauvin, Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes II (Lüttich եւ Leipzig 1897), p. 19—80 եւ J. Hertel, Das Pāṣcatantra Leipzig եւ Berlin 1914, էջ 390—416 եւ Index I.

որոնք սպառնացուած վտանգէն ազատելու համար կը յանձնարարեն հօր արքունիքը եօթը օր խիստ լուսթիւն պահել: Պատանին կ'անսայ եւ կը մեկնի արքունիք: Լուսթիւնը կայսեր զարմանքը կը շարժէ. բայց թագուհին պատանւոյն հետ կ'առանձնանայ իւր սենեակը եւ այն տեղ լիտի առաջարկութիւններով զգաստ պատանին մոլորցնել կը փորձէ. սակայն ի զուր. թագուհւոյն ամէն հրապոյրներն քաջութեամբ կը մերժէ Գիոկղեօխանոս. թագուհին յաղթահարուած իւր մեղմեխ խորհրդոց մէջ կը փետե մազերը, կը պատառէ զգետները, կը ցետե այտերը եւ այնպէս պատառատուն, արիւնաթաթախ՝ օգնութեան կը կանչէ ամուսինը եւ ոճրագործ կ'ամբաստանէ որդին, իբրեւ թէ զինքը բոնարարել ուղած ըլլայ: Թագաւորը կը հաւատայ ամէն ըսուածներուն եւ կը հրամայէ գլխատել թագաժառանգը: Ար միջամտին նախարարները եւ կը համոզին կայսրը, որ առանց քննութեան այնպիսի քայլ չառնու. գլխատումը կը յետաձգուի: Թագուհին տեսնելով թէ չաջողեցաւ իւր հնարքը՝ գիշերը առակով մը կը համոզէ կայսրը, թէ թագաժառանգը անպատճառ պէտք է գլխատուիլ: Համբաւը տարածուած էր արդէն քաղաքը: Երբ դահիճները պատանին քաղաքի հրապարակէն կը տանէին սպանման տեղը, կ'ընդառաջէ Եօթն իմաստասէրներէն առաջինը, կը խնդրէ դահիճներէն, որ յապաղեն հրամանին կատարումը, եւ ինքը կը գիմէ կայսեր, պատանւոյն համար միջնորդե-

ըու: Իմաստասէրը կը յաջողի առակով մը համոզել կայսրը, որ ետ կենայ իւր խորհրդէն: Այսպէս եօթը օր եւ եօթը գիշեր տեղի կ'ունենայ մրցութիւն մը թագուհւոյն եւ եօթը իմաստասէրներու մէջ. առաջինը կը ջանայ ապացուցանել առակներով թէ որչափ հնարագէտ են մարդիկ եւ շարախորհուրդ, եւ վերջիններն՝ թէ քանի անվստահելի են կանայք եւ նենգամիտ: Գիւրահաւան կայսրը ամէն անգամ կը համոզուի հակառակ կամ ի նպաստ որդւոյն: Ութերորդ օրը կրնար թագաժառանգն այլ եւս անձամբ պաշտպանել իւր դատը. գեղեցիկ առակով մը կը համոզէ իւր հայրը, թէ ինքը բոլորովին անմեղ է եւ յայնանախատ կը խայտառակէ թագուհին, որ իսկոյն կը մերժուի արքունիքէն: Եւերունի կայսրը գոհունակութեամբ իւր թագն եւ իշխանութիւնը կը յանձնէ իմաստուն որդւոյն եւ ինքը կ'առանձնանայ:

Այս ձեւի մէջ տարածուած է եօթն իմաստասէրներու պատմութիւնս Եւրոպա եւ նոյնպէս թարգմանուած է հայերէնի:

Հայերէն թարգմանութեան մասին Ղեօ կը գրէր. «Թէ երբ է կատարվել այդ թարգմանութիւնը — որոշ յայտնի չէ. գոնէ կայ մի ձեռագիր, որ գրված է 1616 թւին» (կ'ակնարկուի մեր Թ. 140 ձեռագիրը): Բանասիրական մի ուսանելի հարց է՝ եթէ արդեօք հայերը շուեկին այդ վէպի թարգմանութիւնը նախ քան արեւմտեան խմբագրութեան ծանօթանալը:

այսինքն մի թարգմանութիւն որ աւելի հին լինէր, արեւելեան թարգմանութիւններից վերցրած, (Հայկական տպագրութիւն, Ա, էջ 307—308): Լէօի անձանօթ մնացած է Պարիսի Թ. 307 ձեռագրին յիշատակարանը, որ հրատարակուած էր Կամենիցի մէջ (էջ 171), որուն համաձայն հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է 1614ին ի Զամոսցա, Յակօր Թոխաթեցւոյ ձեռքով: Թէ աւելի հնագոյն թարգմանութիւն մը ունեցած ենք, այս մասին թէեւ հաստատական կարծիքներ յայտնուած են, բայց մենք ստիպուած ենք բացասական պատասխանել: Grässe ի գիրքս Trésor des livres rares, V, գրած էր թէ «Գալիլա եւ Ղիմնա գրոց նաեւ հայերէն խմբագրութիւն մը պահուած է», նոյն համարելով ասոր հետ Աղուեսագիրքը. բայց ինչպէս Հ. Ղ. Թոփանեան (Հետազօտութիւնք, էջ 301 եւն) գեղեցիկ ապացուցուց, Աղուեսագիրքը թէեւ ի հետուս ունի աղերս հնգական Փանչաթանթրոյի հետ, սակայն ոչ թէ անոր մէկ խմբագրութեան ուղղակի թարգմանութիւնն ըլլալուն համար, այլ պարզապէս արարական ազդեցութեամբ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտած ցրիւ հեռքեր միայն կ'ամփոփէ իւր մէջ: Նոյնպէս Քարամեան հազրդած էր Գ. Միլլերի, թէ գոյութիւն ունի հայ գրականութեան մէջ նոյն գրոց ասորերէնէ կատարուած թարգմանութիւն մը (Müller, էջ 216), բայց ինչպէս Chauvin ուղիղ գիտած է (p. XXIX), ցոյժմ չէ յայտնուած այսպիսի

Թարգմանութիւն մը, որուն գոյութիւնն մենք շատ անհաւանական կը համարինք:

Հնագոյն թարգմանութեան մը մասին ակնարկութիւն ըրած է նաեւ Ը. Չօպանեան իւր Les Trouvères arméniens (Paris 1906) աշխատութեան մէջ (էջ 137), ուր խօսելով Ընաքել Բաղիշեցւոյ վրայ, « տաղաչափեց, կ'ըսէ, Յովասափի Պատմութիւնն եւ Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը, երկու հին զրոյցներ, որոնց թարգմանութիւնն կը գտնուի արեւելեան շատ մը լեզուներով »: Չօպանեանի այս տողերը իբրեւ իրողութիւն ընդունած է V. Chauvin (p. XXX): Maclerի մէկ ծանօթութենէն կը տեղեկանանք թէ ենթադրութիւնս հիմնուած է շ. Մ. Պատուրեանի մէկ տեղեկութեան վրայ, զոր հաղորդած է 1907 Հոկտեմբերին Չօպանեանի: Պատուրեան կը գրէ. « Ունիմ Օքսֆորդի մէկ ձեռագրին յիշատակարանը, որուն համաձայն Ընաքել Բաղիշեցի կը վկայէ թէ ինքը տաղաչափած է 1434ին Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը »: Բաղիշեցւոյ այս յիշատակարանն ապա տրամադրած է Պատուրեան Maclerի, որ զայն յառաջ կը բերէ գաղղիերէն թարգմանութեամբ (p. XXX, ծան. 1): Օքսֆորդի ձեռագրաց ցուցակն ունինք այժմ (հրատ. Baronian-Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford 1918). ակնարկուած ձեռագիրն է Բ. 38 (Catalogue, p. 79—80), ուր կայ արդեամբ յիշեալ յիշատակարանը, բայց ոչ թէ Եօթն

խմաստասիրաց պատմութեան վերջը, այլ կը վերաբերի Յովասափ թագաւորի պատմութեան, զոր տաղաչափած է Առաքել Բաղիշեցի 1434ին: Ուստի հիմ չկայ Բաղիշեցւոյ այսպիսի գրուածք մը վերագրելու:

Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան հայերէն մէկ թարգմանութիւն ծանօթ է սոհմային մատենագրութեան մէջ, եւ այն կատարուած է 1614ին Յակոբ Թոխաթեցւոյ ձեռքով:

Հայերէն թարգմանութիւնս կատարուած է լատին սկզբնագրի մը վրայէն, ինչպէս զայս թարգմանիչն ալ կը խոստովանի¹: Դժուարին է սակայն մատենանշել այն օրինակն, որ թարգմանութեանս հիմ ծառայած է: V. Chauvin հակամէտ չէ Թոխաթեցւոյ ձեռքը լատիներէն ձեռագիր մը տեսնելու (La version arménienne, p. XVIII): Հաւանականագոյնս տպագիր օրինակ մը ունեցած ըլլալու է հայ թարգմանիչը. քայց այս տպագիրը տարբեր խմբի մը ներկայացուցիչն եղած ըլլալու է քան որ ծանօթ հնագոյն (Incunabel) եւ հին տպագիրներն կ'ընծայեն. գոնէ ցայժմ ծանօթ տպագրութիւնք աննման են հայուն մանրամասնութեանց մէջ: Քայց դարձեալ սովորական՝ Mussafiaէն Amatores կոչուած խմբագրութեան կը պատկանի:

¹ G. Paris (Deux Rédactions du Roman des Sept Sages de Rome, Paris 1876, էջ XLI) գուր տեղ գազդիբերէն թարգմանութիւնն հիմ տեսնել կ'ուզէ. V. Chauvin տպագրչներն այս խնդիրն կը լուծեն վերջնականապէս (La version arménienne, p. XIV—XVII):

Որովհետեւ լեհերէն թարգմանութիւնն, որ կատարուած է ԺԶ դարու առաջին քառորդին Jan z Koszyczek լեհ մատենագրէն, հայուն շատ մերձաւոր լատիներէն սկզբնագիր մը կ'ենթադրէ, ինչի կ'երեւայ թէ Ղեհաստան լատիներէն նորօրինակ խմբագրութիւն մը գոյութիւն ունեցած է ԺԶ—ԺԷ դարուն, եւ նոյնը հիմեւ աղբիւր ծառայած է կրկին թարգմանութեանց ալ: Ուշագրութեան արժանի է այս կողմանէ այն պարագան որ լեհերէն թարգմանութիւնն թէեւ ԺԶ դարու առաջին քառորդէն կը համարուի եւ նոյնը մինչեւ անգամ նոյն դարուն տպագրութեամբ հրատարակ հանուած, բայց ցայտօր հրատարակի վրայ եղած հնագոյն տպագրութիւնն ԺԷ դարէն է, զոր Murko լեհերէն առաջին տպագրութիւնը կը համարի, ուրեմն հայերէն թարգմանութեան ժամանակակից:

Հայուն եւ լեհին մերձաւորութեան համար բաց ի մանր կէտերէ շատ նկարագրական է պարագայ մը, որ զիրենք բոլորովին կը կզգիացնէ լատիներէն եւ անկէ ծագած նոր լեզուներով ծանօթ բոլոր ձեռագիր եւ տպագիր օրինակներու մէջ: Այս հասուածը կը գտնուի ներածութեան մէջ, ուր կը պատմուի թէ թագաժառանգը աստղներն դիտելէն եւ իմաստասիրաց խրատն լսելէ ետքը կը ննջէ եւ երազ մը կը տեսնէ: Այս երազը եւ անոր մեկնութիւնը, որ հայերէնի եւ լեհերէնի (եւ ասկէ ծագած ռուսերէնի) հասարակաց է, լատիներէն ձեռագիր եւ տպագիր օրինակներուն անծանօթ են:

բայց այն գոյութիւն ունենալու էր հայ եւ լեհ
 թարգմանիչներու լատին աղբիւրին մէջ, որով-
 հետեւ կը գտնուի լատիներէն հնագոյն ձեւի
 խմբագրութեանց մէջ (հմմտ. Mussafia, անդ,
 էջ 86): Ուշագրաւ է հայուն եւ լեհին հա-
 մանման բնագիր ենթադրելուն համար ի մէջ
 այլոց նաեւ հետեւեալ օրինակը. Թ. 286. Թղ.
 20բ (= գաղղ. էջ 43) կ'ըսուի. "մարմին իմ
 թաղեցեն յեկեղեցւոջ սրբոյն Վաւրլէնի (այս-
 պէս նաեւ Թ. 140, Թղ. 52ա. Պարիսի Թ. 307
 ունի. Վաուլստենի) = լեհն Wawrzyńca =
 լատ. հնագոյնք՝ S. Petri, Strassburgի 1512ի
 տպ. In ecclesia sancti Laurentii.

Կան ի հարկէ նաեւ կէտեր, ուր հայն եւ
 լեհն կը խօսորին իրարմէ, յատկապէս ուր լեհ
 թարգմանիչն իր անձին ազատութիւններ կու-
 տայ, այսպէս ուր հայն համաձայն լատինին կը
 թարգմանէ (Թ. 286, Թղ. 25բ = p. 43) "ի
 քաղաքի միում", լեհն կը մասնաւորէ տեղն "ի
 քաղաքի Tyronie" (Torynie). այսպէս նաեւ
 այլուր: Կան տեղեր ալ ուր լեհն եւ լատ.
 1512ի տպագիրն նոյն կ'ընթանան եւ հայն կը
 շեղի. ի հարկէ ցանցառ անգամ (հմմտ. Թ. 286,
 77բ, գաղղ. p. 172 Տիւրոս = լատ. 1512
 եւ լեհ. Cyrus, իսկ լատ. հնագոյնն՝ Titus.)
 Բայց առ հասարակ ինչպէս լեհերէնն, նոյնպէս
 հայերէնն շատ մերձ է Strassburgի 1512ի
 տպագրութեան:

Աւելորդ կը համարիմ մանր համեմատու-
 թիւններ:

Հայ թարգմանիչը հաւատարիմ մնալով հանդերձ բնագրին՝ առած է ընտիր թարգմանութիւն մը, ախորժ ժողովրդեան ճաշակին, գրաբարխառն սովորէնով: Տեղիս տեղիս շնորհած է իրեն թեթեւ ազատութիւններ ալ, ուր նիւթը կը վերցնէր, բայց յընդհանուրն հետեւած է քայլ առ քայլ լատիներէն սկզբնագրին:

Հայերէն թարգմանութեանս, որուն հարազատ ներկայացուցիչներն են ի բաց առեալ Պարխի թ. 309՝ բոլոր ձեռագիր օրինակները (տես վարը), ենթարկուած է ապա նոր խմբագրութեան եւ այս խմբագրուած օրինակն հիմ առնուած է տպագրութեան: Նոր խմբագրութեանս ինձի ծանօթ միակ ձեռագիր օրինակն է Պարխի թ. 309, օրինակուած ՌՃԽԵ (1696) թուին, Նոյեմբեր 27 ին Կ. Պոլիս (ձեռագրին միւս մասերն 1682—1696 շրջանին), այս ինքն ճիշդ այն թուին, երբ լոյս տեսաւ Լիվոսնոյի առաջին տպագրութիւնը: Այս խմբին կը վերաբերի ըստ երեւութին նաեւ այն օրինակն, որ կ'ըսուի թէ գրուած է 1687 ին Սպահան, որուն վրայէն կատարուած է 1847 ին ուսերէն թարգմանութիւնը (տես վարը):

Պարխի թ. 309 օրինակին սկզբնաւորութիւնն նման է տպագիրներու սկզբնաւորութեան. եւ կ'ենթադրեմ որ նաեւ բովանդակութեան մէջ կը համընթանայ տպագիրներուն: Հոս խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է՝ նման տպագիրներու. «Պատմութիւն Կայսերն Փոն-

ցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Գիողղեախանոսի եւ եօթն իմաստասիրացն: — Կայր ի Հոսթ թագաւոր մի եւ անուն նորա Մոզզուս կայսր . . . :

Չգալի փոփոխութիւնն տեղի ունեցած է գլխաւորաբար ներածութեան մէջ, ուր Հոսթայ կայսեր անունն, զոր լատին օրինակները կը լռեն, Մոզզուս կը կոչուի, եւ Փոնցիանոս իբրեւ սարաւանդաւոր Մոզզուս կայսեր՝ գահ կը բարձրանայ. այլուր ընդլայնուած են միայն խօսակցութիւնները եւ լեզուն այլայլուած. Թոխաթեցւոյ թարգմանութիւնն էական մասով նոյն պահուած է:

Թէ ս՛վ է փոփոխութեան ենթարկողն կամ «սրբագրողը», Պարիսի Թ. 309 ակնարկութիւն չ'ընեն; ուր ընդհակառակն պահուած է մինչեւ անգամ Թոխաթեցւոյ յիշատակարանը: Չեմ յուսար թէ այսպիսի սրբագրութիւն մ'ակնարկել ուզուած ըլլայ Վիվոնոյի 1696 թուի տպագրին յիշատակարանին մէջ, ուր (էջ 184) կ'ըսուի, թէ տպագրութիւնն ի գլուխ ելած է «Հոգարարձութեամբ, ծախիւք եւ սրբագրութեամբ նուաստի ումեմն: Մ. Ս. Դ.»: Այս նկատմամբ հետաքրքրական էր ծանօթանալ Կ. Պոլսոյ 1693ի տպագրութեան. այն տեղ ալ այս փոփոխուած բնագիրն հիմ անուած է եւ նոյնն արգեօք աչքի առջեւ ունեցած է Պարիսի Թ. 309ի ընդօրինակողը:

Ար սխալի Քարամեանց, երբ կը գրէ Բերլինի Թ. 83 ձեռագրի մասին (Verzeichnis, էջ 65), թէ «այս խմբագրութիւնն պատմու-

Թեանց մէջ նման է լատին խմբագրութեան, բայց առակաները բոլորովին տարբեր են անկէ՛ն Եօթն իմաստասէրներու անուններն եւ առակաները կը համաձայնին գաղղիերէն խմբագրութեան. հմմտ. Keller, Romans des Sept Sages, էջ L, 1°: Ասկէ կը հետեւցնէ Chauvin կասկածելով (« եթէ քարամեանց լաւ միտ դրած է ») թէ Բերլինի օրինակը կը համապատասխանէ Mussafiaի զանազանած Բ. խմբին (p. XXIV): Բայց Բերլինի օրինակը նման կը տեսնուի Պարիսի Թ. 307 ին, գոնէ նոյն է սկզբնաւորութիւնը:

Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը այսպէս նաեւ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտաւ, սրբագրուեցաւ եւ փոփոխուեցաւ եւ Հայաստանի վրայէն շարունակեց իւր ճամբան օտարաշուրթն ազգերու. 1803 ին թարգմանուեցաւ նախ հայատառ, ապա նաեւ արարատառ տաճկերէնի, 1847 ին ռուսերէնի եւ 1919 ին գաղղիերէնի:

Տեսնենք այժմ՝ ձեռագիրներն, տպագրութիւններն եւ թարգմանութիւնները: Խորագիրն է լուսագոյն ձեռագիրներու մէջ.

* Պատմութիւն Եօթն իմաստասիրացն. Այբումն որում անուն էր Փոնցիանոս՝ թագաւորեաց ի Հոռոմ քաղաքի, այբ իմաստուն յոյժ, որ առեալ էր զգուստր արքային Հոռոմայ ի կնութեան, գեղեցիկ յոյժ եւ հաճոյ մարդկանաչաց հայելոյ...»

Յիշատակարանն է ըստ Պարխի Թ. 307
 2 նաագրին. «Ես Յակոբ երէցս Թոխաթցի, որ
 եմ թուանց Բաթուկենց, թարգմանեցի զգե-
 ղեցիկ Պատմութիւնս ի լատինական գրոց ի հայ
 գիր. ի խնդրոյ վարժապետին իմոյ Թոխաթցի
 տէր Յակոբին՝ որ ասնն Այվաթենց, թվին ՌԿԳ
 (1614) Փետրվար ամսոյ ԺԳ, ի յերկիրն Ա-
 հաց, ի քաղաքն Չամաւոցա: Աղաչեմ զձեզ,
 յորժամ որ փոխարկէք, զանունս մեր մի յա-
 պաղէք գրել ի տեղիս խորագրոց. եւ ասացէք
 թէ Աստուած ողորմի. ամէն՝»:

Պարխի Թ. 309 ունի հոս. «Թարգմանեալ
 եղել Պատմութիւնս օգտակար եւ շահուէտ, որ
 կոչի Եօթն իմաստասիրաց ի լատինական լեզուէ
 առ ի հայ լեզու ի խնդրոյ վարժապետին իմոյ
 Թոխաթցի տէր Յակոբին, ի յերկիրն Իլախաց
 որ կոչի Չամուշայ ի թուականիս Հայոց ՌԿԳ»:

Միւս օրինակները զանց ըրած են այս յի-
 շատակարանը:

Եւանջիլն են հետեւեալ ձեռագիրները.

1. Պարխի Ազգային Մատենադարանի
 Ancien fonds arménien 69 = Macler, Ca-
 talogue des manuscrits arméniens et géor-
 giens de la Bibliothèque nationale (Paris
 1908), No. 307, թղ. 115ա — 225բ (Ժէ-
 դար, p. 159): — 2. Անդ, Supplément ar-

1. Ըստ Պատմից. էջ 171, Պարխի օրինակի վրայէն,
 քոյց անճշտութեամբ. ու զլեցինք Յեր-Մ-Է-Է-Է-ՆԷ Յու-
 ցակի համառայն. հմմտ. եւ Macler, La version arm.,
 p. 216—217:

ménien 51 — Macler, No. 309, թղ. 102բ — 258բ (յամէ 1696, p. 160): — 3. Մեր մատենագարանի թ. 140, թղ. 42բ — 114բ (ընդ մէջ թղ. 43բ — 44ա թուղթ մ'ինկած. մանրամասն ցուցակագրուած՝ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 438. յամէ 1616¹): — 4. Ընդ, թ. 286, թղ. 1ա — 95բ (ԺԸ դար. Ցուցակ, էջ 711): — 5. Բերլինի թագաւորական Մատենագարանի թ. 83, թղ. 26բ — 206բ. (յամէ 1698, պակասաւոր, Karamianz, Verzeichnis . . . , p. 65): — 6. Օքսֆորդի Բողոքեյեան Մատենագարանի Ms. Canonici Or. 131, թղ. 37ա = Baronian-Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library (Oxford 1918), No. 38 (յամէ 1697, p. 79): — 7. Ընդ, Ms. Arm. e. 33 — Baronian-Conybeare, No. 99 (յամէ 1698, p. 220 — 221): — 8. Վենետիկի Մխիթ. Մատենագարանի թ. 628, էջ 282 (ԺԷ դարէ², Հմմտ. Macler, La version arm., p. XXI, ծան. 1):

Բաղմամթիւ տպագրութիւն տեսած է Պատմութիւնս.

1. Առաջին տպագրութիւնն եղած է Կ. Պոլիս 1693ին, ասկէ սրինակ մը կը դանուի Երուսաղէմ՝ Ս. Յակոբեանց վանքը ըստ Հ. Գ.

1. Յիշատակարանն ի կատարածին՝ «Կատարեցու Պատմութիւն Եսթն իմաստաւորացն թվ. Ռ.Կե. Հոկտեմբերի ամսոյ 2 ի մայրաքաղաքս Կամենից ի դրան Ս. Աստուածածնոց Ս. Ա. Եսման եւ Ս. Նիկողայոսի»:

2 E. Teza, Il libro dei Setti Savi.

Գալէմբեարեանի: Մանրամասնութիւն անծանօթ է:

2. 1696 թ Ղիզունոյ. «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Գիսկղեատիանոսի եւ յեօթանց իմաստասիրաց: Տպագրեալ ի ներտպարանում սրբոյ էջմիածնի եւ սրբոյն Սարգսի զօրաւարի: Ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի ամենից Հայոց կաթողիկոսի ի Յալիկունայ քաղաքի: Թվւոջ Փրկչին 1696 եւ Հայոց 1145 Մայիսի 25:»

Մեծութիւնն 12×7.5 սմ., էջ 1—184 (էջ 1 ճակատ, էջ 3—181 բնագիր, էջ 181—184 «Ցանկ գրգկանս»), էջ 184 կայ Յիշատակարանս. «Աւարտեցաւ գրգուկս պատմութեան... ի վայելումն հանուրց արամազնեաց եղբարց, յամի ներմարմնութեան Տեառն 1696 եւ Հայոց 1145 Յուլիսի 20: ... Համահաճութեամբ Տեառն Եփրեմի արհիեպիսկոպոսի եւ պատրիարքի Կ. Պօլսոյ, հոգարարձութեամբ, ծախիւք եւ սրբագրութեամբ նուաստի ումեմն Մ. Ս. Դ.»: — Աւնինք օրինակ մը մեր Մատենադարանին մէջ. հմմտ. եւ Մատենագիտութիւն, էջ 564:

3. 1721 Կ. Պօլիս. «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Գիսկղեատիանոսի, եւ յեօթանց իմաստասիրաց. եւ վիճակս նորատիպ եւ որ ի միջի սորին եգար: Տպագրեցեալ բարեխօսութեամբ սրբոյն Մինասայ զօրավարին մայրաքաղաքն Ստամբուլ: Ի

տպարանի տրուպ Ատուածատուրի որ եմ ծառայ
ձեր. ի թուղ ՌՃՀ, օգոստոս է, :

Զարբհանելեան՝ Մատենագիտութիւն,
էջ 564.

4. 1740 Կ. Պոլիս. Գիրք պատմութեան
կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն թագուհւոյ եւ
որդւոյ Եօրին Դիոկղեափանոսի եւ Եօթանց
խմաստասիրաց: Տպագրեալ ի թուականիս մերոյ
Հայրց 1189 (= 1740):

Կեանքիւնն 12.5 × 7.6 շրջանակի մէջ.
էջ 1—328 (էջ 1 ճակատ. էջ 2, պատկեր.
էջ 3—287 Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանո-
սի. էջ 288—315 բանք խմաստասիրաց. էջ
316—327 Ատեղատուներ): էջ 328 Յիշա-
տակարան. «Աւարտեցաւ տպումն պատմութեան
գրքուկիս այսորիկ որ կոչի Եօթն խմաստասեր...
ի թուականիս 1190 (= 1741): Արդ... յի-
շեսջիբ զպատճառ տպեցման սորին զգրավաճառ
արդու մեցի եղբայր Մանուկն...»:

Հմմտ. Մատենագիտութիւն, էջ 564—
565: Կան օրինակներ մեր Մատենագարանի
մէջ (պակասաւոր) եւ Անտոնեան Հարց Մա-
տենագարանի մէջ ի Կ. Պոլիս:

5. Կ. Պոլիս 1743, ի տպարանի Ատ-
ուածատրոյ: Կը յիշէ Զարբհանելեան՝ Պատմ.
Հայկ. տպագրութեան, էջ 270. ուրիշ կող-
մանէ անծանօթ:

6. 1790, Մազրաս: «Գիրք պատմու-
թեան կայսերն Փոնցիանոսի, եւ կնոջն թա-

գուհւոյ եւ որդւոյ նորին Գիողղեսիանոսի եւ Եօթանց իմաստասիրաց: Եւ վերստին տպագրեցնալ ծախիւք եւ տպիւք Տէր Յարութիւն Շմաւօն Շիրազեցւոյ: Առ ի սգուտ Պատուելի ազգիս Հայոց: Ի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեան Ղուկասու Սրբազնասուրբ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Յառաջնորդութեան Նոր Զուղայու երկնանման Աթոռոյն Տեան Յակօր արհի Եպիսկոպոսի: Յամի մարդեղութեան բանին 1790, իսկ ի թուին Հայոց 1239 Մազրաս ի տպարանի նոյն Տէր Յարութիւն Շմաւօն Շիրազեցւոյ:

Էջ 1—382 (էջ 1 ճակար. էջ 2—335 Պատմութիւնն, էջ 336—378 վիճակ). էջ 379—382 Յիշատակարան. «Առ բարեսէր ընթերցողոյ. Շնորհիւ Աստուծոյ յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպումն պատմութեան գրքուկիս այսորիկ որ կոչի Եօթն իմաստասէր... Այս է երրորդ տպագրութիւն.:

Ունի օրինակ մը Տ. Եպիսկոպոս Պալեան, որ ընդարձակ նկարագրած է Հանդ. Ամս. 1895, էջ 116—117. Յիշատակարանին վերջին տողին համար կը գրէ Պալեան. «Կրնա՞նք հասկնալ թէ սոյն գիրքն Մազրասայ մէջ երեք անգամ տպագրուած է, թէ ո՛չ՝ Ղիլոսնոյի եւ Կ. Պոլսոյ տպագրութիւնն տեսած եւ ասոր ալ երրորդ տպագրութիւն ըսած է.՝ Մենք կը կարծենք թէ Յարութիւն Շիրազեցի հոս իւր նոր բացուած տպարանին երրորդ հրատարակութիւնը կ'ակ-

Նարկէ: Շիրազեցի իւր հրատարակութիւնն կատարած է Կ. Պոլսոյ 1740 ի տպագրութեան վրայէն, որուն խորագիրն եւ յիշատակարանին սկզբնաւորութիւնը պահած է: Անշուշտ այս տպագրութիւնն է նաեւ Զարր. Պատմ. Տպագր., էջ 280 յիշատակած Մագրասի 1791 ի հրատարակութիւնը, նոյն տպարանին մէջ:

7. 1792, Կ. Պոլիս: Գիրք պատմութեան կայսերն Փանցիանոսի եւ կնոջն Թագուհւոյ, եւ որդւոյ նորին Գիոկղետիանոսի, եւ Եօթանց իմաստասիրաց: Տպագրեցեալ . . . վեհափառ հրամանաւ . . . Տեառն Զաքարեայ պատրիարկի ի թուին Հայոց ՌՄԽԱ, Ապրիլի ԺԻ: Ի տպարանի ԅօհաննիսի եւ Պօղոսի:

Մեծութիւն 12.3×7.5 սմ. շրջանակի մէջ: Էջ 1—328 (մնագիրն, էջ 3—287): Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

8. 1796, Կ. Պոլիս: Կը յիշէ զայս Հ. Գ. Գալէմբեարեան, նշանակելով նաեւ թէ ունի 328 էջ, նման 1792 ի տպագրութեան:

9. 1804, Կ. Պոլիս: Գիրք պատմութեան կայսերն Փանցիանոսի . . . (= 1792 ի տպ.) Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ . . . Տեառն ԅօհաննու . . . րարունապետին, յամի Տեառն 1804 եւ ի թուին Հայոց՝ ՌՄԾԳ Ի տպարանի ԅօհաննիսեան Պօղոսի:

Մեծութիւնն՝ փոքր 8^0 , էջ 1—328 (մնագիրն, էջ 1—287): Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

10. 1857, Տփղիս: Պատմութիւն կայսերն Փոնջիանոսի... Թիֆլիս, հրատ. Գուլամիրեան գրատան, 1857: Այս հրատարակութիւնն ընդուն է Ե. Մատթեանի ունեցած օրինակը (Ճակատը ինկած): Մատթեան յառաջ կը բերէ Եռաջարանը ուր կ'ըսուի. «... ըստ այսմ եւ ես նկատեալ զայս գիրք Փոնջիանոսի կայսեր դիւրիմաց եւ պարզաբան, շարագրեալ ի վաղ ժամանակաց հետէ պատմագրական ոճով, որ առ սակաւութեանն եղեալ է կարի յոյժ (տպ. ժոյժ) հազուազիւտ, վասն որոյ համարելով զայս օգտաւէտ ինչ՝ նորոգ սրբագրութեամբ ի լոյս ընծայեցի ի պէտս դեռահասակ մանկանց ազգիս մերոյ իբրև ազայոց կաթն ջամբելով եւ ոչ կատարելոց հաստատուն կերակուր, զի ընթեռնելով ուսցին եւ ուսանելով զուարճացին, եւ այնու առաւել եւս խրախուսեցին յօժարակամ աշխատել կատարելագործել զինքեանս երեւելի ուսմամբք եւ բարերարոյութեամբ ի լուսաւորութիւն ազգիս մերոյ եւ հայրենեաց: Կուսատ ծառայ Թիֆլիզաբնակ կոստանդնուպոլսեցի Ղազարոս քահանայ Պալի Գալֆայեան Տէր-Պետրոսեանց, (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 105 «Գիտողութիւն մը»):

Հայերէնէ թարգմանուած է նաեւ տաճկերէնի եւ հայատառ տաճկերէն հրատարակուած.

1. 1803, Կ. Պոլիս. «Պատմութիւն Փոնջիանոս կայսերին, վէ թագուհի Սուլթանըն վէ

էվլաստի Գիոկղէտիանոս շահ զատենին, վէ եւտի իլիմտար քիմէսնէլէրին...: Մասնաւոր ճակատ չունի (այսպէս գոնէ մեր օրինակներուն մէջ), էջք 1—222 (էջ 1—175 բնագիրն, էջ 176 եւն վիճակացոյց): Էջ 218—222 կայ սասնաւոր գրուածք մը «Նահապետ մէվլուտի քայսէրիյէ, սկզբնատառերով, ուր կ'ըսուի թէ 1803 թ.ին թարգմանած է զայն ի Կ. Պոլիս Նահապետ Թերզեան Կեսարացի (էջ 222 զարդի մէջ կայ «Նահապետ», որ ուրիշ օրինակի մը մէջ կը պակսի՝ փոխարէն գրուած ըլլալով ուրիշ զարդ մը):

2. 1881, Կ. Պոլիս: «Սոյն Գրքի (Պատմ. Եօթն իմաստասիրաց) հայատառ տաճկաբարբառ տպագրութեան առաջինն տեսած չենք, բայց երկրորդն մեր ձեռքի տակն է, որ տպագրուած է 1881 ին Կ. Պոլիս Գալաֆեան տպարանի մէջ. կը բաղկանայ 110 էջերէ. վերջին կողմն կցուած է բախտի ցուցակ մը կամ վիճակացոյց: Գրքիս սկիզբն ազգ մը գրուած է, որմէ կը հասկնանք առաջին տպագրութիւն մըն ալ ունենալն: Ազգն է հետեւեալն. «Իշպու եւտի Ալիմլէրին րեսալէտի պու տէֆա կերէք իսանը վէ կերէք պաղը... թապիր ու իֆատէլէրի թասհիհ օլունարագ եկնիտէն թապ օլունտու»: Տ. Վ. Պալեան, Արեւ. Մամուլ 1896, էջ 591—592:

3. 1912, Կ. Պոլիս: Եւտի ալիմլէր վէ բօնցիանոս փատիշահըն հիքեայէտի: Տէրսաստէթ, Աշճեան քիւթիւպխանէտի, 1912, 8⁰,

էջ 132 (ընագիրն, էջ 1—93): Նոր թարգմանութիւն: Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

4. Կ'երեւոյ թէ հայաստան տաճկերէնն ապա նաեւ արարական տառերով գրուած եւ հրատարակուած է. E. Teza ունեցած է անկէ օրինակ մը («una ne ho io in lettere arabiche», հմմտ. Macler, La version arm., p. XXIX, ծն. 2):

5. Lerch կը ծանուցանէ թէ «Եօթն իմաստասիրաց», հայ ընագրի մը ռուսերէն թարգմանութիւնն երեւցած է 1847 ին ի Մոսկուայ: Ռուս թարգմանիչն D. Serebriakov իւր թարգմանութիւնն ըրած է ձեռագրէ մը, որ 1687 ին Սուլէյման Շահի ժամանակ (1666—1694) Սպահան գրուած է:

6. Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան հայերէն ընագրին գաղղիերէն թարգմանութիւն մը լոյս տեսաւ վերջերս.

La version arménienne de l'histoire des sept sages de Rome, mise en français par Frédéric Macler. Introduction par Victor Chauvin. Paris, E. Leroux, 1919, 8°, p. XXXII, 220 (Petite Bibliothèque arménienne, t. IX). Թարգմանութիւնն կատարուած է պարիսի Ազգ. Մատ. Թ. 307 ձեռագրի վրայէն: Մատենախօսութիւն մը հրատարակութեանս անթիւ Մեղու Շիրակայ, ԲԶԳ, 1919, էջ 77—78:

Հայերէն թարգմանութեան վրայ յաճախ
խօսուած է. կը յիշենք հոս մէզի ծանօթ քննու-
թիւնները:

1. P. Lerch, Ueber eine armenische
Bearbeitung der „Sieben weisen Meister“
ի գիրս Benfey, Orient und Occident, t. II
(1863), էջ 369—374:

2. Friedrich Müller, Ueber die arme-
nische Bearbeitung der „Sieben weisen
Meister“ ի թերթին Wiener Zeitschrift für
die Kunde des Morgenlandes, IV (1890),
էջ 213—316 եւ 357, հմտ. նոյն քաղու-
ծարար՝ Լ. Յ. Տաշեան՝ Հայերէն թարգմանու-
թիւն * Գրոց իմաստասիրաց *. Հանդ. Ամս.
1891, էջ 37—38:

3. E. Teza, Il libro dei Setti Savi nella
letteratura armena. Osservazioni ի գիրս՝
Atti del Reale Istituto Veneto di Science,
lettere ed arti, հօր. LXV (1905—1906),
Բ. Բաժանմունք, էջ 383—397:

4. Տ. Վ. Պալեան՝ Հայերէն հին տպա-
գրութիւնք. «Եօթն իմաստասէրք». Արեւելեան
Մամուլ 1896, էջ 591—592:

5. Տ. Վ. Պալեան՝ [Եօթն իմաստասիրաց
Մողրասի 1790 ի տպագրութեան մասին] Հանդ.
Ամս. 1895, էջ 116—117:

6. Լէօ՝ Հայկական տպագրութիւն, հօր.
Ա. (Թիֆլիս 1901), էջ 306—316:

Թէ ունի՞ Յակոբ Թոխաթեցի ուրիշ թարգմանութիւններ ալ, առ այժմ անյայտ կը մնայ: Իւր գրական արտադրութիւններն առանց անոր ալ բաւական են հոյակապ ընծայելու իւր անունը. եւ Յակոբ պէտք է յարգութեամբ յիշուիլ ժէ դարու հայ գրականութեան պատմութեան մէջ:

Ե.

ՂԱԶԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒԽԱԹԵՅԻ

1550—1610

2008
37524

ՂԱՂԱՐ Ե ՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՄԹԵՏԻ

1550—1610

Ղաղար կը վերաբերի այն տաղասացներու շարքին, որոնց թշուառութիւնը լեզու տուած է՝ հեռու հայրենիքէն, զարիպութեան մէջ հայրենի աշխարհն ողբալու։ Ինչպէս Ստեփանոս եւ Յակոբ Թոխաթեցիները, նոյնպէս անոնց համշիրակն Ղաղար առաջին անգամ օտար երկնքի տակ կը ծանօթանայ մեզի, սա «ի մայրաքաղաքն Կամենից՝ յերկիրն Ըսուղաց եւ Իլխաց»։

Նանդեան թուականն (1550°) անստոյգ կը մնայ. բայց ծնած է Թոխաթ, ինչպէս կ'երեւայ՝ Ս. Քառասնից թաղը, ուր թաղուած են իւր ծնողք 1602էն յառաջ. «Գովասանք ի վերայ Թոխաթ քաղաքի, տաղին մէջ կը գրէ այս նկատմամբ».

Մեր ննջեցեալքն Թոխաթ հանգած,

Սուրբ Քառասնից թաղըն պառկած։

Հոս հաւանօրէն անցուց Ղաղար իւր երիտասարդութիւնն ալ. յամենայն դէպս Թոխաթ թէ իրրեւ հայրենիք եւ թէ իրրեւ վայելուչ, վաճառաշահ եւ փարթամ քաղաք մեծ ազդեցութիւն գոր-

ծած է Ղազարի վրայ, որ զայն իւր յիշեալ Գ. Վ. վասանքի մէջ «Փոքր Ստամբուլ» կ'անուանէ, ուր անթիւ «վաճառականներ» կ'երթիւնէին, «բերեն բեռներ, երկիր խնդայ»:

Մինչեւ 1602 իւր կեանքն թաքուն կը մնաց մեզմէ¹: Ղազար կ'երեւայ թէ ականատես եղած է Թոխաթի 1602, Մայիս 29ի հարուածին, որով քարուքանդ եղաւ քաղաքը, զայս կ'ականարկէ ինքը իւր Ողբին մէջ.

Եւզոկիա բերդըդ գոված,
Քաղաքըդ քո շէր պարբայած,
Որ մեր շարեացն եկ քեզ հարուած,
Թախարնեցար աւազակաց:

«Աւազակներուս» գերող գերիող արշաւանքներէն մազապուր փախստական կը հասնի Ղազար մինչեւ Ուկրանիոյ Եազուովցա քաղաքը, աչքը յետս դէպի հայրենիք: Իւր Ողբին մէջ արձանագրած է այս մասին սրտաճմլիկ տողերս.

¹ Չեռազիր մը՝ Ներսիսի Շնորհաւոյ Մեկնութիւն Մատթէի, որ այժմ Օքսֆորդի Բողիւան Մատենադարանը կը գտնուի (Թ. 80, հմեռ. Baronian-Conybeare, Catalogue, էջ 180) կ'ըսուի թէ ընդարձակած է «Ղազար Թողաթցի ի դուռն Ս. Ստեփանոսի որ կոչի Զահրէկաւ, ի պէտս իւր ուսուցչին՝ Սարճիւան փարսապետին, զժրտխտարար Չեռազրին ոչ գրչութեան թուականը յայտնի է (Պարսնեան ժէտարե կը համարի) եւ ոչ քաղաքը, որով գտնուրին է նայնացնելու համար կուսան մը գտնել: Ինչի ծանօթ է այս չբնական ուրիշ Ղազար Եւզոկիացի արեղայ մ'ալ, որ 1598ին ի Քոթայ (Քեոթաշիւ) ի ինչորոյ Ստեփանոս քահանայի Ա. ետարան մը կ'որբնակէ. հմեռ. Ռի. գանդիսն 1897, Թ. 350:

Ղաղար գերի մեղքը դժբաժ,
 Պանդուխտ եղար մէջ Ուսուցաց,
 Գուհոյ մ'աներ, Տէրն ողորմած,
 Տանի իւր տեղն ամէն ջրուած:

Այդ «ջրուած» ներէն էր ինքն ալ, բայց թէ վիճակեցաւ իրեն ամփոփուիլ հայրենի երդիքին տակ, չգիտենք. բայց հաւանօրէն ո՛չ:

1605/6 թուին կը գտնենք զինքը Եազլովցա գիւղաքաղաքը, ուր Արիստակէս եւ Կարապետ աշակերտներուն խնդրանքով յօրինած է Թոխաթի վրայ երեք տաղ, սկիզբը կայ նախերգանք մը, ուր իւր բնակավայրն կը նկարագրէ այսպէս.

Կենամք քաղաք գիւղանքման
 Քսան տուն կայ ժողովրդեան
 Չունինք գրեան, Ասմաուրբեան
 Ու ճաշուգիւրք, ոչ Գանձարան.
 Անմխիթար եմք տըխրական,
 Չի կար փեշա եւ գործարան.
 Մնացաք պարապ եւ առանց բան,
 Գրեցաք տեարակս ի Եազլովցան¹
 Եւ ի խընդրոյ մանկանց մեզ կան,
 Արիստագէս, Կարապետեան,
 Կարգան զգովքս, ուրախանան,
 Միշտ Աստուծոյ գոհութիւն տան²:

«Անմխիթար» տխրական, օրեր ապրած է Ղաղար. եւ ինչ աւելի կրնար տալ օտար երկինքը Ղարիպի մը, որ բնութեան առջեւ թո-

¹ Տպ. Եազլովցան:

² Ի Ր Ի . էջ 70:

դուցած հեռացած էր բազմամարդ ամենալի հայրենի անէն...: Անշուշտ յիշեալ «մանուկներն», որոնց ուսուցչութիւն կ'ընէր, միակ մտիթարութիւններն էին իւր ցաւած սրտին:

1606 թուին փոխադրուած կ'երեւայ Ղազար «ի մայրաքաղաքն Կամենից յերկիրն Ընուզաց եւ Իլխաց», «առաջնորդութեան երկրիս տէր Կարապետ երջանիկ վարդապետին», ուր «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Նիկողայոսին», կ'աւարտէ նոյն թուականի Սեպտեմբեր 27ին Աւետարանի մ'ընդօրինակութիւնը¹, որուն յիշատակարանին մէջ ինքզինքը «անարժան եւ մեղօք զառածեալ Ղազար լոկ անուն նպիսկոպոս Թողաթեցի», կը ստորագրէ:

Այս միջոցին կը տառապէր Ղազար սրտի հիւանդութեամբ մը — «զի յոյժ կարի հիւանդ էի ի սրտէ ցաւէ», (Տաշեան՝ Յուցակ, էջ 367): Թէ ինչ էր հիւանդութեան պատճառը, ակնարկութիւն չ'ըներ, թերեւս հայրենաթափածութիւնը եղած ըլլայ:

Ղերը յիշուած Կարապետ Վարդապետը, Վեմբերգի արքեպիսկոպոսն էր, որ յետոյ Կամենիցի ալ նպիսկոպոս ընտրուեցաւ: Ասոր հետ մտերմացած էր Ղազար, թերեւս նոյն իսկ հայրենիքէն: Իր մասին ունիմ անգրագոյն տեղեկութիւններ, զորոնք աւելորդ չեմ համարիր յառաջ բերել հոս՝ լուսաւորելու համար անձ-

¹ Այժմ մեր Մատենադարանի Թ. 97 շեռագիրն հմմտ. Յուցակ, էջ 367. յիշատակարանը նաեւ Կամենից, էջ 168:

Նաւորութիւն մը, որ թէ՛ ժամանակին ականաւոր գեմքերէն մին եղած է եւ թէ՛ առանձին կերպով հետաքրքրական է մեզի՝ Ղազարի հետունեցած մտերմութեան համար:

Կարապետ վարդապետ ծագմամբ Թուլկուրանցի էր, եւ աշակերտած Պետրոս Կարկաւեցոյ. Գրիգոր Գարանաղցի՝ Ժ. ամանակագրութիւն, էջ 352 կը հաղորդէ իր մասին կարեւոր տողերս, երբ կը խօսի Պետրոս Կարկաւեցոյ գործունէութեան վրայ. « եւ գնացին ընդ հռչակ նորուն բաղմութիւն աշակերտաց, որպէս մեծ Կարապետն Թուլկուրանցի, որ յետոյ երեկ յերզնկան, առաջնորդ նստաւ երկու տարի ի Տիրաշէն, որ Ղուլից կատաղութեան ժամանակին էր. որ զայն կողմանց վանորայք թաւանեցին եւ զամենայն սրբութիւնքն զխաչերն, զշուրջանննն եւ զամենայն կահք սրբութեանցն. սա գնաց եւ աղաչեաց մեծ Ղուլ աղասուն եւ զամենայն որոնեալ գափն եւ հառուն: Եւ յետ այնորիկ գնաց ի Լեհաց աշխարհն եւ անդ վաղճանեցաւ ի թվին ՌԾԶ (1607): Եւ մեծ զուլում եղել մեր Լուսաւորչի Սեպհոյ վանացն, որ զմագաղաթ Աստուածաշունչն ընդ իւր տարաւ եւ յետ վաղճանեցոյն այլ ոչ հառն եւ մնաց առ Գօթմացիքն (իմա՝ Լեհաստան) իրր ի բանդի¹: Ինքն է առանց

¹ Այնպիսիով Աստուածաշունչն հաւանորէն Մոգսէս Երզնկացոյ օրինակն էր, որ ապա Ղրթմաճէս Բարեբաղացոյ ընդօրինակութեան հիմ ծառայեց եւ այսպէս Աստուածաշունչի արեւմտեան խմբին (Լեհաստան-Պարսկաստան գլխաւորաբար տարածուած) նախազաղափարն եղաւ:

տարակուսի այն «գերերջանիկ եւ ասուածաւեալ հայրն հոգեւոր տէր Կարապետ քաջ բարունապետն, պատուական սուրբ վարդապետն, յոյժ սիրող ասուածային տառիցն եւ ջատագով ուղղափառ հաւատոյ եւ խոյնեան յազմող ընդդէմ ամենայն հերձուածոց», որուն խնդրանք ընդօրինակած է Կարապետ արեղայ 1604ին Բերիա-Քիլիս՝ Պետրոս Կարկառեցւոյ օրինակին վրայէն Մատթէոս Ուռհայեցւոյ ծամանակագրութիւնը: Գրիչը ի մէջ այլոց կը գրէ անօր մասին թէ «անձանձիր ուսուցանէ զամենայն աշակերտեալսն եւ հովուէ քարոզութեամբ զտիեզերս ամենայն», եւ կը թուէ «զնորին աշակերտեալքն զտէր Կահապետ, զտէր Անտոն եւ Գրիգոր մալաղն եւ Անդրեաս սարկաւազն»:

Փոքր Ասիոյ քաղաքական խռովութիւններէն նեղուած՝ հաւանօրէն 1605ին, անցած է Եւրոպա, ուր Լեհաստանի բաղմանդամ գաղութն ասպնջականած է զինքը, հրաւիրելով նոյն իսկ բաղմիլ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մահուամբ դատարկացած աթոռը (1606): Այս մասին Կամենիցի տարեգիրն արձանագրած է տողերս. «Հայոց թվ. Ռ՝ԾԵ (1606). Պարոն Տէր Կարապետ Բարունապետ արհիեպիսկոպոսն նստաւ ի յեպիսկոպոսութեան վերայ Ելրվի քաղաքին եւ ի Կամենից քաղաքին վերայ Քրիստոս

Մ. Երզնկացւոյ «կղերական օրինակն յետ ժամանակաց տարուած է Էջմիածին, ուր կը գտնուի այժմ»:

։ Հմեա. Պ. Հ. Էջմիածն, Մատթէոս Ուռհայեցւոյ փ յիշատակարանը. Երեւ. ԵԼԲ. 1885, Թ. 545:

ամենակալն զիւր տիրութիւնն բազմաժամանակեայ շնորհեցե, եւ հաստատեցե ի վերայ սուրբ աթոռ(ոյ) իւրոյ... ամեն: Եւ էր թվ. ՌԾԵ. մարտի 15. եկաւ ի Կամենիցն, (Կամենից, էջ 66): Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Ստեփանոս Ռոշքա իւր Տարեգրութեան մէջ (յամն 1606).

Տէր Կարապետ արքեպիսկոպոս Լէօպոլսի շայոց. — ոչ կարացաք գիտել թէ ուստի էր — ուլիսի 2, ի Կամենցացւոց ընտրի առաջնորդ, որպէս ի Լէօպոլսեցւոցն էր ընտրեալ. բայց զհաստատումն նորա թագաւորական՝ ոչ գտաք, (Կամենից, էջ 136):

Ձինքը գովութեամբ կը յիշատակեն նաեւ ժամանակակից յիշատակագիրները. 1606, Մարտ 25ին Յակոբ սարկաւազ աւարտած է Մատթէի մեկնութիւն մը «ի Կամենից ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգի տէր Կարապետ բարունապետ արքեպիսկոպոսի», (Համամճեան՝ Յուլյակ հայերէն Չեռագրաց Անկիւրիոյ, Թ. 50): Նոյն գրիչն 1606, Սեպտեմբեր 5ին կ'աւարտէ Սաղմոսարանի մ'ալ ընդօրինակութիւնը ի Կամենից «ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգի տեառն տէր Կարապետ քաջ բարունապետի», «որոյ փափաքող եղեալ քաջ բարունապետն մեր տէր Կարապետ արքեպիսկոպոս՝ հմուտ եւ տեղեակ աստուածայնոց հին եւ նոր Կաակարանաց... ետ գրել զսա յիւր արդար եւ քրտնաջան վաստակոց», Conybeare, Catalogue of the armenian Ma-

nuscripts in the British Museum, էջ 195-
նոյնը Կա մե ն ի ց, էջ 168:

Հաս կարճատեւ եղաւ սակայն իւր գա-
հակալութիւնը. Կամենիցի տարեգիրն կը գրէ.
“Թվ. ՌԾԶ. Հսկա. ամսոյ Գ, օրն Կիրակի. տէր
Կարապետ վարդապետ ակնուհասկալ եպիսկոպոս
վաղճանեցաւ. Աստուած ողորմի իւր հօգուն,”
(Կա մե ն ի ց, էջ 66). Նոյն 1607 թուականին
կը նշանակեն մահը նաեւ Ստեփանոս Ռոշքա
(ան գ) եւ Գրիգոր Գարանապետի (ան գ):

Ղաղար Թովսաթեցի հաւանօրէն Կարա-
պետ արքեպիսկոպոսի Կամենից անաջին այցելու-
թեան (1606, Մարտ 15) անթիւ նուիրած է
անոր քերթուած մը, ուր ի մէջ այլոց կը գրէ
(թ. 797, թղ. 252բ).

Երբ դքեղ տեսաք անաջնորդ երկրիս,
Յայնժամ զուարճացաք ի բոլոր սրբախօ . . .
Տէրդ իմ Կարապետ եւ բարաւնի . . .
Ի քո զալըստեանդ յոյժ կարօտեալք:
Այսօր տեսաք եւ զգիտաքն անաք . . .
Ընդ յերկար ուղւոյդ որ աստ բնթացար,
Եւ ճանապարհին որ աշխատեցար . . .
Կամնքն Աստուծոյ հասցես ակնուհոյզ . . .

Այս թուականէն ետքը կը կորսուի Ղա-
ղարու հետքը ժամանակակից յիշատակարաննե-
րու մէջ: Հաւանօրէն նա սյնուհետեւ երկար
չապրեցաւ՝ զոհ երթալով սրտի ցաւին (1610^ն):

Ոմանք շփոթած են զինքը Ղաղար Բարեբր-
դացւոյ հետ (Հան գ. Ամս. 1906, էջ 227
ծան.):

Նկարագիր: — Անպաճոյճ, համեստ անձնաւորութիւն մը կը հանդիսանայ Ղազարիւր կենսագրական գծերու մէջ. պարզ կրթութեան տէր, թերեւս բաւական հայրենիքին մէջ հովուելու հօտն կամ առաջնորդելու վանքի մը: Ազօտ կը մնայ թէ երբ եւ ո՞ր թեմի եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր անիկա. բայց հաւանօրէն Արեւելք կը գտնուէր իւր թեմը: Գոթախոս պարագաները հեռացուցած են զինքը սիրած միջավայրէն եւ պանդխտութեան մէջ դառնացուցած են իւր օրերը: Ինքն ալ հիւժած է հայրենիքի կարօտով, «անմխիթար եւ լալական», աչքով եւ սրտով: Եազուօցա գիւղաքաղաքի սակաւաթիւ գաղթական հայ ժողովրդեան հովիւն եղած է, պարապելով մի եւ նոյն ժամանակ ուսուցչութեամբ: Իւր գրական արտադրութիւնները անպաճոյճ արտայայտութիւններն են իւր զգամանց, որոնք հայրենիքի շուրջն կը յաճին մեծաւ մասամբ, արթնցնելու հին հին յիշատակներ: Անոնք ազբատ են սակայն երեւակայտ պատկերներէ, ինչպէս նաեւ առհասարակ մշակուած ոճէ, իր գրչին առաջին փորձերն պիտի ուզէին կատել զանոնք, եթէ յառաջացած տարիքն չարգելուր զիս. յամենայն դէպս անոնք գրուած են «պարապ եւ առանց բան», օրերուն, աւելի ժամանցի համար: Աչ այնչափ բանաստեղծ երգիչ, որչափ չափաբան տաղասաց մ'եղած է Ղազար, աննման յայտ իւր համընթակ Ստեփանոս եւ Յակոբ բանաստեղծ տաղասացներու: Զինքը «Միջնադարեան լուսագոյն

տաղատացներու շարքին մէջ, դասել (Շաւարշ
Վ. Սահակեան՝ Իրիս, էջ 70) յանձն պիտի
չառնուի:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: — Չորս տաղ ծանօթ
է Ղազար Թոխաթեցւոյ գրչէն. որոնք են.

1. Գովասանք Կարապետ արքեպիս-
կոպոսի ի Թոխաթցի Ղազար եպիսկոպոսէ
ասացեալ.

Նոր նորոգեցաւ ազգքս Թորգոմիս,
Որ երբ գթեղ տեսար առաջնորդ երկրիս.
՚Ի Իլախք եւ Ուսուղք եւ Գաղճաւար երկրիս,
Ըփշեալ հիանան կան զարմանալիս . . .

Վերջ՝

Նուատա Ղազարէ զայս բանս ընկալ,
Եւ որհնութեան քուժ՝ զիս մի մտանար:

Տունք՝ Նուատա Ղազար ծառակ ընկալ բանս,
Չեռագիրք մեր Մատ. Թ. 797, 252բ—
253բ (2. Կ. 377ա):

2. Գովասանք ի վերայ Թոխաթ քա-
ղաքին.

Գովեմք զԱստուած երեակ անձնի,
Բանն ի Հօրէ ծնեալ զՈրդի.
Բարեբանեմք զուրբ Հոգի,
Եւ յաւիտեանս յաւիտենի:

Վերջ՝

Ղազար գերի մեղօք դմբած,
Պանդախտ եղար մէջ Ուսուղաց.
Գու հոգ մ'աներ, Տէրն ողորմած,
Տանի իւր տեղն ամէն ջրուած:

Մեր ննջեցեալքն թոխաթ հանգած,
 Սուրբ Քառասնից թաղըն պառկած.
 Մենք ի հեռուստ յեա մընացած,
 Հայր մեր յերկինս ասոցն օրհնած:

Սկիզբը կայ նախերգանք մը, զոր յառաջ բերինք
 վերը էջ 207:

Հրատարակուած՝ Իրիս, 1912, էջ 83
 —84:

3. Ողբ ի վերայ կոտորածին Թոխաթի:

4. Ողբ ի վերայ սովոյն Թոխաթի:

Այս թ. 3 եւ 4 տաղերը տեսած է Շաւարշ Ա. Սահակեան իրեն սեփական ձեռագիր Տաղարանի մը մէջ (հմմտ. Իրիս, էջ 69).
 « առաջինը՝ 1602 թուին Թոխաթի մեծ կոտորածին վրայ է. այս ողբը ձեռագրիս մէջ սկզբէն պակաս է քանի մը տուն զժրախտաբար ». իսկ երկրորդը « այդ կոտորածին անմիջապէս յաջորդող Թոխաթի ահաւոր սովին վրայ (1603) է, զոր կը նկարագրէ՝ իրրեւ ականատես այնքան սրտաճմլիկ եւ այնքան իրապաշտ բացատրութիւններով »: « Ար յուսամ, կը գրէր Սահակեան, որ առիթը կ'ունենամ առաջին երկու ողբերն ալ հանրութեան ներկայացնելու յաջորդաբար. բայց այս չէ յաջողած ողբացեալ յոգուածագրին. իսկ ձեռագիրն հաւանօրէն ոչնչացաւ 1915ի տարագրութեան օրերուն »:

5. Ուրիշ տաղեր. « Աը կարծեմ, կը գրէ Սահակեան (անգ.), թէ այդ երեք ոտանաւոր-

ները՝ չեն ներկայացներ Ղազարի ամբողջական գործը, ինչպէս ենթադրել կու տայ ասոնց իբր վերջարան գրուած հետեւեալ երկու տուն գրուածը.

1. Կարօտ եմ ձեզ յոյժ փափկալի,
 Ի թոխաթու եւ այլ տեղի.
 Անշահ տէր-ի-դ զբեռնի,
 Երգէք ու յիշէք զհոգս փռչի:
2. Ով դք անբան է զէտ ինձ նման,
 Ուզէ տէ գերգոս ի լուման.
 Ում որ պէտ չէ՝ ունի իւր բան,
 Անմեղադիր լինա մարդկան:

Սահակեանի ենթադրութիւնը կը ճշդէ մեր Թ. 797 Տաղարանը, ուր պահուած է Կարապետ վարդապետի Գովասանքը, բայց թէ Ղազարի "Տեարակն" կը պարունակէր իր գրչէն ուրիշ տաղեր ալ, ես չեմ կրնար հաստատել:

ԲԱՌԱՐԱՆ

ԹԵՄԿՕՐԷՆ ԵՒ ՅՏԵՐ ԲԱՌԵՐՈՒ

- ԱՐԵՂԱԹՈՂ.** Բարեկենդանի օրեր: «Բուն բարկեն-
դանքն մտակցաւ... արեղաթողքն բարձրաւ» . 104:
- ԱՅԼՈՒԻ.** դարձեալ. «այլուի մեր սէրն է պիտանի» . 21:
- ԱՌՄԸՇ.** ստտիկան, զինուոր, թուիլաւ. **ԱՐՄԱ** «զէնք»
բառէն կազմուած, հմմտ. զազզ. **ԱՐՄՅԵ.** 88 հւն:
- ԱՐՄԸՂԱՆ.** ոչ. -բուշու, բնծայ. «ձեզ արժազան
բնծայեցի. 111:
- ԲԸԶ.** ստորերկրեայ տեղ, զինեառւն. այր. «ամանք բա-
զերքն պահուեցան» . 89:
- ԲԸԼԻՔ.** բանալիք. 32:
- ԲԱՆԻԿ.** «սակաւ բանիկըս զբրեցի» . 16:
- ԲԼԵՂ** (այլ օր. ԲԼԵՇ). կուլակ? ինչպէս ունի բնա-
զերք. «զբլեզներն ամիւրեցեն» . 92 ծն:
- ԲՆՏՈՒԵԼ.** փնտաել. 82:
- ԲՈՒԿԻԿ.** բորիկ. «մերկ եւ բոկիկ եզէր. գնացեր լեռ-
ներքն ելեր. 34. «մերկ եւ բոկիկ ի շուրջ եկան» . 89:
- ԲՈՒՆԵԼ.** «զգլուխ հայերն ամէն բբռնեց» . 94:
- ԳԼՄ.** «սորա գլմ լին մեզ հայրենի» . 21:
- ԳԼՈՒԻ.** գլխուոր, երեսելի. «զգլուխ հայերն ամէն
բբռնեց» . 94:
- ԳՐԻԿ.** գրքոյկ. նամակ. 81:
- ԳՐՈՒԼ, ԳԼՈՒԼ.** լեհ. **Крѳл,** թագաւոր. 66:
- ԳՐՕՐԷՆՔ.** եկեղեցական տամար, արձանագրութեան
գիրք. 81:

ԳԱՆՈՒՇՄԱՆ. Գ. ԳՆԻՆՆԻՆ, մահճեական գիտնական.
կարգացող. մայր:

ԴԵՂԱՆՔ. գեղարար. «գրեգորյանքն ամանովն էր առեր,
33, 35:

ԴԵՄԸՇԻ. —. ԴԵՇԷԻ Դամասկոս. ԿԵՇԷԻ, գամաս-
կեան. 65.

ԴԺԵՂԱՆՔ. գծարար թիւն. «խոս գծարանք գրե-
ցի». 66:

ԷԲԵՍՊԱՆՇ. սուտակասպաս. «կաշառ շառնուն նոքա
բընաւ, ոչ երեսպաշտ կամ սուտն իրաւ». 80:

ԶԵՐԱՅ. Գ. ՎԵՐ, ՎԵՐԵ, որովհետեւ, վան գի. 65:

ԶԸՐՎԱ. կերակրող տեսակ մը. «մահճեականքն թողուն
ըզփախլաւան եւ ըզգրվան. եւ գան ուտեն ըզհե-
րիտան». 109:

ԶԱՐՏԱ. Գ. ՎԵՐԵ. քաղցրեղին «բրինձով, շաքարով
եւ քրքուսով շինուած անուշեղին». 109:

ԶՐՈՅՑ. «աշխարհի գուց եղաք». 24:

ԸՂՈՐԳԵԼ. յարգարեւ, յերկրեւ. «ըզեւ անոյլ ըզբ-
դեցին». 107. «եւ զպատասան ըզբգեցին». 107:

ԸՆԶԱԿ. ԵՆԷ, ԵՆԷ. ԵՆԷ, ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ.
պարեն. պաշար. 123:

ԹԱՊՏԻՐ. —. ԹԵՐԵՐ. ճար, միջոց, հնարք. «զհերիտի
թապախըն (var. թապախր, թեպախր, թապախր)
արեք. 105:

ԹԱՐԿ. —. ԹԵՐԵՐ. ճանապարհ, օրինակ. պայման,
կանոն, հնարք. «զերիցընովն ըզթարկն տան». 108:

ԹՄԵԼ. —. ԹԵՐԵՐ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ.
պակասն գրեցի եւ թեցի. 133:

ԹՈՒՓԱՆՔ. Գ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ. ԵՆԷ.
123:

ԹՕՓ. Գ. ԵՆԷ. թնդանօթ. 88:

ԽՆՉԻԿ. ԽՆԻԿ. «բ զքեզ ինձիկ կեր տայիր». 108:

ԼԱԼՈՏԵԱԿԱՆ. լայազին. «խնդրեմ՝ ձեզնէ լայառական»,
(VAR. լայազական) 110:

ԼԵՒՇ. բարակ ու երկայն հաց. լուաշ. 106:

ԼԵՑՈՒԻԼ. «խցերն ամեն լուսով լեցուաւ», 134:

ԽԱԶՆԱ. ~. Խ-չի՛ն. գանձատուն. 82:

ԽԱԼԱՊ. ~. Խ-լ-դ, Հալեդ. -ի թուզթ. 65:

ԽԱՊԱՐ. ~. Խ-դեր. լուր. 103:

ԽԱՐՃԵԼ. ~. Խ-րճ. ծախք ընել. «շատ մալ խարճած», 95:

ԽՈՐՎՈՒ. խորոված, +եդ-դ. 105:

ԽՓԵՄ. գոցել. «զջրորհին բերանն էր խրփեր», 32:

ԽՕՃԱ. ~. Խ-ձ, վարդապետ. ուսուցիչ. կրօնական
պաշտօնեայ մզկիթի. 118:

ՉԵՂ. խտի. յարդի փոքրիկ շիւղ. ընդհանուր մտք
նաև. յարդ. խտեղեն. «Էւ ի վերայ շատ ծեղ
լըցին», 91:

ԿԱՆԽԵԿ (կանխիկ. կանուխիկ). շուտ շուտ. յա-
ճախ անգամ. «զհերթին թապախին արեք եւ կանխու-
կեկ ուտեցուցէք», 105:

ԿԱՊԵԼ. կազմել. «մկ մեծ գիրք կապեր», 35:

ԿԱՐՄԻՐ. սակի գրամ. «հազար — տանք քեզ ստին»,
95. «ութ գահական —», 159:

ԿԻՍԼՀԻԻԼՆԳ. հիւանդկախ. «— էի պառկած», 103:

ԿՈՎ. յղկուած. «մազազաթս — շէր», 66:

ԿՈՒԼԱԿ. թուի՛ գլխի մաղ. «կուլակներն ածիլեցին»,
92:

ԿՈՒՆՏ. կունդ. հոս ձաղրական իմաստով կ'երևայ
գործածուած, ակնարկելով մուֆթին սրուն մազերն
ածիլուած են, «գարձեալ տարան գարըն կընտին»,
43:

ԿՏՈՑԵԼ. սղոցել «փայտի պէս կոտցեցին», 89:

ԿՏԻԼ. «շուանն կտրեցաւ», 123:

ՋԱՄԸԼԻՄ. «քրիստոնէից —ի», 45:

ՀԱՆՑԵՂ. արեղէս. 26, 114:

H. B. S. T. 8

ՀԱՐԳԻՒՔ. արժէք. "զքս հարկիսն չի գիտէ", 107:

ՀԵՌԵՏՈՐ. հետաք. 21, 28:

ՀԵՐԻՍԱՅ. Կ Կերէի. ևաւարով ևւ մեով պատրաստուած թանձր կերակուր, զոր եփելու ժամանակ թնթոցով այնչափ կը զարնեն, կը խառնեն, որ փան ևւ ևաւարը իրարու հետ կը թանան. կերակուրս ուտելու ժամանակ վրան իւր կը լեցնեն. 102:

ՀՈՍ. ՀՕՍ. 82. յաճախ:

ԶԵՆԵԼ, ևայնել, 94:

ՊԱՊՈՒԼ. -. Գ-Գ-Լ. ներողամտութիւն. "— առնել", ներողամտ ըլլալ, 103, 104:

ՊԱՍԻ. - Գ-Լ, յափշտակող. հեն, "— ևւ ճելով յայտնեցաւ. 131:

ՊԻԿԵՄ. ուղարկել. 88:

ՋԱՊՂԻՄ. լեցում. "լեցերն ամեն լուով լեցուաւ", ևկեղեցիներըն ճապղեցաւ", 134:

ՃԱԼԱԼԻ. -. ճելալը. ապստամբ. 129:

ՃԻՆԿԱՆԻ. -. շինգենէ. բռնայ. 97:

ՃՈՐՈՎ. Կ Կ? բանութեամբ, "հազար — ալաւեցին. 88. զնոսա — մերկացուցին. 92:

ՄԱԼ. -. Լ-Լ. ինչք, ստացուածք. 95:

ՄԱՀՐՈՒՄ. -. Լ-Հ-Լ. անման, զուրկ. "ամեն բանէ — ելաք", 104:

ՄԷԿԻԿ. "չի պակասն ոչ մէկիկ բան", 81:

ՄԻՆՏԵՂԻ. մկ-ակղ. "անշարժ թեւոցի ի —", 81, 82:

ՄԿԲԱՏԵԼ. "զմանց մաղերն մրկրատեցին", 92:

ՄՂՏԷՍԻ. -. Լ-Լ-Լ. մահաւոր. 122:

ՄՈՐԹԵԹՈՒՍ. բարեկենդանի օրերու և վերաբերեալ սովորութիւն մը. ուրիշ կողմանէ անծանօթ բառ. "բուն բարեկենդանըն մտեցաւ... արեղաթոքըն բարձրուաւ, —ն անհետ եղաւ", 104:

ՄՈՐԻ. փոքրիկ անտառ, պուրակ. "շատաք փախան —ն մըտան", 89. շատք ի —ն գտան բերին. 90:

ՉՈՒՆՑՆԵԼ. Կ. յետ-ի-ր-դ-ի. "բանեցին և թն չարի
և շարեցուցին", 123:

ՉՊԼԱԽ. Կ. չի-լ-ի-մ-եր-կ. — թուր, 123:

ՊԼԶԻԲԿԵԼՆ Կ. Կ-չ-ի-ն-ն. փանապան, 118:

ՊԼՏԲՈՒՍ. պատուաստ. "քս սերն իմ" սրտիս մէջին է
—, ծաղկեալ զանազան, 112:

ՊԼԲԶԵԲԵՍ. "անդէն — եղեր, երկնից կամարն է
երբ", 35:

ՊԼԲՄԵԼԻ. 17: Պ-չ-ի-լ-ի. 21:

ՊԵՒԵՏԻԿՈՍ. տուեախիտ, 28:

ՊԼՈՒԿԼԲ. — — —. *bercarium* (անասնապահ, գաշապոյ-
պահ-պան՝ ծառայ) բառն է. չիմայ Գրամատիկուանիոյ
Նայերը Կ-ի-ր բառը կը գործածեն, ստիկան, ք-
չարի ծառայ Նշանակու թեամբ. Հանդ. Ամ. 888, էջ
40 ծ: Պատկանեան "Նախագահ քաղաքային տանի"
Նշանակու թիւեր կու տայ. 90. 92:

ՎԼԹԵԼ. թափել. "զուրբ մեռանն... վաթեց ի
վերայ գեանին", 87:

ՎԻՍՏԵՌ (ՎԵՍՏԵԲ). — — —. *visterie*, լեհ. *westyarz*,
ֆր. *vestiaire*, գանձատուն, աւանդատուն. 87
է. ծ:

ՎՈՅԹ. լեհ. *wojt*, քաղաքապետ, գաւառի աւանի-
գաւառատանական խորհրդոյ Նախագահ, 90, 92:

ՎՈՅՎՈՏԱ. լեհ. *wojescoda*, իշխան. 86:

ՏԱՆՏԱ. աման. "զամանակերն (*var.* զամաններն) եւ
զգաւ թընին", 93 ծն.:

ՏԱՊԶԵՆԲ. լեհ. *tapczan*, սեղանի մեռով փայտե անկո-
ղին. "Կ-չ-ի-մ Գրամատիկուանիոյ Նայոց լեզուա-
խառնի, անկողին կը Նշանակէ", Հ-ն-դ. Ա՛. "զամանըն
— ն քակտեցին. 93:

ՏԱԻ. Կ. Կ-ի-ն. գաւ. "եկեր եւ — արեր, թէ մեր
գիրքն ընդէր ես տակ", 36:

ՏԻԼԹԻԿ. յ-ն. *Տիսթիյա*, կտակ, սակե առեալ
կտակներու արձանագրուեանց գիրք. 81:

- ՏԻՓՏԱՐ. Դ. ԿԵՔԵՐ, ԿԵՐԱՍԿ, ԳԻՐԲ. 81:
- ՏՈՒՎԱԹՎՈՐԲ. —. ԿԵՂԵՐ. ԻՆՉՔ, ՄԵԾԱԹԻՆ, ՀԱՌԱՌԱԹԻՆ, ԿՍԿԵ ԱՆԿԱՂ «ԱՌՂԱԹ-ԱՌՈՐԸ» ՀԱՐԱՆԱՄ. 96:
- ՏՈՒՂԱՆԴ. Դ. ԿԵՂԵՐ. ՀՂԱՐՉԻ ԱԿՆ ԿԱՐԲ ԿԱՌԱ, ՄԱՐԺԱՂ, ԱՊՐԱՐՂ. 93:
- ՅԵՂ ՈՒ ՅԵՂ. ԿԵՌԱԿ ԿԵՌԱԿ. 35:
- ՅԵՒԲ. ԳԻՐ. «ԳՈՒ ԵՆ ԳՐՆԻՐ». 20:
- ՓԱԼԼԱԼ. Կ. ԿԵՂԵՐ. ԿԵՌԱԿ ՄՐ ԽՈՐԵՂԵՆ. 109:
- ՓԱՅԻԿ. «ՎԱՂԵՂՈՎ ՆՄԱՆ — Ի». 28:
- ՓԵՇԱ. Դ. ԿԵՂԵՐ, ԱՐԱԿԱՌ, ԳՐԻԾ. «ՉԻ ԿԱՐ — ԵՆ ԳՐԱՌԱՆ». 207:
- ՓԷՇ. Կ. ԿԵՂԵՐ. ՔՂԱՆԳՔ. ԳՐՈՂԱԿ. 105:
- ՓԷՂԱԼ. Դ. ԿԵՂԵՐ. 105:
- ՓՈՇԻՄԱՆ ԻՆԵՂ. Դ. ՓԷՂԻՄԱՆ (ՓԷՂՆԱՆ) ՕՂՄԱԿ, ԳՂՂԱՂ. ԱՐՂԱՆԱՂ. «ՈՐ յԱՆԳԵՆՆ ԶԻՆԻՐ» —. 114:
- ՔԱՂՑՐԱՉՐԱՅԵ. ՔԱՂՑՐԱՅԵ. 17:
- ՔԱՇԻՇ. Դ. ԿԵՂԵՐ, ՔԱՇԱՆԱՅ. 123:
- ՔԱՇԿԱԿ. Դ. ԿԵՂԵՐ, ՀԵՐԻՄԱՅԻ ՆՄԱՆ ԿԵՐԱԿՈՐ. 105:
- ՔԱԻԵԼ. ԱՐԿԵՐ, ՈՂ ԻԾԵ. «ՄԱՄԻՆԵՆ — ԽԱՐԵԿԱՐ». 24. — «ԻԾԵ ԻՆՉ ԱՆԳԵՆ ՄԱՐԳ Ե». 107:
- ՔԱՇՏԵԼ. ԿԱՐԵԼ. «ԿԱՄԻՆ — ԳՂԻՆՔ». 123:
- ՍԼԱԿ ԱՊՂ. ՎՂԱԿ — ԱՌԱՄԱՆ. 93 ԵՆԵ:

